

Mahátmá Gándhí alakja a történelemben és a kulturális emlékezetben

Móhandász Karamcsand Gándhí (1869. október 2. – 1948. január 30.) születésének 150. évfordulójára az Indiai Köztársaság kormánya nagyszabású emlékévet hirdetett meg. Ehhez a kezdeményezéshez kapcsolódva az Eötvös Loránd Tudományegyetem Indológia Tanszéke 2020. február 28-án egész napos szimpóziumot szervezett *Mahátmá Gándhí alakja a történelemben és a kulturális emlékezetben* címmel.¹ Tanszékünknek az esemény megrendezésével az volt az elsődleges célja, hogy – túllépve a Gándhít övező sztereotípiákon és gyakran felszínes ismereteken – eddig még nem érintett vagy csak kevésbé tárgyalt szempontok alapján, újszerű megközelítésben mutassuk be a Mahátmá, a Nagy Lélek alakját, és árnyaltabb képet nyújtsunk róla annál, mint hogy – leegyszerűsítve a helyzetet – csupán az erőszakmentesség prófétájaként, India politikai és spirituális atyjaként vagy a függetlenségi mozgalom vezetőjeként lássuk és láttassuk őt.

A konferencián az ELTE munkatársain kívül a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Kara, valamint a Közép-európai Egyetem oktatói és kutatói képviseltették magukat. Az elhangzott előadások közül hatnak a szerkesztett, írásos változata olvasható a *Világtörténet* folyóirat jelen számában.²

Aklan Anna átfogó tanulmánya Mahátmá Gándhí történelmi jelentőségét értékeli, és áttekinti az indiai függetlenségi mozgalomban játszott szerepét, eszmrendszerének főbb elemeit az erőszakmentességtől a vallási toleranciáig. Bemutatja azt is, hogy Gándhí alakja és eszméi miként inspirálták a 20. század több nagy hatású személyiségét, akik szintén az erőszakmentes ellenállás eszközével éltek és élnek, és akik közül hárman is Nobel-békedíjat kaptak: Martin Luther Kinget, a francia Louis Massignont, a XIV. Dalai Lámát és legújabban a minden gyermeket, így a lányokat is egyformán megillető oktatás jogáért síkra szálló pakisztáni Malála Júszafzait.

Szenkovics Dezső írása egy folyamatban lévő kutatás egyik állomása, amelyben a szerző hús újság és folyóirat 1869 és 2019 közötti anyagának Gándhí-emlékezeit elemezve mutatja be a magyar nyelvterület Gándhí-recepciójának jellegzetességeit. A szerző által feldolgozott és műfaji szempontból igen széles skálán

1 A konferencia megrendezését az Indiai Köztársaság Nagykövetsége támogatta, amiért ezúton is köszönetet mondok.

2 A konferencia teljes programja az Indológia Tanszék honlapján érhető el: <https://ind.elte.hu/content/gandhi-szimpozium.e.815> (letöltés: 2021. január 23.).

– a hírektől a véleménycikkeken és az úti beszámolókon át egészen a viccekig – elhelyezkedő írások, melyek között alig található olyan, amely a Mahátmával szemben komoly kritikát fogalmazna meg, vagy személyét és szellemiségét támadná, mindvégig folyamatos és intenzív Gándhí-recepcióról tanúskodnak.

Sági Péter esszéje a 21. századi India Gándhíhoz fűződő, a korábbival szemben jóval ellentmondásosabb viszonyát elemzi: az egyre nagyobb arányban fiatalokból álló társadalomban, amely mindinkább a nyugati kulturális trendek hatása alá kerül, Mahátmá Gándhí alakjának és szerepének megítélése sem olyan egyértelműen kedvező, mint életében vagy közvetlenül halála után, a 20. század derekán. A szerző bemutatja, hogy bár kormányzati intézkedések tűzik zászlójukra alakját, és India-szerte közintézmények, egyetemek, hidak és utak sokasága viseli nevét, a kortárs művészeti alkotások már világosan jelzik a fiatalabb generáció ambivalens viszonyulását Gándhí személyéhez, és talán szimbolikusnak tekinthető, hogy egy 2019-es népszerű rapszám is azt sugallja: a legtöbb indiai manapság elsősorban a portréjával ellátott fizetőeszköz révén találkozik a Mahátmával.

Günsberger Dóra azt elemzi, hogy miként emlékezik Pakisztán, az Indiától vallási alapon elválasztott és azt ellenségnek tekintő ország és társadalma a „másik” (bár az 1947-es felosztásig közös múltú) ország történelmi hőisére. A szerző először Gándhí Pakisztánhoz fűződő viszonyát, illetve a szubkontinens felosztásáról vallott nézeteit tárgyalja, majd két, a mai Pakisztán Pandzsáb tartományának állami iskoláiban használatos tankönyv vizsgálatával mutatja be a „hivatalos” pakisztáni történelemszemlélet Gándhí-képét. A tanulmány harmadik részében egy online kérdőíves felmérés eredményét ismerhetjük meg, amely rávilágít az egyetemet végzett pakisztáni állampolgárok Gándhíról alkotott – és olykor a hivatalostól eltérő – véleményére.

Renner Zsuzsanna írása, felhasználva a Gándhí halálát követően hatalmas tömegben kiadott színes nyomatok tanúságát, amelyeken a Mahátmá szentként, mártírként és isteni megtestesülésként jelenik meg, azt vizsgálja, hogyan alakította ki és ruházta fel populáris mitológiai tartalmakkal a „Gándhí-ikont” az írástudatlan tömegek számára is könnyen megragadható vizuális kultúra. Egy 1948-ban kiadott poszter tüzetes elemzésén keresztül bemutatja, hogy a mezítlábás, ágyékkötős Gándhí 1930 körül végleges formát öltött és az egész világon jól ismert imázsa, amely pontosan megfelel elveinek és habitusának, miként alakult át, és bővült egyre újabb és újabb, de nemegyszer manipulatív elemekkel és jelentésrétegekkel a Mahátmá halála után.

Szivák Júlia Gándhí és a film kapcsolatát elemzi. Először vázolja a Mahátmá – meglehetősen negatív – viszonyát a film műfajához és a filmiparhoz, majd bemutatja, hogy Gándhí ideológiája és politikai üzenete milyen módon és miért olyan ritkán jelenik meg az indiai gyártású filmekben, végül azt elemzi, hogy három nagyon eltérő filmben miként jelennek meg Gándhí gondolatai és alakja (Richard Attenborough 1983-as Oscar-díjas Gándhí-filmje, a bollywoodi film konvencióit követő 2006-os *Lage Raho Munna Bhai* és a Gándhí ideológiai örökségét átértelmező 2002-es *Swades*). A filmek alapján igyekszik megragadni Gándhí helyét a modern indiai populáris kul-

túrában, amelynek – beleértve a film műfaját is – jelentős szerepe van abban, hogy a Mahátmá szellemi öröksége napjainkban is fennmaradhat.

Végül szeretném kiemelni: túl azon, hogy méltóképpen emlékezhettünk meg Mahátmá Gándhí személyéről és emlékééről, a konferencia más szempontból is fontos esemény volt az Indológia Tanszék életében, és pedig nem csak azért, mert – mint utóbb kiderült – a koronavírus-járvány okozta kényszerű bezárkózás előtt szűk két héttel ez lett máig ismeretlen hosszúságú időre az utolsó olyan tudományos rendezvényünk, amelyet megszokott körülmények között tarthattunk meg, és ahol még személyesen találkozhattak az előadók és a szép számú hallgatóság. A szimpózium jelentősége abban is áll – és ennek felmutatása kezdettől fogva szándékunk volt –, hogy egyértelműen tanúskodik az Indológia Tanszék egyre szélesebb tudományos horizontjáról.

Az 1870-es években ugyanis a tanszéket az indoeurópai nyelvészeti kutatások számára hozták létre (az 1873-as alapítás 150. évfordulójáról két év múlva emlékezünk meg), és sokáig ez a tudományterület számított fő oktatási és kutatási profiljának. Később emellé csatlakozott a szanszkritológia és az ókori India irodalmának, történelmének, vallásainak és kultúrtörténetének kutatása; a hindí nyelv és irodalom, valamint a modern Indiára vonatkozó stúdiumok az 1980-as években jelentek meg nagyobb súllyal a palettán. Ezt a változást tükrözi a 2017-es névváltoztatás is: a korábbi Indoeurópai Nyelvtudományi Tanszékből Indológia Tanszék lett (ezzel egy időben – a továbbra is jelen lévő kutatási területet képviselve – a tanszéken belül létrejött az Indoeurópai Nyelvtudományi Munkacsoport).

India, amely az előrejelzések szerint hamarosan Földünk legnépesebb országa lesz, napjainkban politikai, gazdasági és kulturális szempontból egyaránt egyre jelentősebb szerephez jut. A Gándhí-konferenciát annak jeléül szántuk, hogy az ELTE BTK Indológia Tanszéke amellet, hogy – régi hagyományait követve – meg kívánja őrizni erős és nemzetközileg is elismert nyelvi és filológiai orientációját, munkatársai és alumnusai révén a modern és kortárs India kutatásának, értelmezésének és népszerűsítésének központja is kíván lenni.

Ittész Máté

THE FIGURE OF MAHATMA GANDHI IN THE HISTORY AND THE CULTURAL MEMORY

This issue contains the written version of six lectures originally presented at a symposium held on the 28th February 2020 at the Eötvös Loránd University, Faculty of Humanities (with the title “The figure of Mahatma Gandhi in the history and the cultural memory”), the main objective of which was to offer a fresh approach to the legacy of India’s spiritual leader. The Introduction gives a brief summary of the articles and points out the importance of the Gandhi conference in the context of the scientific activities of the Department of Indian Studies.

„Az Igazság és az Erőszakmentesség olyan ősiek, mint a hegyek”

Gándhí jelentősége

Mahátmá Gándhí politikai tevékenységének eredményei világtörténelmi jelentőségűek,¹ elméleti munkái nagy része elévülhetetlen, ezért fontos, hogy emlékét Magyarországon is életben tartsuk, és az újabb generációkat megismertessük legfőbb örökségével, az erőszakmentesség politikai téren való alkalmazásával.² Habár lehetetlen egy ilyen hosszú és eseménydús, nagy hatású életet egyetlen cikkben összefoglalni, jelen tanulmány kísérletet tesz arra, hogy bemutassa Móhandász Karamcsand Gándhí (Mohandas Karamchand Gandhi), vagy ahogyan az egész világ ismertté vált, Mahátmá Gándhí³ legfőbb eredményeit, eszmerendszerének főbb pontjait és világtörténelemre gyakorolt hatását.⁴

Történelmi jelentősége

Miért fontos, hogy az újabb generációk is megtudják, miről nevezetes ez a „félmeztelen fakír”, ahogy Winston Churchill⁵ nevezte őt? Csak azért, mert hozzá fűződik egy távoli ország felszabadítása? Igen, önmagában ez a tény is elegendő ok lenne arra, hogy ismerjük és ápoljuk emlékét.⁶ 1913-ra a Brit Birodalom a világ egynegyedére terjedt ki, mind területét, mind lakosságát tekintve,⁷ s a legnagyobb hatalom-

* A szerző az ELTE BTK Indológia Tanszékének megbízott előadója (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.).

1 A címben szereplő idézetet lásd: Prabhu–Rao, 1968. 25.

2 Jelen tanulmányban a személyneveket és a kevésbé ismert hindí és szanszkrit szavakat a kiejtés megkönnyítése érdekében fonetikusán adjuk meg. A személynevek esetében az angolos írást zárójelben megadjuk.

3 A Mahátmá jelzőt az indiai Nobel-díjas költőóriás, Rabindranath Tagore adta Gándhínak, jelentése: Nagy Lélek (a szanszkrit szó eredetileg jelzői összetétel: nagy lelkű, nagy lélekkel rendelkező).

4 Gándhít rendszeresen érték és érik kritikák több okból is – ezek kifejtése és megválaszolása nem tartozik jelen tanulmány keretei közé.

5 Churchill az 1930-ban Gándhí és Irwin alkirály által megkötött paktum kapcsán így nyilatkozott: „Riasztó és egyben gyomorforgató látni Mr. Gándhít, ezt a lázadó Middle Temple jogász kollégiumban felesküdtött jogászt, aki most a Keleten oly jól ismert fakír szerepében tetszeleg, amint félmeztelenül lépdél fel az Alkirály palotájának lépcsőin, hogy egyenrangúként beszélgessen Őcsászári Felsege képviselőjével, miközben még mindig a polgári engedetlenség ellenállási kampányait szervezi és vezeti.” Churchill, 1974. 4985.

6 Magyarul Gáthy Vera írt részletesen a 20. századi Indiáról, a függetlenségi harcról, több cikket (például Gáthy, 1994) és egy monográfiát jelentetett meg Gándhíróól (Gáthy, 1987). A másik magyar Gándhí-monográfia Kalmár György nevéhez fűződik (Kalmár, 1982).

7 Népeesség: Maddison, 2006. 99. Terület: Taagepera, 1997. 500.

mal rendelkező globális állam volt. (Nagy-Britannia egészen napjainkig erőteljesen meghatározza a globális politikai erőviszonyokat.) Emberfeletti erő kellett ahhoz, hogy ezzel a hatalommal szembeszálljon egy nép, még ha olyan nagy is, mint az indiai. A Brit Birodalom 412 millió alattvalójából Indiában 294 millió ember élt 1900-ban – a teljes birodalom háromnegyede.⁸

Az indiaiak számbeli fölénye azonban nem ért fel a brit szervezethez, fejlettséghez, a fegyverek erejével. Amikor Gándhí a függetlenségi mozgalom élére állt, egy vesztésre álló küzdelmet karolt fel – s mindezt olyan hittel, amely képes volt egységbe kovácsolni az erősen fragmentált indiai társadalmat: a kasztrendszer, a vallási különbségek, a hagyományos férfi-női szerepek mind hátráltató tényezői a közös, összehangolt cselekvésnek. Gándhí képes volt arra, hogy felülemelkedjen ezeken a különbségeken, s az egyes identitások mögött azt lássa és láttassa a szemben álló felekben, ami közös: az emberit. Nem csupán a saját táborát forrasztotta egységbe, hanem emberséggel fordult ellenfelei felé is.

Köztudott, hogy Gándhí személyes varázsán és heroikus kitartásán, szervezőerején kívül a világtörténelem számos eseménye és több tényező együttállása is közrejátszott az ind nép függetlenségének kivívásában (az egyik fő tényező az volt, hogy a második világháborúban a végletekig kimerült a brit gazdaság), ugyanakkor Gándhí volt az, aki a függetlenségi mozgalom majd négy évtizede alatt tartotta a hitet az indiai népben, hogy a politikai függetlenség, a *szvarádzs*,⁹ azaz az önálló indiai kormányzás, elérhető.

India lett az első brit gyarmat, amely elnyerte függetlenségét 1947 augusztusában, s ezzel megmutatta a többinek, hogy érdemes küzdeni a szabadságért. A függetlenségi mozgalom évtizedei alatt Gándhít hét alkalommal börtönözték be Indiában, és összesen hat évet töltött börtönben.

Gándhí 1916-ban állt az indiai függetlenségi mozgalom élére. Ekkor már egy éve Indiában tartózkodott, de 1915-ben, hazatérésekor, húsz év távollét után még nem fogadta el a felkínált vezetői szerepet. Egy évig harmadosztályú vagonokban utazgatott Indiában, hogy közelről megismerje az embereket és az Indiában uralkodó viszonyokat. A szándék, hogy India függetlenné váljon a szubkontinensen, az Indiai Nemzeti Kongresszus megalakulásával, 1885-től kezdett egyre erőteljesebb kifejeződést nyerni. Ennek előzménye a szellemi életben kereshető: a 19. század második felétől egyre nagyobb mértékben nyilvánult meg a függetlenség iránti vágy, a visszafordulás az ősi indiai kultúrához, az ősi kultúra tudatos felismerése és ápolása, elsősorban az úgynevezett „bengáli reneszánsz” képviselőinek körében. A kulturális mozgalom inspirációját az európai kulturális áramlatok, a nemzetállamok létjogosultságának, ezek filozófiai hátterének megismerése szolgáltatta. A politikai függetlenség eszméjének kialakulásában Gándhí lett az, aki a körvonalazódó politikai áramlatnak határozott iránymutatást adott, kitzúzte a célt, és megadta az eszközt is a cél eléréséhez. Az eszköz a minden körülmények közötti

⁸ Maddison, 2006. 99.

⁹ Gándhí egyik legmeghatározóbb elméleti műve, a *Hind Szvarádzs* ma már magyar fordításban is olvasható: Gándhí, 2010.

erőszakmentesség volt, amelynek elméletét és gyakorlatát Gándhí a Dél-Afrikában élő indiai diaszpóra jogaiért vívott mozgalomban dolgozta ki.

Az ifjú ügyvédet 1893-ban hívta Dél-Afrikába egy ott élő és tevékenykedő indiai kereskedő, helyi jogvitáinak elsimítása céljából. Gándhí nem sejtette, hogy élete meghatározó eseményében lesz itt része, s az üzleti jogvitáknál sokkal fontosabb célt fog követni: a dél-afrikai brit gyarmaton élő indiaiak alapvető emberi jogaiért fog küzdeni – mindezt több mint fél évszázaddal azelőtt, hogy az emberi jogok fogalma kialakult volna. Küzdött a Dél-Afrikában élő indiaiak megkülönböztetése ellen, a rendőri elnyomás ellen, a megalázó és diszkriminatív munkakörülmények ellen. 1914-ben a húsz esztendeig tartó küzdelem céljához ért: az indiai politikai foglyokat szabadon engedték és a dél-afrikai indiai lakosságot érintő diszkriminatív rendelkezéseket visszavonták. Gándhí joggal érezhette, hogy dél-afrikai önként vállalt küldetését sikerrel zárta, s visszatérhet Indiába.

A húsz évig tartó küzdelemben született meg és kristályosodott ki, hogy Gándhí számára az egyetlen út, melyet politikai céljai elérésében hajlandó követni, az erőszakmentesség útja. Szanszkrit eredetű szóösszetételt alkottak meg, s a mozgalmat *szatjágrahának* nevezték el, melynek szó szerinti jelentése: „az Igazságból születő szilárd kitartás”: „Az Igazság (Szatja) magában foglalja a szeretetet, és a szilárd kitartásból (agraha) születik az erő, ez tehát annak szinonimájaként szolgál. Így a mozgalmat »szatjágrahának« kezdem hívni, ami annyit tesz: Az Igazságból és Szeretetből születő Erő – avagy erőszakmentesség.”¹⁰

Az erőszakmentességre létezik egy eredeti szanszkrit szó, az *ahimsza*: „nem ártás”, s az általa jelölt fogalom mélyen gyökerezik az indiai kultúrában és vallásokban. A hinduizmusban a civilizációból kivonult szent emberek (*szannjászín*) gyakorolják elsősorban, ezáltal is elősegítve a megvilágosodást és a születések körforgásából (*szamszára*) történő megszabadulást (*móksa*). Az erőszakmentesség azonban a hétköznapi emberek számára is iránymutatás, szintén az újjászületések miatt, mivel a hinduk hisznek abban, hogy az emberi lélek állatokban is újjászülethet, így az erőszakmentesség nem csupán ember-ember viszonyban, hanem az állatok iránt is megmutatkozik – ez a vegetarianizmus vallásos alapja.

A hinduizmusnak azonban többféle aspektusa is létezik, így az erőszakmentesség mellett megtaláljuk a hősök mítoszát, az igazságos háborúk kultuszát is (így például az ősi ind eposzokban, a *Mahábháratában* és a *Rámájanában* is nagy háborúk történetei szerepelnek). Egy másik indiai eredetű vallás, a buddhizmus volt az, amelyik magas szintre emelte az erőszakmentességet, s egyik fő elemévé a „Ne árts!” elvét és az együttérzést (*karuná*) emelte. (Igaz, csupán az emberek közötti viszonyban, a buddhisták számára a vegetarianizmus nem előírás.) A legkevésbé közismert indiai vallásnak, a mai napig élő és szintén ősi időkre visszanyúló vallásnak, a dzsainizmusnak szintén központi fogalma az *ahimsza*: a vallás bizonyos ágának tagjai olyan mértékig fejlesztették a nem ártás elvének gyakorlatba ültetését, hogy léptük előtt elsöprik az utat, nehogy rálépjenek valamely apró lényre, valamint tartózkodnak az evéstől és ivástól, nehogy mikroszkopikus élőlényeket pusztítsanak el.

10 Gandhi, 1968. 107. (A nagy kezdőbetűk a szerzőtől.)

Ezen vallásos elemek körülbelül az i. e. 1. évezred közepén már biztosan kimutathatóak az ind kultúrában. Az ind történelemben a buddhizmust felvevő Asóka (i. e. 268–232) uralkodásában az erőszakmentességnek erőteljes nyomai lelhetők fel – ő azonban, elődeihez hasonlóan, szintén kiterjedt hódító hadjáratai után veszi fel a buddhizmust és terjeszti az erőszakmentesség tanait. A birodalom különböző, távoli pontjain felállított Asóka-oszlopok az erőszakmentességet terjesztették az alattvalók között, s az oroszlános oszlopfők a modern India jelképévé lettek. Asóka után azonban az ind történelem, a világtörténelem egészéhez hasonlóan, többnyire hódító háborúk és örökösödési harcok láncolatából állt. Gándhí volt az, aki Asóka után először, több mint kétezer év múltán, ismét politikai szintre emelte az erőszakmentesség eszméjét. Jelentős a különbség azonban a két vezető között: Gándhí Asókéval ellentétben nem volt királyi örökös, hanem a harmadik, *vaisja* kasztból származó egyszerű polgár (akit egyébként külföldre utazása miatt ki is zártak közelebbi kasztjából, a *módh banijá* kasztból),¹¹ brit alattvaló, akit rátermettsége, előzetes politikai sikerei emeltek az indiai függetlenségi mozgalom vezetőjévé. Nem felülről irányította az embereket, hanem közvetlensége és bölcsessége magával ragadta követőit, hogy elfogadják az általa kínált eszközöket.

Az erőszakmentesség megnyilvánulása a tömeges engedetlenség volt.¹² Eszköztára a következőket tartalmazta: munkabeszüntetések (*hartál*), a brit áruk és intézmények bojkottja, menetelések, felvonulások, böjtök és éhségstrájkok, erőszakmentes ellenállás a katonai erőszaknak. Mindezekhez nem csupán kreativitásra, szervezőerőre (több millió embert mozgattak a különböző eseményeken) volt szükség, hanem óriási lelki és fizikai kitartásra is. Az erőszakmentes ember ugyanúgy találkozik erőszakkal, érik agresszív fellépések, és sokszor ütlegetek, fizikai erőszakot kell elviselnie, mint egy nem erőszakmentesnek – csak a reakciója különbözik. Gándhí rengeteget írt arról a testi és lelki tartásról, amit az erőszakmentesség megkövetel, nem egy esetben „erőszakmentes hadsereg”-nek nevezve a mozgalom résztvevőit, utalva arra, hogy az erőszakmentesség a katonai kiképzéshez hasonló fegyelmet, összeszedettséget és erőt követel meg.

Az indiai függetlenségi harc, habár óriási küzdelem volt, és meghatározó a világtörténelem és a jelenkor globális erőviszonyai szempontjából, önmagában nem emeli vezetőjét kiemelkedő fontosságú történelmi szereplővé. Amiben Gándhí valóban kiemelkedett, az érlelhetetlen kiállása az erőszakmentesség mellett, s ez egyetemes emberi értéket képvisel, és mindenképpen egyedi és előremutató.

A világtörténelmet, amennyire ismerjük, a kezdetektől fogva háborúk, csatározások, az erőviszonyok alapvetően fizikai hatalommal történő erőszakos átalakítása jellemezte. Igaz, találunk szenteket, vallási vezetőket, akik hatékonyan hirdették az erőszakmentességet, de ez csupán elszigetelt esetekre és főleg a magánszférára volt jellemző. Mahátmá Gándhí volt az első a világon, aki az erőszakmentesség elvéből politikai eszközt formált, a politikai célok elérésének fegyverévé

11 Gandhi, 2009. 37.

12 Passzív ellenállásnak is lehet nevezni, bár Gándhí nem kedvelte ezt a kifejezést, mivel meggyőződése szerint a *szatjágraha* nagyon is aktív elköteleződést és tevékenykedést követelt meg a résztvevőktől.

tette. Ezt kortársai is megdöbbenéssel és értetlenséggel figyelték. Lord Reading, India alkirálya így emlékezik meg róla: „Vallási nézeteit, úgy gondolom, őszintén vállalja, és oly mértékben meg van győződve arról, hogy az erőszakmentesség és a szeretet fogja meghozni India függetlenségét (...), hogy az már szinte a fanatizmussal határos. Vallási és erkölcsi nézetei csodálatra méltóak, és valóban rendkívül magas szintűek, bár be kell vallanom, hogy nehezen értem azok politikai alkalmazását.”¹³

Gándhí legnagyobb történelmi jelentősége ebben áll: nem csupán Indiában, de a világtörténelemben is elsőként tudatosan és célzatosan, nagy területen, időben hosszan (Dél-Afrikában huszonnégy évig, Indiában harminckét esztendeig vezette a mozgalmakat) és óriási embertömegeket irányítva alkalmazta az erőszakmentesség eszméjét politikai célok elérése érdekében. Nem volt minta, amit követhetett volna, nem volt történelmi példa, ami inspirálhatta volna – ő volt az első, akit mély hite és meggyőződése vezetett arra, hogy a függetlenség csak akkor lehet áldásos, ha erőszakmentes módszerekkel érik el azt.

Gándhí mint tanító

Gándhí az erőszakmentességet a mindennapi politikai gyakorlat szintjére emelte, és nem csupán a nagypolitikában, hanem a hétköznapi emberek milliói számára. A politikai színtér mellett ebben állt legnagyobb jelentősége: eszközt adott a nincstelen, írástudatlan indiai milliók kezébe, ráébresztette népét, hogy amit ők semminek hisznek, hathatós fegyver lehet céljuk elérése érdekében – erőszakmentes, de leleményes módon. Hihetetlen kreativitással találta meg azokat a szimbolikus tárgyakat és tevékenységeket, amelyek közérthetőek voltak az indiai nép számára és erőteljes üzenetet közvetítettek a briteknek. Ilyen volt például az 1930-as sómenet is, mikor lakhelyéről, a szabarmatí ásramból 384 kilométert tett meg gyalog 24 nap alatt a tengerpartra, ahol só párolt le, így tiltakozva a britek által a sóra kivetett adó ellen. De ilyen a leghíresebb szimbólum, a rokka (*csarkhá*) esete is: a közhiedelemmel ellentétben Gándhí nem egy mindennapi használati tárgyat emelt szimbolikus jelentőségűvé. A rokka és a kézi szövőszék ebben az időben már rég eltűnt a mindennapi használatból. Gándhí külön munkatársakat állított rá, hogy felkutassanak még működő példányokat, és legyártsák az első prototípusokat. Miután ez elkészült, naponta meghatározott időt fordított fonásra-szövésre: ezzel megmutatva, hogy a semmiből is lehet ruhát előállítani, s a háziipar révén India gazdaságilag is képes szembeszállni gyarmatosítójával – az egykor virágzó indiai textilipart ekkorra már rég kiszorította az Angliából érkező olcsó textilek választéka. A kézi szövőszéken hazai fonalból hazai vásznat, *khádít* lehetett előállítani – a mai napig vannak üzletek, melyek a hazai *khádít* és az abból készült ruhákat árusítják.

Gándhí mozgalmához szükség volt arra, hogy a milliós tömegek egy emberként kövessék, hogy az embereket ráébressze arra: a tudatos egyéni tartásnak mekkora szerepe van az erőszakmentesség gyakorlati kivitelezésében: „A szatjág-

13 Jack, 1956. 197.

raha mindig azon egyének tudatos cselekvését jelenti, akik felesküdték arra, hogy tartózkodnak az erőszak minden formájától.”¹⁴

Hihetetlen bátorság kell ehhez az egyszerűnek, passzívnak tűnő cselekedethez. Gándhí meglátásában a dolog így áll: „Politikai téren az emberek nagyrészt az igazságtalan törvények formájában megjelenő hibák ellen folytatnak küzdelmet. Mikor petíciók és más effélék révén kudarcot vallottál, hogy a törvényhozót ráébreszd tévedésére, az egyetlen orvosság, ami rendelkezésedre áll (...), hogy vagy fizikai erővel kényszeríted (...), vagy saját magadat teszed ki szenvedésnek azáltal, hogy kihívod magad ellen a törvény megszegése miatti büntetést.”¹⁵

Az erőszakmentesség követése akkor válik heroikussá, amikor ellenáll az erőszaknak. Ez egészen az önfeláldozásig terjedő önmegtartóztatást igényel: „Az erőszakmentesség hívének (...) ki kell fejleszteni az önfeláldozás képességének legmagasabb formáit, éppen azért, hogy félelemmentes lehessen. Nem törődik az-zal, hogy elveszítheti birtokát, egészségét, életét.”¹⁶

Milliók viselték Gándhí buzdítására a britek csapásait, és kerültek börtönbe. Az erőszakmentes önfeláldozás hatalmas méreteket öltött. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy több évtizedes küzdelem után a britek kivonultak Indiából. Hogyan sikerült rávennie az erőszakmentes passzív ellenállásra, erre az önként vállalt óriási szenvedésre több millió honfitársát? Gándhí hihetetlen kisugárzással rendelkezett, ami nagy hatással volt azokra, akik személyesen találkoztak vele. Személyes hatását cselekedetei mellett írásai is közvetítették: eszméit könyveiben, az általa írt és szerkesztett folyóiratokban (*Navajivan, Young India, Harijan, Indian Opinion* stb.), beszédeiben, levelezésében fejtette ki, egyszerű, közérthető módon. Folyóirataiban olvasói levelekre is válaszolt, ezáltal közvetlen kapcsolatban állt a hétköznapi emberekkel is. Fáradhatatlanul nevelte, tanította közelebbi és távolabbi környezetét: összes művei 98 vaskos kötetet tesznek ki. Eszméinek olvasása a mai napig igazi inspirációt nyújt: „Nem volt képzett filozófus vagy hivatásos író, mégis mélyrehatóan elemzett egy sor erkölcsi, vallási és közösségi kulcsproblémát, amelyek meghatározóak voltak életében, és ma, s hosszú idővel halála után még mindig jelentősek; kiterjedten írt róluk tűnékeny és maradandóbb formában is. Írásai a mai napig megőrizték erejüket, hogy megszólítsanak, irritáljanak és inspiráljanak.”¹⁷

Nem csupán politikáról és erőszakmentes tevékenységről írt: részletesen beszámolt spirituális meggyőződéséről, filozófiai, vallási eszméiről is. Ezenkívül az emberi élet minden területére vonatkozóan kifejti nézeteit: az egészség és orvoslás kérdése központi volt számára, s előnyben részesítette a hagyományos, természetes gyógymódokat. Alapvető higiéniaira tanította a szegénysorban élőket, akik számára ez sokszor életmentő lehetett. Írt arról, miként kell az embernek a természetet tisztelve, a természettel harmóniában élni a fenntartható, környezetvédő életmód jegyében. Alapvetőnek tartotta a kétkezi termelőmunkát, mind gazdasági, mind

14 Rothermund, 2006. 56.

15 Gandhi, 1951. 73–74.

16 Gandhi, 1999. 152–153.

17 Brown, 2011. 2.

egyéni szempontból, és elutasította a gépesítést.¹⁸ Írt az ideális társadalmi berendezkedésről, az egyén és a társadalom viszonyáról. Vallásos meggyőződéséből eredt, hogy minden ember egyenlő, szorgalmazta az érinthetetlenek felemelését, a kasztrendszer megszüntetését,¹⁹ valamint kiállt a nők egyenjogúsága mellett és a nőket sújtó jogfosztó intézmények és szokások ellen (például a gyermekházasság, illetve az özvegyé válás utáni elüldözés és özvegyégetés ellen). Munkássága meghatározó volt abban, hogy ezen kisebbségi csoportok jogainak elismerése, teljes jogú állampolgároként történő társadalmi integrálásuk megkezdődjön. Élénken foglalkoztatta az oktatás kérdése is: az elmélet mellett az ásrámjaiban élő gyermekek az általa meghatározott rendszer szerint tanultak.

Az általa képviselt nézetek, vonatkozzanak bár az emberi élet bármely területére, koherens rendszerbe illeszkednek, s ugyanabból a központi fogalomkörből vezethetők le, melynek alappillére Isten, aki az igazság, és a hozzá vezető és belőle áradó út: a szeretet és az erőszakmentesség mind embertársaink, mind a természet iránt.

Vallási tolerancia

Az erőszakmentesség Gándhí számára mély filozófiai és spirituális meggyőződésből eredt. Teljes, koherens világképet alkotott meg, melyben mindennek helye, értelme és szerepe volt, s az emberi élet minden területére holisztikusan és összefüggően kiterjedt. Gándhí filozófiájának középpontjában Isten áll, aki egyenlő az igazsággal és a szeretettel. Ez az erő az, amelynek keresésével, a vele történő kapcsolattartással az egyén belső, morális tartása kifejlődik és megerősödik, s ez az, ami vezeti élete során – ha ezt a kapcsolatot tudatosan keresi és fenntartja.

Gándhínál „az igazság nemcsak etikai érték, hanem a teljes emberi életet meghatározó alapelv, melynek egyszerre kell jelen lennie a gondolkodás, a beszéd, és a cselekedetek terén. Ezáltal viszont Gándhí az igazságot egy olyan alapelvként értelmezi, mely teljes mértékben az emberi élet mércéjeként nyilvánul meg. (...) Gándhí felfogásában az igazság folytonos és folyamatos keresése, amely tulajdonképpen az emberi élet egyetlen és kizárólagos célja, egyet jelent Isten keresésével.”²⁰

18 Ez a technológiai fejlettség mai szintjén teljesen elképzelhetetlen, mindenesetre érdekes elméleti fejtegetéseit olvasni arról, hogy a túlzott gépesítés elveszi az emberek elől a munkát, s ez milyen hátrányokkal jár – talán ezek a gondolatok is adhatnak inspirációt a munkaerő ésszerűbb felhasználásához.

19 Éles ellentét állt fenn közte és Bhímraó Rámdzsí Ámbédkar (Bhimrao Ramji Ambedkar) között, aki maga is érinthetetlen sorból származott, az Egyesült Államokban és Londonban közgazdasági és jogi diplomát szerzett, s a független India alkotmányának megszövegezője lett. Ámbédkar a pozitív diszkriminációban látta az érinthetetlenek integrációjának megoldását, míg Gándhí ezt elutasította, mert szerinte ez hosszú távon az egységes hindu társadalom töredezését jelentette volna. A konkrét eset, ami miatt ellentétük ki-robbant, az érinthetetlenek számára kialakítandó külön választókörzetek kérdése volt, amit Ámbédkar szorgalmazott, Gándhí viszont elutasított. Az 1932-es punéi paktumban Gándhí éhségstrájkjának következtében Ámbédkar lemondott a külön választókörzetek felállításáról.

20 Szenkovics, 2014. 178.

Az Istenbe mint igazságba vetett hit legfontosabb parancsa a szeretet parancsa: szeretet a teremtett lények – az emberek, állatok és maga a természet – iránt. A szeretetnek eme egységes parancsa pedig az erőszakmentességben nyilvánul meg, hiszen akit szeretünk, azzal szemben nem használunk erőszakot. Az Istenbe mint igazságba vetett hit alapozza meg azt a lelkiemelőt és a leleményességet, amelyet Gándhí a függetlenségi mozgalmat vezette.

Sajátos hite, vallásos-spirituális eszmerendszere több vallás elemeiből tevődött össze. Hindu vallásba született, s hindunak vallotta magát. Élete vége felé legfőbb olvasmánya a *Bhagavad Gíta*, a hinduk egyik legszentebbnek tartott könyve volt, amelyhez kommentárt is írt. Nagy hatással volt rá ezenkívül a Biblia és a kereszténység, Jézus tanítása a szeretetről. Az iszlámot is behatóan tanulmányozta. A buddhizmust és a dzsainizmust a hinduizmus részeinek tartotta, s tisztelte a zoroasztriánizmus szent iratát, az Avesztát is. Mindezen vallások és saját személyes keresésének eredményeképp alakította ki eklektikus eszmerendszerét. „Nem szó szerint értelmezem a szentiratokat. Megpróbálom a világ különféle szentiratainak szellemiségét megérteni. A szatja (Igazság) és az ahimszá (Erőszakmentesség) tesztjét alkalmazom ezekre az iratokra – azokat az alapelveket, melyeket éppen ők maguk fektettek le. Elutasítom mindazt, ami nincsen összhangban ezzel a teszttel, és beolvasztom mindazt, ami összhangban áll vele.”²¹

Az erőszakmentesség politikai kiterjesztése mellett Gándhí elvülhetetlen érdeme a vallási tolerancia propagálása. Ugy gondolta, India egyformán hazája hindunak és muszlimnak, szikhnek, dzsainának, kereszténynek, buddhistának és bármely egyéb vallás követőjének. Számára India a hinduk és a muszlimok közös hazája, nincs különbség a két népesség között a szemében. A vallások biztonságos gyakorlásának zálogát egy egységes és szekuláris független India létrejöttében látta: „Egy szekuláris, pluralista társadalomnak (...) egy mélyen vallásos közösség büszke eredményének kell lennie, olyan hinduizmusé, amely képes arra, hogy felölelje az iszlám, a kereszténység, a szikh vallás, a dzsainizmus és a buddhizmus (sőt, elég bizarr módon, még az ateizmus) minden bölcsességét és gyakorlatát is.”²²

India felosztását a végsőkig ellenezte. Amikor a független India zászlóját 1947. augusztus 15-én először felhúzták, ő az állami ünnepektől távol, ásrámja magányában gyászolta a kettéosztást. „A legfájdalmasabb szomorúságot az okozta neki, hogy a szubkontinentst vallási alapon kettéosztották Indiára és Pakisztánra, miután az indiai politikusok elbuktak abban, hogy megtalálják azt a megoldást, amit egy minden vallást felölelő, egységes India létrejötte megkívánt volna. Ez teljességgel elmentmondott Gándhí azon elképzelésének, hogy a hinduk és a muszlimok testvérek, vagy olyanok, mint két szem egy indiai arcon; és azt jelentette, hogy fáradhatatlan munkája a vallási egységért kudarcot vallott. Ezenfelül a kettéosztást nagymértékű vallási összecsapások kísérték, százezreket öltek meg a vallás nevében, és több millió embernek kellett otthonából elmenekülnie, hogy az újonnan meghúzott határ másik oldalán biztonságba kerüljön, de olyan áron, hogy szinte minden tulajdonát elvesz-

21 Gándhí írását (*Young India*, 1925. augusztus 27.) idézi: Bilgrami, 2011. 94.

22 Bilgrami, 2011. 113.

tette.”²³ Jellemző Gándhí praktikus megközelítésére és a másik iránt mutatott tiszteletére, hogy ugyanakkor ő volt az, aki ragaszkodott hozzá, hogy az újonnan létrejött iszlám állam pontosan megkapja Indiától azt, ami neki jár.

Vallási toleranciáját beszédei, írásai mellett saját példája is mutatja. Egyrészt ásrámjában a napi rituálé része volt az ökumenikus ima, valamint mindennap különböző vallások szent szövegeiből olvastak fel, s élete végéig megtartotta ezen imaórák szokását – köztudott, hogy halálakor is éppen imaórára sietett. Másrészt tevékenyen részt vett a vallási összecsapások lecsillapításában, például amikor a leginkább vallási alapú brutalitással sújtott vidékekre, Kalkuttába, majd Noakhaliba ment 1946-ban, és saját maga igyekezett lecsendesíteni az egymást öldöklő feleket. Annak ellenére, hogy őt Indiában leginkább a hinduk és a muszlimok között feszülő, sokszor mesterségesen szított ellentétek érintették, minden világvallás nagyságát elismerte. „Hindunak nevezem magam (...), [de] nem hiszek kizárólag a Védák isteni eredetében. Abban hiszek, hogy a Biblia, a Korán és a Zend Aveszta ugyanolyan isteni kinyilatkoztatás.”²⁴

Gándhí vallási toleranciája hatványozottan jelentős, ha figyelembe vesszük azt a történelmi hátteret, amelyben ezt kifejlesztette és propagálta: a vallási összecsapások egyre nagyobb méreteket öltöttek Indiában. A kettéosztást követő tragédia számairól már esett szó, de azt megelőzően is egyre gyakrabban fordultak elő véres zavargások Indiában. A fent említett kalkuttai vérengzésben négyezer ember vesztette életét, és 100 ezer ember otthonát égették fel hetvenkét óra leforgása alatt 1946-ban,²⁵ a továbbterjedt zavargások pedig Noakhali vidékén mintegy 5200 négyzetkilométeres területet érintettek,²⁶ ahol ötezer hindut öltek meg,²⁷ nők százait erőszakolták meg, körülbelül 75 ezer túlélő került menekülttáborokba.²⁸

Hatása nagy jelentőségű vezetőkre

„»A kis barna szent Indiából« nyilvánvalóan sokakra mély hatást gyakorolt életében. (...) A világon mindenhol az igazságtalanság és imperializmus megalkuvás nélküli ellenfeleként, és az elnyomottak és kizsákmányoltak védelmezőjeként tartják számon.”²⁹ Életének, tevékenységének, írásainak üzenetével sokakat inspirált halála után is.³⁰ Az erőszakmentes ellenállás nehéz üzenetét Gándhínak mindaddig elképzelhetetlen mértékben sikerült átadnia. Egyik példája ennek az Északnyugati Határvidéken (North-West Frontier) működő, Gándhí muszlim barátja és munkatársa,

23 Brown, 2011. 6.

24 Gandhi, 1921. 10.

25 Burrows, 1946.

26 Sinha-Dasgupta, 2011. 278–280.

27 *Time*, 1946.

28 Sinha-Dasgupta, 2011. 278–280.

29 Martin Luther King nevezte Gándhít így 1964-ben, amikor a Nobel-békedíj átadási ceremóniáján beszédet tartott. Idézi: Talat, 2019. 3., 7.

30 Ez a rész egy előző cikkemre épül. Aklan, 2020.

Khan Abdul Ghaffar Khan³¹ által szervezett önkéntes erőszakmentes sereg, az úgynevezett „Isten szolgái” (*Khudai Khidmatgar*) muszlim alakulat, amelynek létszáma 50 ezerre tehető. Tagjai 1930-ban a sómenet idején, attól 1500 kilométerre északra, Pésávarban szatjágrahát, civil ellenállási mozgalmat szerveztek, tiltakozva vezetőjük bebörtönzése ellen. A Quissa Kahani Bazaarban a fegyveres brit csapatok tüzet nyitottak a velük szemben felsorakozott fegyvertelen civilekre. Kétszáz, egyes híradások szerint négyszáz fegyvertelen ellenállót öltek meg.

Ghaffar Khan kiszabadulása után tovább folytatta erőszakmentes küzdelmét a későbbi Pakisztánban is. Annak ellenére, hogy Gándhíhoz hasonlóan ő is elenezte India felosztását, s eszményképe egy egységes, szekuláris India volt, elfogadta India felosztását. Párttá alakult mozgalma 1948-ban megnyerte a választásokat az Északnyugati Határvidéki Körzetben. Muhammad Alí Dzsinnáh (Muhammad Ali Jinnah), aki a kettéosztás fő támogatója és az újonnan létrejött Pakisztán első kormányzója volt, a megválasztott körzeti kormányt feloszlatta, Ghaffar Khan pedig bebörtönözte, aki brit uralom alatt tizenkettő, Pakisztán létrejötte után tizenöt esztendő telt a börtönben. Halálakor, 1988-ban kétszázezer ember kísérette át a Haibár-hágón (angolosan: Khyber), amely Pakisztánt Afganisztánnal köti össze, hogy kívánsága szerint törzse származási helyén, Afganisztánban temessék el. Az afgán polgárháborúban temetése idejére fegyverszünetet rendeltek el. Élete kiemelkedő példája annak, hogy egy hírhedten erőszakos törzsből (a pastu törzs ilyenek számított) származó vezető, aki hithű és gyakorló muszlim volt, a származásához tapadó előítéletek ellenére is Gándhí barátja és munkatársa lett, és egész életében hűen követte az erőszakmentesség parancsát.

Ázsián kívül is akadtak, akik folytatták Gándhí nehéz küldetését. Voltak, akik nem tudatosan őt követve léptek az erőszakmentesség útjára, de a 20. században több vezető is színre lépett, aki a Mahátmát tekintette példaképének vagy egyik példaképének, s az ő inspirálására vitt véghez valóban világmegváltó tetteket.

Legismertebb, talán egyik legnagyobb hatású követője Martin Luther King volt, aki Gándhíhoz hasonlóan széles körű erőszakmentes mozgalommal vívta ki a fekete amerikaiak szegregációjának megszüntetését. Habár tiszteletesként ismerte és követte Jézus tanításait, és kereste a módot, hogy tevékenyen küzdjön a feketék szegregációja ellen az Amerikai Egyesült Államokban, a kettő közötti kapcsolatot, amely az erőszakmentességet és a politikai tevékenységet egybefűzte, Gándhí írásai fedték fel számára. Így ír: „Mielőtt Gándhít olvastam volna, körülbelül arra jutottam, hogy a jézusi morál csak a személyes kapcsolatokban érvényes. Úgy éreztem, hogy a »Fordítsd oda a másik orcád!« filozófia és a »Szeresd ellenséged!« filozófia csupán akkor érvényes, amikor egy egyén kerül konfliktusba egy másik egyénnel, de amikor faji csoportok és nemzetek állnak konfliktusban egymással, sokkal realisztikusabb megközelítésre van szükség. De miután elolvastam Gándhí műveit, láttam, milyen alapvető tévedésben éltem. Valószínűleg Gándhí volt az első ember a történelem folyamán, aki Jézus szeretetparancsát felemelte az egyszerű egyének közötti interakcióból egy erőteljes és hatékony társadalmi erővé, méghozzá nagy

31 Ghaffar Khanra lásd: Gandhi, R., 2004.

tömegeket érintve. Gándhí számára a szeretet és az erőszakmentesség a társadalmi és kollektív átalakulás hatékony eszköze volt. A szeretet és az erőszakmentesség gándhíanus hangsúlyozása ébresztett rá a társadalmi reform eszközére, amit akkor már oly sok hónapja kerestem.”³²

King oly mértékben hatása alá került, hogy 1959-ben Indiába utazott, hogy személyesen még több tapasztalatot szerezzen az erőszakmentesség alkalmazásáról. 1963. augusztus 28-án Washingtonban Gándhí erőszakmentes ellenállásainak szellemében felvonulást szervezett, melyen 250 ezer ember vett részt. Ekkor mondta el híres, „Van egy álmom” kezdetű beszédét is, ami nem csupán egy egyenlőségen alapuló Egyesült Államok, de minden, az emberi jogok egyetemes tiszteletére épülő demokrácia számára is elérendő jövőképet vetít. A fekete mozgalom hatására 1964-ben és 1965-ben az Egyesült Államok olyan törvényeket fogadott el, amelyek alapvető jogok gyakorlását engedték meg a fekete népesség számára is. Gándhí hatását Martin Luther King tevékenysége és eredményei megsokszorozták, és bebizonyították, hogy tömegmozgalmak erőszakmentes módszerekkel is képesek nagy jelentőségű politikai eredményeket elérni.

Gándhí egyik kevésbé ismert, ám annál nagyobb hatású követője a francia Louis Massignon (1883–1962), aki kifejezetten a Mahátmá hatására életét a vallások közötti párbeszéd és a vallások egymáshoz közelítésének szentelte. Gándhí műveinek első francia fordítójaként tudatosan követte őt a vallások közötti tolerancia előmozdításában. Diplomáciai szolgálatot teljesített a Közel-Keleten, ahol a muszlim, a zsidó és a keresztény vallás közös vonásait hangsúlyozta, s közvetítette a vallások képviselői számára. Az „ábrahámi vallások” fogalom egyik korai elterjesztője volt. Munkássága előkészítette az ökumenikus nyitásról szóló, a II. vatikáni zsinaton elfogadott határozatot.

Gándhí ma is élő követője a világszerte köztiszteletnek örvendő XIV. Dalai Láma, aki 1989-ben, a Nobel-békedíj átvételekor a Gándhítól származó inspirációról emlékezett meg: „Mély hálával szeretném megköszönni ezt a díjat a világon élő valamennyi elnyomott nevében, és mindannyiunk számára, akik a szabadságunkért küzdünk és a világbékéért dolgozunk. A díj elfogadása egyben tiszteletem kifejezése is azon személy iránt, aki a változásokat előidéző erőszakmentes cselekvés modern hagyományát megalapozta: Mahátmá Gándhí iránt, akinek élete tanított és inspirált engem.”³³

Gándhí legifjabb követője a pakisztáni Malála Júszafzai (Malala Yousafzai), aki a minden gyermeket egyformán megillető oktatás jogáért fejt ki tevékenységet. Már fiatal korában a lányokat is megillető oktatásért lépett fel a Pakisztán és Afganisztán határán húzódó, a tálib szélsőségesek által ellenőrzött Északnyugati Határvidéken, s emiatt tizenöt éves korában tálib terroristák életveszélyes merényletet követtek el ellene. 2014-ben Nobel-békedíjat kapott. Az Egyesült Nemzetek előtt tartott beszédében így fejezte ki háláját az erőszakmentesség tanítóinak: „Én nem vagyok senki ellen. Nem azért vagyok itt, hogy a személyes bosszúállás szellemé-

32 King, 2010. 77.

33 Dalai Láma, 1989.

ben beszéljek a tálib vagy bármely egyéb terrorista csoport ellen. Azért vagyok itt, hogy a minden gyermeket megillető oktatáshoz fűződő jogért szólaljak fel. Szeretném, ha minden fanatista gyermekei, különösen a tálibok fiai és lányai oktatásban részesülhetnének. Még azt a tálibot sem gyűlölöm, aki lelőtt engem. Ha lenne egy fegyver a kezemben, és ő itt állna előttem, akkor sem lőném le. Ez az együttérzés szelleme, amit Mohamedtől, a könyörületes Prófétától, Jézus Krisztustól és a Buddhától tanultam. (...) Ez az erőszakmentesség filozófiája, amit Gándhítól, Badshah Khantól és Teréz anyától tanultam.”³⁴ Júsafzai ma is folytatja tevékenységét a gyermekek oktatásáért.

Konklúzió

Mahátmá Gándhí egyedülálló a világtörténelemben mint a világvallásokból ismert erőszakmentesség és felebaráti szeretet morális parancsait politikai célok érdekében alkalmazó, nagy tömegeket megmozgató vezető. Egyedülálló kitartása, a fizikai agresszióval való ellenállása, lelki teherbírása milliókat indított követésére. Hosszú időn keresztül kitartóan követte célját, amit végül siker koronázott (igaz, sajnos nem az általa elképzelt módon). Vallási toleranciát hirdetett egy végletesen megosztott világban. Eszméi egyéb nagy hatású vezetőket inspiráltak a világ több pontján, akik révén a világ egy kicsivel biztonságosabb, élhetőbb hely lehet, s akik tevékenysége hozzájárul ahhoz, hogy az ENSZ által 1948-ban elfogadott egyetemes és alapvető emberi jogok minél szélesebb csoportok számára ne csak álom, hanem mindennapi valóság legyenek.

Mahátmá Gándhí „az erőszakmentesség, az ahimszá miatt lett a 20. század legjelentősebb egyénisége. A háromezer éves indiai elképzéseket, az ahimszát és a karunát (együttérzést) élővé és relevánssá tette”.³⁵ „Egy olyan világban, amely ma még veszélyesebb, mint valaha, gazdasági és környezeti krízis közepette, növekvő nemzetközi imperialista feszültségek és új, külső hadszíntéren vívott háborúk fenyegetése közepette nem meglepő, hogy kortárs mozgalmak és aktivisták felidéznek Gándhí nevét és erőszakmentes elveit kampányuk során. (...) Csodálói és követői számára továbbra is nagyszerű vezető marad.”³⁶

A Nagy Lélek tanítása a mai napig velünk él – élünk vele mi is.

³⁴ Yousafzai, 2013.

³⁵ Dalai Láma, 2019.

³⁶ Talat, 2019. 163.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Aklan

2020 Aklan, Anna Katalin: Inspired by Gandhi: Mahatma Gandhi's Influence on Significant Leaders of Nonviolence. In: *History in Flux. Journal of the Department of History, Faculty of Humanities, Juraj Dobrila University of Pula*, 2. (2020) 2. sz. 115–124. DOI: <https://doi.org/10.32728/flux.2020.2.6>.

Bilgrami

2011 Bilgrami, Akeel: Gandhi's Religion and Its Relation to His Politics. In: *The Cambridge Companion to Gandhi*. Eds.: Brown, Judith M. – Parel, Anthony. Cambridge, 2011. 93–116. DOI: <https://doi.org/10.1017/CCOL9780521116701.006>.

Brown

2011 Brown, Judith M.: Introduction. In: *The Cambridge Companion to Gandhi*. Eds.: Brown, Judith M. – Parel, Anthony. Cambridge, 2011. 1–8. DOI: <https://doi.org/10.1017/CCOL9780521116701.001>.

Burrows

1946 Burrows, Frederick: *Report to Viceroy Lord Wavell*. [1946. augusztus 22., The British Library India Office Records (IOR): L/P&J/8/655 f.f. 95, 96–107.] <http://vl-minos.bl.uk/reshelp/findhelpregion/asia/india/indianindependence/indiapakistan/partition4/index.html> (letöltés: 2020. december 28.).

Churchill

1974 Churchill, Winston S.: To the Council of the West Essex Unionist Association. In: *His Complete Speeches, 1897–1963*. Vol. 5. 1828–1935. Ed. James, Robert Rhodes. New York, 1974.

Dalai Láma

1989 The 14th Dalai Lama: *Nobel Peace Prize Acceptance Speech*. <https://www.nobelprize.org/prizes/peace/1989/lama/26133-the-14th-dalai-lama-acceptance-speech-1989/> (letöltés: 2020. március 30.).

2019 Roche, Elizabeth – Umachandran, Shalini: *Our World Is in Need of the Mahatma's Teachings: Dalai Lama*. [Interjú a Dalai Lámával. 2019. október 1.] <https://www.dalailama.com/messages/transcripts-and-interviews/our-world-is-in-need-of-the-mahatmas-teachings> (letöltés: 2020. március 30.).

Gandhi

1921 Gandhi, Mohandas Karamchand: Why I Am a Hindu. In: *Young India*, 1921. október 6. <https://www.mk gandhi.org/truthisgod/22hindu.htm> (letöltés: 2020. december 28.).

1951 Gandhi, Mahatma: *Selected Writings of Mahatma Gandhi*. Ed.: Duncan, Ronald. Boston, 1951.

1968 Gandhi, Mahatma: *Satyagraha in South Africa*. Ahmedabad, 1968.

1999 Gandhi, Mahatma: Non-Violence of the Brave. In: *The Collected Works of Mahatma Gandhi*. Vol. 79. 16 July, 1940–27 December, 1940. New Delhi, 1999. 152–154.

2009 Gandhi, Mohandász Karamcsand: *Önéletrajz*. Bp., 2009.

2010 Gándhí, Mohandász Karamcsand: *Hind Szvarádzs, avagy az indiai önkormányzat*. Kolozsvár, 2010.

Gandhi, R.

2004 Gandhi, Rajmohan: *Ghaffar Khan. Nonviolent Badshah of the Pakhtuns*. London, 2004.

Gáthy

1987 Gáthy Vera: *Gandhi*. Bp., 1987.

1994 Gáthy Vera: A Nagy Lélek – Mahátmá Gandhi. In: *Rubicon*, 5. (1994) 7. sz. 9–15.

Jack

1956 *The Gandhi Reader: A Sourcebook of His Life and Writings*. Ed.: Jack, Homer A. New York, 1956.

Kalmár

1982 Kalmár György: *Mahátmá Gandhi*. Bp., 1982.

King

2010 King, Martin Luther: *Stride toward Freedom. The Montgomery Story*. Boston, 2010.

Maddison

2006 Maddison, Angus: The Impact of Western Development on the Rest of the World, 1000–1950. In: *The World Economy. Vol. 1. A Millennial Perspective*. OECD Publishing, 2006. 51–124. https://read.oecd-ilibrary.org/development/the-world-economy/the-impact-of-western-development-on-the-rest-of-the-world-1000-1950_9789264022621-4-en#page1 (letöltés: 2020. december 28.)

Prabhu–Rao

1968 *Mind of Mahatma Gandhi*. Eds.: Prabhu, R. K. – Rao, U. R. Ahmedabad, 1968.

Rothermund

2006 Rothermund, Dietmar: *The Routledge Companion to Decolonization*. Abingdon, 2006.

Sinha–Dasgupta

2011 Sinha, Dinesh Chandra – Dasgupta, Ashok: *1946: The Great Calcutta Killings and the Noakhali Genocide*. Kolkata, 2011.

Szenkovics

2014 Szenkovics Dezső: *M. K. Gándhí filozófiai gondolkodásának központi fogalmai*. Kolozsvár, 2014.

Taagepera

1997 Taagepera, Rein: Expansion and Contraction Patterns of Large Polities: Context for Russia. In: *International Studies Quarterly*, 41. (1997) 3. sz. 475–504.

Talat

2019 Talat, Ahmed: *Mohandas Gandhi. Experiments in Civil Disobedience*. London, 2019.

Time

1946 India: Written in Blood. In: *Time*, 48. (1946) 18. sz. (október 28.)

Yousafzai

2013 Yousafzai, Malala: *Speech at the United Nations in 2013*. <https://malala.org/newsroom/archive/malala-un-speech> (letöltés: 2020. március 30.).

ANNA AKLAN

“TRUTH AND NON-VIOLENCE ARE AS OLD AS THE HILLS”

GANDHI'S SIGNIFICANCE

Gandhi's political achievements resulting from nonviolent mass resistance are unique in world history so keeping his memory alive is imperative in our modern times. The article is a tribute to the great leader who established nonviolence as an effective method in achieving political change and a significant shift of power within India. Besides his importance as a political leader, the article describes his activity as a universal teacher through his personal charisma and through his voluminous writing activity. Gandhi's importance as the promoter of religious tolerance stemming from his holistic and coherent personal philosophy is also analysed. The article concludes with introducing significant leaders throughout the world who acknowledge to have been inspired by the Mahatma's example and followed his nonviolent methods to make a change on a larger scale.

Gándhí-recepció a magyar nyelvterületen

Megkérdőjelezhetetlen igazság, hogy Móhandász Karamcsand Gándhí a 20. század egyik legkiemelkedőbb, legismertebb és talán legelismertebb személyisége, aki gondolkodásával és tanításaival, munkásságával és életével példaként szolgált nemcsak hazájában, hanem szerte a nagyvilágban. Egyedi gondolatai, az általa választott módszer a függetlenségi küzdelemben, az államról, a társadalomszervezésről, a környezetvédelemlről, az oktatásról, a vallások egyenrangúságáról és a vallásközi párbeszédéről vallott, saját korát jóval megelőző nézetei következtében nemcsak saját hazájában, hanem a világ számos más pontján is követendő példaképként került be a köztudatba. Ma már nem vitás, hogy az egykori indiai ügyvéd és politikus a világtörténelem ikonikus figurájává vált, akiről könyvtárnyi irodalom látott napvilágot a világ legkülönbözőbb nyelvein.

Jelen kutatás célja feltérképezni, hogy milyen Gándhí-kép alakult ki a magyar nyelvterületen, megvizsgálva azt, hogy mikor jelent meg magyar nyelven az első írásos említése a Mahátmának, milyen irodalmi és publicisztikai műfajokban foglalkoztak a Nagy Lélekkel és munkásságával a sajtóban. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy folyamatban lévő kutatásról van szó, amely két szakaszban valósul meg. Jelenleg az Arcanum Digitális Tudománytár periodika-adatbázisában található újságok és folyóiratok feldolgozása zajlik, majd ezt követően kerül sor az említett adatbázisba fel nem töltött periodikák átnézésére és az ezekben megjelent írások összegyűjtésére, rendszerezésére és feldolgozására. Mindeddig húsz sajtóterméket sikerült átnézni,¹ a tanulmányban levont következtetések is ezekre épülnek.

A digitális adatbázisban a Gandhi, Ghandi, Gandi, Gándhí kulcsszavakra végzett keresések eredményeképpen mintegy 51 ezer találatot dobott ki a keresőmotor. Tovább finomítva a keresést (leszűkítve a Gándhí születése és a 2019. december 31. közötti periódusra, kiszűrve az Indirá Gándhí és Rádzsív Gándhí nevé-

* A szerző a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Kolozsvári Karán működő Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok Tanszék egyetemi adjunktusa (400119 Kolozsvár, Tordai út 4. sz., szenkovics@kv.sapientia.ro).

1 A következő napilapok, hetilapok és folyóiratok szemlészésére került mindeddig sor: *Az Est, Brassói Lapok, Friss Újság, Ifjú Erdély, Keleti Újság, Kortárs, Korunk, Magyarország, Magyarság, Népszabadság (Szabad Nép), Ország-Világ, Páosztortúz, Pesti Hírlap, Pesti Napló, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, Protestáns Szemle, Új Barázda, Új Nemzedék, Újság, Világosság.*

vel azonosítható találatokat, illetve még néhány kifejezést),² a kutatás jelenlegi állása szerint úgy tűnik, hogy az 1869–2020 közötti időszakban az Arcanum Digitális Tudománytárban megtalálható újságok és folyóiratok hasábjain a Mahátmával kapcsolatos írott anyagok száma 30 ezer körülire tehető, ami azért is meglepő, mert ha az ugyanabban az időszokban élő, irodalmi Nobel-díjjal kitüntetett és Magyarországon is megfordult Rabindranáth Tagore nevére keresünk rá, a találatok száma még ennek a felét sem éri el. Szembetűnő, hogy Gándhí átlagosan évi mintegy 200 írott anyagban említették, ami a kor technológiai fejlettségéhez és adottságaihoz képest igencsak magas szám.

A keresőmotor által kidobott találatok alaposabb vizsgálatokor egyértelműen kitűnt, hogy voltak évek, amikor a hírek, cikkek, tanulmányok, publikációk száma kiugróan magas volt. Ilyen például 1930 és 1931, amikor mintegy ötezer írott anyag jelent meg, ami az 1930. március 12. és április 5. között megszervezett sómenettel és következményeivel magyarázható.³ Hasonlóan kimagasló említést mutat az 1942-es esztendő, amikor mintegy kétezer írás látott napvilágot. Ha megnézzük az indiai szabadságharc kronológiáját és összevetjük a találatokkal, egyértelművé válik, hogy az érdeklődés fokozott növekedése a magyar sajtóorgánumok részéről annak tulajdonítható, hogy a Mahátmá ebben az esztendőben hirdette meg a függetlenségi küzdelem egy újabb és egyben utolsó szakaszát, a „Hagyjátok el Indiát!” mozgalmat, aminek híre gyorsan bejárta a világsajtót.⁴

Gándhí neve a legkülönbébb műfajú írásokban tűnik fel: rövid hírekben, tudósításokban, hosszabb hírháttéranyagokban, véleménycikkekben, úti beszámolóknak és a Nagy Lélekkel történt találkozás által ihletett szubjektív hangvételű, saját benyomásokon és tapasztalatokon alapuló beszámolóknak, irodalmi szövegekben, könyvismertetőknak és recenzióknak, tudományos és népszerűsítő tanulmányokban, humoros anyagokban, viccekben, de akár egyes újságok bulvároldalain is. A következőkben ezekről igyekszem átfogó képet nyújtani, és felvillantani azokat a jellemzőket és konkrét példákat, amelyek a legfontosabbak vagy legjellegzetesebbek.

2 Meg kell említeni azt a tényt is, hogy a kereső néhány esetben más neveket is Gándhiként azonosít be, mint például Ganáhl János ezredest és Ganáhl Ármin századost, Paul Gaudin francia régészt vagy éppen Eugène Gauthier francia alkonzult. Hasonlóképpen ki kellett szűrni azokat a találatokat is, amelyek a pécsi Gandhi Gimnáziummal kapcsolatos hírekre vonatkoztak.

3 A sómenet keretében Gándhí 78 követője társaságában elindult az Indiai-óceán partján található Dándíba azzal a céllal, hogy a tengervízből só párologtasson, és ezáltal tiltakozzon a brit sómonopólium ellen, egyúttal a függetlenségi küzdelem egy újabb fejezetét nyissa meg. Az akciónak India-szerte nagy volt a visszhangja, és az angol áruk, szolgáltatások és adók bojkottja új lendületet kapott. Ennek következtében azonban országszerte több tízezer embert tartóztattak le és zártak börtönbe, köztük Gándhí is.

4 Gándhí az Összindiai Kongresszusi Bizottság (*All India Congress Committee*) által 1942 augusztusában, Bombayben megszervezett ülésén hirdette meg a „Hagyjátok el Indiát!” (*Quit India!*) mozgalmat. A megszövegezett állásfoglalás kimondja: „Az Összindiai Kongresszusi Bizottság teljes nyomatékkal (...) követeli a brit hatalom kivonását Indiából. (...) Ezért a Bizottság úgy határoz, hogy India elidegeníthetetlen joga a szabadság és függetlenség, és ennek érvényesítése érdekében jóváhagyja az erőszak nélküli tömeges küzdelmet a lehető legszélesebb körben. (...) E harcot szükségképpen Gandhidzsinak kell vezetnie, és a Bizottság felkéri őt, hogy vegye át a vezetést és irányítsa a nemzetet a tervezett lépések megtételében.” Tenigl-Takács, 1997. 377–378.

Hírek, tudósítások

A Gándhíról szóló legtöbb anyag a hír műfaji kategóriában született. Életének és tevékenységének minden fontos mozzanatáról számos hír, tudósítás látott napvilágot. Magyar nyelvterületen írásban nevét első ízben 1895. április 25-én egy tudósításban említették. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* című hetilap 17. számának Tárca rovatában egy, a Vallások Világparlamentjének 1893. szeptemberi chicagói üléséről szóló tudósításban a következő mondatot olvashatjuk: „Gandhi az éleseszű bombayi ügyvéd a jainismusról [beszélt].”⁵ A szervezet elnöki tisztét betöltő John Henry Barrows által jegyzett és Maszák Viola által fordított tudósításból fény derül arra, hogy Gándhí megítélése igencsak pozitív, mivel egyetlen tulajdonságaként az „éleseszű” jelzőt használja a szerző. Ugyanazon lap következő számában olvasható a tudósítás második része, amelyben újra feltűnik Gándhí neve, ezúttal azonban egy teljesen más kontextusban. Megtudhatjuk ugyanis, hogy a keletről érkező és az eseményen felszólaló vallási képviselők sorában található a Mahátmá is, akiről kiderül, hogy miközben heves bírálója az Indiában zajló keresztyén hittérítésnek, az amerikai keresztyénségről pozitív véleménnyel van. A tudósításban ez olvasható: „Gandhi, a keresztyén hittérítés bírálója azt mondá: »az amerikai keresztyénséget szeretem, az valamivel jobb, mint az, a mit Indiában rendesen látunk«.”⁶

Az első, 1895-ös említést követően a vizsgált újságokban és folyóiratokban Gándhí nevével alig lehet találkozni. Csupán egy rövid hír szól például a dél-afrikai ügyvédi, jogharcos és mozgalmár tevékenységéről, és ugyancsak egy pár soros anyag ad hírt arról, hogy a Nagy Lélek végleg elhagyja Dél-Afrikát, és mintegy két évtized után hazatér Indiába. Mindkét hír a *Pesti Hírlap*ban jelent meg, és míg az 1913. szeptember 19-i szám (222. szám) 14. oldalán arról lehet olvasni, hogy Gándhí vezetésével mintegy 140 ezer indiai származású vendégmunkás fenyegetőzik sztrájkkal Dél-Afrikában, amennyiben a britek nem hajlandók a fehérekkel azonos jogokat biztosítani számukra, az 1914. március 20-án megjelent 68. számban rövid hír tájékoztat arról, hogy Dél-Afrikában helyreállhat a béke, ugyanis a „hirhedt Gandhi” végleg távozni készül.⁷ Semmilyen írásos nyoma nincs viszont a vizsgált sajtótermékekben 1915-ös hazatérésének. Az akkor már 45 éves Gándhí jó hírnévnek és elismertségnek örvendett Indiában.

Az 1920-as évek azonban jelentős változást hoztak a magyar nyelvű Gándhí-recepcióban, és mondható, hogy ettől kezdve Gándhí élete és munkássága folyamatosan fókuszban volt. Az írások közös jellemzője, hogy a hírek általában külföldi csatornákon keresztül érkeztek Magyarországra, mégpedig két módon: vagy valamelyik nyugati sajtótermékből átvett és magyarra fordított anyag, vagy pedig magyarországi újság külföldi tudósítója által írt hír, tudósítás formájában.

Az *Est* 1921. szeptember 7-i számában például egy hosszabb anyag látott napvilágot *Gandhi, az indiai forradalom prófétája* címmel, amelyben az ismeretlen

5 Barrows, 1895. 263. Az idézeteket eredeti formában és helyesírással adom közre – a szerző megjegyzése.

6 Barrows, 1895. 279.

7 *Pesti Hírlap*, 1914. március 20. 15.

szervő egy amerikai *Newyork Call* című lapra hivatkozva festi le a magyar olvasó számára Gándhí, mutatja be az általa képviselt értékeket és a nevéhez köthető függetlenségi mozgalmat. A szervő cikkét optimista hangnemben zárja, kifejezve azon reményét, hogy az évszázadok alatt megfáradt Európa helyét és szerepét talán a Gándhí által megálmodott India lesz képes átvenni a „nagy szellemi váltó-gazdaság törvényei értelmében”.⁸

1920 után a magyar nyelvű sajtóorgánumok kiemelt figyelmet szenteltek a Mahátmá életének és tevékenységének, valamint ezzel szoros összefüggésben az indiai függetlenségi mozgalomnak. Ilyen esemény volt például a lahori pánindiai kongresszus 1929. évi nagygyűlése, amelyen elfogadták azt a nyilatkozatot, amelyet Gándhí terjesztett a képviselők elé, és amely Indiának a brit koronától való elszakadását, valamint a szabad és független állam megalapítását irányozza elő. Az általam vizsgált újságok közül szinte mindegyik foglalkozott ezzel a témával, akár több hónapon keresztül is. A legtöbb erről szóló híradás a *Pesti Hírlap* (6 hír), *Az Est* (5 hír), valamint a *Pesti Napló*, a *Magyarság* és a *Magyarország* (3-3 hír) januári számaiban jelent meg. Közös az anyagokban, hogy a hír és a tudósítás kategóriájának megfelelően rövid, objektív és konkrét információkat és tényeket közlő írások.

Különösképpen sokszor adtak hírt a „Hagyjátok el Indiát!” mozgalomról és a sómenetről is. Az *Est* 1930. március 13-i számában például a címlapon számolt be arról, hogy miután a Nagy Lélek „végre rendelkezett”, követőivel elindult az óceánhoz sőt párolni (1. kép). Ugyanezen lapszám első oldalán olvasható a francia *Matin* 1930. február 25-i, Gándhíval készített interjújának magyar nyelvű összefoglalója is, amelyben a polgári engedetlenségi mozgalomról, az indiai parasztok helyzetéről, valamint annak a fontosságáról beszélt, hogy bármi is történjen, „nem szabad erőszakosságokra ragadtatnunk magunkat”.⁹ A *Brassói Lapok* hasábjain ugyan az első hírek a sómenetről jóval később, csak április 7-én jelentek meg, viszont a hónap folyamán 12 különböző lapszámban¹⁰ foglalkoztak a témával és annak következményeivel. Érdemes azt is kiemelni, hogy a 12 anyag mintegy fele a címlapon található, ami ugyancsak arra enged következtetni, hogy Gándhí tevékenységét igen csak nagy érdeklődés övezte.

Az egyes lapok Gándhíval kapcsolatos hírovvatait böngészve egy igen szokatlan tudósítást is találtam ebből az időszakból. A *Magyarország* napilap szegedi tudósítója arról adott hírt, hogy a szegedi rendőrségnek sikerült lefűlelnie egy bűnszervezetet, amely Gándhí ellen toborzott embereket Szegeden azzal a céllal, hogy Bombaybe utazva egy angol katonai alakulathoz csatlakozva harcoljanak a Mahátmá ellen. A hír szerint a budapesti közvetítéssel érkező nemzetközi megbízásnak eleget tevő, szegedi illetőségű Antalffy Károly egy rendőrségi akció következtében végűl lebukott, a közben toborzott embereket pedig még idejében sikerűlt megállítani.¹¹

8 *Az Est*, 1921. szeptember 7. 6.

9 *Az Est*, 1930. március 13. 2.

10 *Az Est*, április 7-i (80.), április 9-i (81.), április 10-i (82.), április 11-i (83.), április 13-i (85.), április 14-i (86.), április 17-i (88.), április 18-i (89.), április 20-i (91.), április 24-i (93.), április 26-i (94.), április 28-i (96.), április 30-i (97.) számok.

11 *Magyarország*, 1930. május 24. 2.

Budapest, 1930 * Csütörtök * március 13.

BUDAPESTI KIR. ÜR. TÁRSAS. 1930 MRC 12

Ára 10 fillér ÁTVETTE

XXI. évfolyam * 60. szám.

AZ EST

Előfizetési ár: Évi hatvanra 3 pengő Egyet szám ára 10 fillér. A vidéken és a pályaudvarokon 10 fill. Töredék: J. 46-48, J. 46-49

Politikai napilap FŐSZERKESZTŐ: MIKLÓS ANDOR

Szerkesztőség: VII. ker. Rákóczi út 54. Kiadóhivatal: VII. Erzsébet körút 18-20. Szállásos: Hódmezőker. I. Köhlmarkt 7.

Kár, kár

franzpárusékkal járnai a csillag-hullás nyomában, kár ezért az egész kései Galli Curoi-viláért; kár a csillagászati tévedéseket mérlegelni, a vándor meteor és Budapest zsebe közt, a szinuszgató defektje és az impresszió nyeresége közt. Hiszen nem mondjuk szép ez a művészi ügyesség, lelkesedés és szakavatottság, amellyel a kötelező, vagy nem kötelező operatívdások dolgát, vagy a művészi belső létezőformák státtika-nyugát e ritkában a jelenkor összes művészi problémáit tárgyalják: a Galli Curoi világhírűl egészen a budapesti színházak művészi személyzetének felekezeti argyuzimáig és a lelkes felelősségétől — annak felelőtlenségéig. Végre csak dícséretre méltó, a mai súlyos időkben, ha a felhők közt szavazunk. Budapest színháziratorai igazán nem panaszkodhatnak, hogy csak rájuk nevezdik a színházi válság problémáinak minden gondja. Lám, ott ülnek a városokba emberrel és fóká a fejüket, mit is lehetne csinálni a színházi válság dolgiban.

Nem panaszkodhatik a zenekedvelő közönség sem, hogy magára hagyták — lám milyen nagy komolyan foglalkozik a városokba is ama problémával, hogyan lehetne mégis megtartani a népszerű és első operatívdásokat, amelyekről a Városi Színházunk tökéletesen elment a kedve. Ah, mely lelkesedés a muzsikort! — már nem is szalmaláng, de féklámpány, mely kivetíti az éjszakából Budapest minketvelő közönségét. Kár, hogy mindenképpen az eredménye oly aránytalanul kicsiny a mélyreható lelkesedéshez képest, amely szinte már a Mediek korára emlékeztet; kár, hogy minden határozományt előre tudunk hogy a színházi válság ügyében *avokét* tartatik, hogy továbbá a Galli Curoi-ügyben semmi sem felelő: hogy az Opera az Operaházban tartó népszerű operatívdásokat, A bizottság dícséretre elvégzi a maga munkáját, de végre is csak a magától végezheti el — mit lehet a bizottság arról, hogy másik nem végzik el. Mit lehet róla, hogy a gazdasági helyzet elorvosozza a művészi fogvasztó és válságú közönséget? és hogy színházi válság is csak annyi van, amiert minden más válság.

Gandhi ma végrendelkezett és elindult

Egy angol ezred állt elébe a zarándokúton

London, március 12. Ahmedabádból jelentik, hogy Gandhi 70 születésnapja alkalmából ma elindult a zarándokútra. A zarándokút a színháziratorai igazán nem panaszkodhatnak, hogy csak rájuk nevezdik a színházi válság problémáinak minden gondja. Lám, ott ülnek a városokba emberrel és fóká a fejüket, mit is lehetne csinálni a színházi válság dolgiban.

GANDHI

Indiai előtti Gandhi beszédet tartott híveinek és főbb követői előtt mondta: A polgári ellenállás nemcsak azt értheti el, hogy megzúgunk állítunk elő sőt, hanem megsemmisítjük a más szétkülűlést az országban és a szétosztást. Atnak e'ér hátrorszá van hozzá, tagadja meg az adófizetést. Gandhi ezután beszélgetett a jelenlévőket, hogy rasszkodjanak a megbeszélési terhez és minden akadály ellenére

gyógykezelésnek alávetett. Erri Surat közelében. Ha ott elterjedik — mondta Gandhi — vagy ha kísérőivel együtt tartóztatják le, őrizze meg a nép az ország nyugalmát és mindenki kövesse az indiai kongresszus utasításait. Amíg híveit meg vannak győződve igazságokról, vereséget nem szenvedhetnek a nagy közelemben. Ez az utolsó híveinek, győztesen végrendelete. Imádkozni fog, hogy a harc, amely holnap kezdődik, sikerre vezetessen. Gandhi beszéde után a többhez főnyi tömeg áhítatos imába merült.

Gandhi máris veszi, hogy néhány napon belül letartóztatják, mert minden útbaeső városban gyűlést akar tartatni, holott az indiai kormány általában gyűlékezési tilalmat

Az utolsó interjú

Páris, március 12. (Az Est külön kiadása) A Matin legújabb számban hatalmas Gandhi-interjú közli. A Matin indiai tudósítja meg: február 24-én beszél Gandhi Ahmedabádból, szeptember. Aznap történt ez a beszélgetés, amikor a nemzeti párt végrehajtó bizottsága kidolgozta a polgári engedelmeskedés kampány részletes programját. Nem határoztam körül egészen új hadjárat lehetőségeit — mondta Gandhi a Matin tudósítójának. Nem akartam korlátokat szabni: mindössze egy szögörv kikötésem van: nem szabad erőszakosságra ragadtatnunk magunkat. Mi egyszerűen adig acéltunk, amíg megsemmisülünk. Vagy megsemmisülünk függetlenségünket, vagy valamennyien büntetésbe kerülünk. Az újabb beszélgetett Gandhi

adott ki. Már utolsó is kísérettel egy volt hűdű híd szelvényében. Az Ahmedabád — gujarati útvonalon fekvő városok rendőrsége minden intézkedést meeltit, hogy biztosítsa a rendet Gandhi átvonulások idején.

Bombayból jelentik, hogy a Sikh-erzedet, amelyek Poona-ban van az állomáshelye, várattalant Baroda államba rendeltek, mert Gandhi zarándokútra Baroda állomán vezet keresztül.

London, március 12. (Az Est külön kiadása) Ahmedabádból jelentik, hogy Mahatma Gandhi szerdán reggel 6 órakor elindult a szavarárat útra. Ötven ánkéntes kísérő kíséri. A város szélén több ezer főnyi tömeg bönédettatta Gandhi.

arna, hogy az alkalmi kitelentető, hogy ha a hindu nacionalisták komolyan meg akarják változtatni az engedelmeskedés kampányt és a hokimozgalmat, akkor Anglia a legértelmezhető csatlakozást fogja letámasztani a katasztrófás okból.

— Nem térődöm ezzel a fenyegetéssel. Egyáltalában nem vagyok hajlandó a végig zavartatás és minden, ami ezzel a harcok esetleg járhat, sokkal elcsúsztatottabb a hindu nép számára, mint az, ami ma történik vele napról-napra, a társadalmi rend és a konstitúció nevében. Mert ez a társadalmi rend megsemmisült a nép életéről és lelke. Tíz évvel ezelőt. Készültünk egy ilyen szétválasztás (passzív ellenállás) hadjáratát. Ma azonban a nép már sokkal felkészültebb és szervezettebb, mint akkor volt és így új-

1. kép. Az Est 1930. március 13-i cimpalja

A sómenet mellett még két eseményt érdemes megvizsgálni. Elsőként az India függetlenségének kikiáltása után napvilágot látott híryanagyokat elemzem, majd ezt követően Gándhí 1948 januárjában bekövetkezett meggyilkolásáról, haláláról szóló híradásokat szemlézem. Fontosnak tartom jelezni, hogy az általam vizsgált húszi kiadvány közül mindössze öt jelent meg az 1947–1948-as években is,¹² az összes többi 1939–1944 között megszűnt. Az említett öt kiadvány közül India függetlenedéséről háromban található híradások. A *Korunk* és a *Kortárs* folyóiratban egyetlen szó sem esett erről a világtörténelmi eseményről, ami valószínűleg annak tulajdonítható, hogy a *Kortárs* kéthetente megjelenő irodalmi és művészeti lap, a *Korunk* pedig havi rendszerességgel jelentkező társadalomtudományi folyóirat, így egyikük profiljába sem tartozik bele a híradás vagy a tudósítás műfaja.

A függetlenség kikiáltásáról a legtöbb hír a *Világosság* című napilap¹³ hasábjain jelent meg. Már az 1947. július 9-i szám foglalkozott az indiai eseményekkel, amikor a *Gandhi India felosztásáról* címet viselő rövid híradásában arról írt, hogy mind Gándhí, mind pedig az Indiai Kongresszus Párt „nem szívesen veszi India felosztását, de nincs más megoldás” a kialakult helyzetben.¹⁴ Az augusztus 3-i tudósítás beszámolt arról, hogy merényletet próbáltak meg elkövetni az ellen a vonat ellen, amelyen Gándhí Lahor városába tartott.¹⁵ A híradások sora egy augusztus 15-i, ezúttal hosszabb anyaggal folytatódott, amelyből kiderül, hogy augusztus 16-án két új állammal szaporodik a független államok száma, valamint szó esik az India és Pakisztán szétválása utáni, a hinduk és a muszlimok között kitört zavargásokról és villongásokról is.¹⁶ A hírek sora nem zárult le, a lap szeptember 3-i és 4-i számában is visszatért arra, hogy a két vallási csoport közötti feszültségek és összetűzések tovább tartanak, ezért Gándhí úgy döntött, hogy éhségsztrájkba kezd, és mindaddig folytatja, amíg a kalkuttai vérengzések véget nem érnek.¹⁷

A *Friss Ujság* hasábjain számos alkalommal foglalkozott az indiai függetlenség kérdésével és a vérengzésekkel, de Gándhí nevét mindössze egyetlenegyszer említette, ráadásul nem is a függetlenség kapcsán, hanem a vonat elleni merénylet apropóján.¹⁸ A híradások a napilap *Mi ujság a világpolitikában?* alcímet¹⁹ viselő rovatában tűntek fel számos más, a világ legkülönbözőbb pontjain zajló eseményekről szóló tudósítások sorában. A cikkekkel kapcsolatban azt érdemes kiemelni, hogy szerzőik a függetlenedés után, India és Pakisztán különválása következtében kialakult harcok és vérontás hátterében külső erők, a nyugati nagyhatalmak manipulatív tevékenységét vélték felfedezni. Több írásban is visszatér az a megállapítás, miszerint a mesterségesen szított és fenntartott feszültség célja az, hogy „a függetlenné

12 Ezek a következők: *Friss Ujság*, *Kortárs*, *Korunk*, *Szabad Nép* és *Világosság*.

13 A *Világosság* címet viselő napilap 1945 és 1949 között jelent meg, és a magyar szociáldemokrácia szócsövének tekinthető.

14 *Világosság*, 1947. július 9. 5.

15 *Világosság*, 1947. augusztus 3. 3.

16 *Világosság*, 1947. augusztus 15. 5.

17 *Világosság*, 1947. szeptember 3. 5. és szeptember 4. 4.

18 *Friss Ujság*, 1947. augusztus 3. 2.

19 A rovat főcímét minden esetben a vezető világpolitikai esemény adja.

lett India belügyeibe újra beavatkozhasanak a nagyhatalmak”.²⁰ A *Friss Ujság* augusztus 24-i számában olvasható magyarázat szerint „az angoloknak érdekük, hogy békétlenséget terjesszenek az őslakók között, mert ezen a címen beavatkozhatnak India belügyeibe. Angol hivatalos körökben máris hangoztatják, hogy a függetlenített India nem képes megakadályozni területén a vallási és nemzeti kisebbségek harcait. Valószínűnek látszik, hogy ez a bejelentés előzi meg a további beavatkozási lépéseket.”²¹ Hasonló értékelő sorokat tartalmaz a napilap augusztus 29-i száma is: „Most már világosan kitűnik, hogy az a függetlenség, amit Anglia Indiának adott, csak papíron van. Anglia indiai uralmának további fenntartására békétlenséget terjeszt a benszülöttek között, hogy jogcímet találjon a további beavatkozásra.”²²

Végezetül a *Szabad Nép* 1947. augusztusi számaiból emelek ki néhány fontosabb írást a függetlenség kikiáltásáról és az azt követő agresszióról. Az első cikk, amely beszámolt az indiai eseményekről, az augusztus 15-i lapszámban olvasható. Rövid, pár soros tájékoztatás arról, hogy a londoni rádió bejelentette az önálló India és Pakisztán megszületését, amelyek a Brit Nemzetközösség országainak sorát fogják bővíteni.²³ Ezt követően az augusztus 17-i lapszámban olvashatunk híreket a fejleményekről. Egy hosszabb, a világpolitikai eseményekkel foglalkozó cikk néhány soros említést tesz arról, hogy Indiában a függetlenség kikiáltásával járó ünnepekkel egy időben véres összetűzésekre került sor a hinduk és a muszlimok között.²⁴ Ugyancsak egy nagyobb világpolitikai hírösszeállítás keretében ír az indiai eseményekről a lap augusztus 19-i száma is, hangsúlyozva, hogy „a mesterségesen szított ellentétek és az észszerűtlen felosztás eddig nem tapasztalt mértékben robbantotta ki a zavargásokat a hinduk és a muzulmánok között. Lahoreban muzulmán fegyveres csoportok többszáz hindut és szikhet mészároltak le.”²⁵

Az augusztusi lapszámok között további kettőben találunk még híreket az indiai helyzetről. Címüket és tartalmukat tekintve egyaránt elmondható, hogy tendenciózus anyagokról van szó, amelyek célja az imperialista Anglia minél negatívabb színben történő feltüntetése. Az augusztus 28-i számban megjelent cikk címe *A „függetlenség” áldásai*,²⁶ a rá következő napon pedig *Az indiai „függetlenség”*²⁷ címmel látott napvilágot egy rövid hír. A hindu–muszlim ellentétekért és az Indiában zajló vérontásért mind a két írás egyértelműen Angliát jelölte meg felelősként. Míg az első cikkben a „szerencsétlen felosztás” és a százezrek vándorlása, illetve a több mint egymillió ember hajléktalanná válása között ok-okozati viszonyt vázolt fel a szerző, a második híradásban az állt, hogy „az Indiából érkező hírek az angolok által adományozott »függetlenség« áldozatainak napról napra ijesztőbb méreteket

20 *Friss Ujság*, 1947. augusztus 15. 3.

21 *Friss Ujság*, 1947. augusztus 24. 4.

22 *Friss Ujság*, 1947. augusztus 29. 6.

23 *Szabad Nép*, 1947. augusztus 15. 2.

24 *Szabad Nép*, 1947. augusztus 17. 4.

25 *Szabad Nép*, 1947. augusztus 19. 1.

26 *Szabad Nép*, 1947. augusztus 28. 2.

27 *Szabad Nép*, 1947. augusztus 29. 2.

öltő számáról szólnak. Pundzsabot eddig több, mint egymillió menekült hagyta el. Keletpundzsabban a tíz nap óta tartó legújabb zavargások során a muzulmán kisebbség százezer tagja vesztette életét. Nyugatpundzsabban pedig a felizgatott muzulmánok mintegy százezer szikhet és hindut gyilkoltak meg.”

Mint az a fentiekből kitűnik, a *Szabad Nép* mindvégig úgy tudósított India függetlenné válásáról és az azt követő közvetlen fejleményekről, hogy mindeközben a Mahátmá nevét egyetleneszer sem írta le. Ez a tény annak tudható be, hogy mint közismert, mind a *Szabad Nép*, mind pedig jogutódja, a *Népszabadság* a kommunista ideológia és a kommunista párt hivatalos szócsöve volt Magyarországon, így Gándhí, az indiai ellenállás és függetlenségi mozgalom ikonikus figurája nem kaphatott helyet az Indiáról szóló híryananyagokban, annak ellenére, hogy mindvégig fontos szerepet játszott a függetlenség kivívásának folyamatában, majd a zavargások és vérontások megállításaiban. Arról, hogy mennyire nem nézte jó szemmel Gándhí tevékenységét a korabeli kommunista vezetés, mi sem árulkodik jobban, mint a *Szabad Népb*ben a Mahátmá meggyilkolásáról beszámoló cikk. Az 1948. január 31-i számban *Meggyilkolták Gandhit* címmel megjelent híradás, miután néhány sorban ismerteti a történeteket, hosszabban kitér arra, hogy ki is volt Gándhí. A szerző meglátása szerint azzal, hogy a függetlenségi küzdelmek folyamán a Nagy Lélek mindvégig az erőszakmentes ellenállást hirdette a fegyveres harccal szemben, tulajdonképpen a britek szövetségesevé vált, és ennek következtében népszerűsége is hanyatlófélben volt.²⁸ Sokatmondó az is, hogy ezt az anyagot leszámítva a *Szabad Nép* hasábjain egyetlen szó sem esett arról az eseményről, amely nemcsak az indiai, hanem a nagyvilág közvéleményét megdöbbenetete, sokkolta.

Ugyanerről a főoldalon, kiemelt helyen, *Meggyilkolták Gandhit, a hindu szabadságharc prófétáját* szalagcímmel számolt be a *Friss Ujság*.²⁹ A második oldalon tudósított arról, hogy elfogták gyilkosát, és ugyanazon az oldalon található egy másik rövid írás is, amely Gándhí portréja kíséretében személyéről és pályafutásáról ír dióhéjban.³⁰ Még további két számban foglalkoztak Gándhí meggyilkolásával, illetve az azt követő eseményekkel. A február 1-jei lapszámból arról értesülhetünk, hogy Indiában 13 napos gyásszal emlékeznek a meggyilkolt Gándhíra.³¹ A február 5-i pedig pár sorban arról tájékoztat, hogy a Mahátmá iránti tisztelet eredményeképpen „India fővárosát, Ujdelhit, valószínűleg Gandhiabadnak nevezik el”.³²

Az előbb említett két napilaphoz képest sokkal több írás jelent meg Gándhí-ról 1948. január–februárban a *Világosság* hasábjain. Az újság január 20-án arról számolt be, hogy a Mahátmá által folytatott bört, éhségsztrájk csodát tett, és Bombayben a muszlimok és a hinduk „összeölelkezve tüntettek a felekezeti békéért”. Az *Associated Press*től átvett anyagból arra is fény derül, hogy Gándhí azért volt hajlandó abbahagyni a börtöt, mert az Indiában létező vallási felekezetek képviselőiből megalakult egy 31 tagú békebizottság, melynek tagjai felesküdték arra, hogy

28 *Szabad Nép*, 1948. január 31. 2.

29 *Friss Ujság*, 1948. január 31. 1.

30 *Friss Ujság*, 1948. január 31. 2.

31 *Friss Ujság*, 1948. február 1. 2.

32 *Friss Ujság*, 1948. február 5. 3.

akár életük árán is mindent elkövetnek annak érdekében, hogy saját híveiket távol tartsák az agresszív cselekedetektől és a vérontástól.³³

A február 1-jei lapszámban arról olvashatunk, hogy Gándhí fegyveres merénylet áldozata lett, és az elhunyt Mahátmá temetésére február 2-án kerül sor. A Gándhí halálával foglalkozó tudósítás hosszasan ismerteti azt is, hogy miként reagáltak a hírre a hazai és a külföldi politikusok. Megtudhatjuk, hogy Dzsaváharlál Nehrú, India miniszterelnöke „a meggyilkolt Gandhit a »nemzet atyjának« nevezte”, Muhammad Alí Dzsinnáh, a független Pakisztán főkormányzója pedig „nyomorult aljasságnak minősítette a merényletet”. A híryananyagot összeállító szerkesztő kitér arra is, hogy az ENSZ New York-i székhelyén a zászlókat félárbócba eresztették, valamint idézi Truman elnök reakcióját is, aki a következő szavakkal emlékezett meg a meggyilkolt Mahátmáról: „Gandhi olyan ember volt, aki élete munkájával állított magának emlékművet az utókor számára.” A cikk beszámol arról is, hogy a temetési szertartáson hinduk, muzulmánok és szikhek közösen kísérik el a Nagy Lelket utolsó földi útjára, a Jamuná partján felállított máglyához, ahol – Gándhí végakarátának eleget téve – sor kerül a holttest elégetésére. Végezetül a szerkesztő arra is kitér, hogy az *Exchange Telegraph* újdélhi tudósítójától érkezett információk alapján Gándhí meggyilkolásának hírére egyes indiai városokban elszabadult a pokol, és súlyos, emberáldozatokat követelő zavargások törtek ki.³⁴

Február és március folyamán további írások foglalkoztak Gándhí halálával és hamvai elszórásával. Megtudhatjuk például, hogy a hamvasztást követően még három napig a Jamuná-parton őrzik Gándhí hamvait, ahová hatalmas tömegek zarándokolnak el. Arról is írt a napilap, hogy a Mahátmá családja egy urnába zárva elszállította Gándhí hamvait, hogy földi maradványait India legszentebb folyójába, a Gangeszbe szórják.³⁵ Egy később, február 10-én megjelent hír pontosít, és arról számol be, hogy Gándhí hamvait több helyen szórják szét, India legszentebb folyójánál, valamint három, a tengerparton elterülő szent helyen.³⁶ Hírt kapunk arról is, hogy különvonat viszi Gándhí hamvait a Jamuná és a Gangesz összefolyásához, a pályaudvaron összegyűlt óriási tömeg pedig a „Gandi szelleme él” kiáltással búcsúzott a Mahátmától.³⁷

Két cikk is foglalkozik Gándhí gyilkosának személyével, pályafutásával, a gyilkosság motivációját képező vallási és politikai meggyőződésével, valamint az elkövető lehetséges bűntársaival. Megtudhatjuk, hogy Náthúrám Vinájaka Godsze bombayi származású jogászról van szó,³⁸ aki a bráhmínok kasztjához tartozott, hindu nacionalista nézeteket vallott, és a Hindu Mahászabhá szélsőjobboldali szervezet punéi fiókszervezetének titkára volt. Szélsőséges politikai meggyőződése állt a

33 *Világosság*, 1948. január 20. 5.

34 *Világosság*, 1948. február 1. 5.

35 *Világosság*, 1948. február 4. 3.

36 *Világosság*, 1948. február 10. 6.

37 *Világosság*, 1948. február 12. 1.

38 Ez az információ téves, az elkövető Punében született, csupán később, egyetemi tanulmányai alkalmával került Bombaybe.

gyilkosság háttérében is, ő ugyanis egy olyan szabad és független Indiában hitt, amelyben a muszlimok semmiféle jogokkal nem rendelkeznek.³⁹

Véleménycikkek

Az általában rövidre szabott híreknél a véleménycikkek jobban megmutatják, hogy milyen volt Gándhí személyének, társadalmi-politikai szerepének és tevékenységének megítélése. Számukat tekintve ezek ugyan jelentős mértékben elmaradnak az előbbi kategóriát képező írásoktól, viszont nagyon „beszédesekek”. A felsorolt napi-, heti- és havilapokat böngészve számos olyan véleménnyel találkoztam, amelyet érdemes tételesen megemlíteni és elemezni, azonban hely hiánya miatt csupán a legfontosabbakra térek ki, kronológiai sorrendet követve.

Az első említést igénylő véleménycikk, amelyet röviden ismertetek, 1930-ban jelent meg a *Pesti Napló* hasábjain *Gandhi megbukott Budapesten* címmel. Az író, műfordító és újságíró Bálint György különvéleménye címe ellenére Gándhí személyét nem negatív fényben tünteti fel, hanem a két világháború közötti budapestiek elé tart tükröt. A cikk Gándhí egyszerű életmódját, erkölcsi tisztaságát, becsületességét, szelidségét és alázatosságát, az erőszakmentesség melletti elkötelezettségét állítja szembe a budapesti polgárság, értelmiség viselkedésével, életstílusával, erkölcsével és értékrendszerével, majd ironikusan megállapítja a szerző, hogy „tökéletes, bravúros pesti stílusban »leégették« Gandhit. Elkönyvelték könnyedén a »pitiánerek« közé... Passzív ellenállás, vértelen tömegmozgalom, háziszóttos... Ugyan kérem...” Végül a cikk befejezése: „Mert, erről a prófétáról, akinek még ingyenrészevényei sincsenek, Budapesten nem fog többé szó esni. Gandhit itt már egyszer és mindenkorra jogerősen agyonlegyintették. Szegény Gandhi...”⁴⁰

Hasonlóképpen Gándhí eszmeiségét emeli ki az a cikk is, amely ugyanabban az évben látott napvilágot a *Brassói Lapok* hasábjain. A K. Tóth Jolán által jegyzett eszmefuttatás ma már nagy valószínűséggel nagy port kavarna a feministák és az emberi jogi aktivisták körében, úgy gondolom azonban, hogy nagy tévedés lenne ezeket a sorokat a történelmi kontextusból kiragadva elemezni. A *Gandhi és a házasság* című írásban ugyanis a szerző azt ecseteli, hogy a női lélek természetéből adódóan a házasságban az asszony az, aki az ellen nem állás és az önfeláldozás gándhíánus tanait gyakorolva képes megteremteni a családon belül a békét, ami maga a boldogság. „Ha Gandhinak évszázadok kellenek, hogy meghódítsa a szeretetnek és a békének a világ minden népét, nekünk, asszonyoknak, elég a mi életünk rövid ideje arra, hogy meghódítsuk a jóság önfeláldozásával az életünk párját, hogy az otthonunkban megteremtsük a békét. – A béke útja önfeláldozás – mondja Gandhi. Ez igaz és bölcs gondolat, s aki ezt a tant követi, akiben ez a hit élő, az meg is teremti a maga kis világában a békét. A béke pedig: a boldogság.”⁴¹

39 *Világosság*, 1948. február 8. 6. és *Világosság*, 1948. február 13. 6.

40 Bálint, 1930. 7.

41 K. Tóth, 1930. 2.

A pozitív Gándhí-képet festő íráskorát Germanus Gyula felesége, Hajnóczy Rózsa Indiából írt levelével szakítom meg, amelyet a *Magyar levél a forrongó Indiából* címet viselő írás idéz. Szigorúan véve nem lehetne besorolni a véleménycikkek sorába, sokkal inkább hordozza magán az útleírás, úti beszámoló jegyeit, azonban úgy vélem, hogy tartalma tekintetében ebben a kategóriában is értelmezhető. A levél címzettje Hajnóczy Rózsa magyarországi barátnője, dr. Kahána Ernőné, akinek részletesen beszámolt az indiai útjukról. Megtudhatjuk, hogy férjével már több mint egy éve tartózkodnak Indiában, állandó otthonuk a Rabindranáth Tagore által működtetett sántiniketáni egyetem egyik hatszobás, pazarul bebútorozott és felszerelt bungalója. A meleg nyár elől a magyar házaspár Dardzsilingbe menekült, ahol sétái alkalmával gyakran helyezett el virágot Kőrösi Csoma Sándor sírján. A számos történet és esemény elbeszélése mellett van egy olyan rész is, amelyben a szerző igencsak csípős kritikát fogalmazott meg Gándhival szemben, „aki hadat üzent az angol kormánynak”. Mivel a levél nem sokkal a Gándhí által szervezett sómenet után íródott, a szerzőben még elevenen éltek az akcióval kapcsolatos hírek és információk. Utalt arra, hogy biztosan Magyarországon is olvasni lehet ezekről a hírekről, majd kifejtette, hogy Gándhí tulajdonképpen belebukott ebbe a kezdeményezésbe, hiszen az általa előállított só ára az angol só árának a többszöröse volt, így be kellett látnia, hogy kudarcot vallott. Minderről a következőképpen írt: „Meg akarta akadályozni, hogy a hindu nép az angol sót használja, amelynek kilogrammja 26 fillér, lement a tengerpartra és pároltatással akart sót előállítani a tenger vizéből. Eközben viszont annyi tüzelőanyagot használt el, hogy egy kiló só előállítása egy pengőjébe került, így aztán lemondott a dologról, mert látja, hogy tehetatlenné vált. Voltak egyes zavargások a vidéken, de az angolok erélyesen véget vetettek mindenféle lázadásnak, de azért még mindig nem tanácsos európai embernek a bennszülött-negyedben járkálni, mert a hindu fanatizmusában kegyetlenkedésre is hajlandó.”⁴² Mindebből – mint ahogy a levél más részeiből is – egyértelműen kiderül, hogy G. Hajnóczy Rózsa nem érti az indiai mentalitást, nem tud és nem is akar azonosulni a függetlenségi mozgalommal, amelyet Gándhí neve fémjelez, és egyértelműen a gyarmatosítók pártján áll ebben a küzdelemben.

Pünkösti Andor *Gandhi és a kecske* című írásának apropóját a következők szolgáltatták: amikor Gándhí meghívást kapott a londoni kerekasztal-konferenciára, úgy döntött, hogy magával viszi két kecskét is, melyek három hónapos londoni tartózkodása alatt biztosítani fogják számára a napi étkezéshez szükséges kecsketejet. A színikritikus, rendező és író egyértelmű célja az volt, hogy kifigurázza, negatív fényben tüntesse fel a Mahátmát. Az írás mindvégig Gándhí barbárságának, civilizátlanságának kidomborítására törekedett. Az alábbi részletből is kitűnik, hogy miként, milyen stílusban és formában: „Mert Britt-Birodalom ide és Brit-Birodalom oda, az ember mégis csak törődjék a gyomrával, különösen akkor, ha tudja, hogy a Buckingham-palota szakácsa nem kóserül főz és amit főz, esetleg lehet jó His Majesty The Kingnek, aki szabad óráiban úgy melleleg India császára is, de nem jó Gandhi urnak, akinek ugyan az egész ruhatára csak egy úszónadrág, de a gyomrá-

42 *Brassói Lapok*, 1930. június 22. 11.

val törődik, bár ez a gourmanderia meglehetősen aszkétikus jellegű. Mindenesetre Gandhi ügyvéd urnak van két kecskéje, amit nem adna oda az angol szakácművészet legtokéletesebb remekeiért.”⁴³

Hasonló véleménycikk jelent meg 1932-ben a *Pesti Napló* hasábjain is, anynyi különbséggel, hogy ez alkalommal Gándhínak egy másik cselekedete, a börtön- és éhségsztrájk került célkeresztbe. A cikk szerzője ugyanaz a Bálint György, aki 1930-ban dicsérően írt a Mahátmáról. A *Gandhi, MacDonal*d és az éhség című írása akkor született, amikor világszerte futótűzként terjedt a hír, miszerint a Nagy Lélek tiltakozásul a második kerekasztal-konferencián született megállapodás ellen éhségsztrájkba kezdett a jeravdai börtönben. A szerző szerint a Gándhí által választott tiltakozási forma kudarcra van ítélve. Világviszonylatban nem Gándhí az egyedüli személy, aki sokat imádkozik, és nem az első az éhezők sorában sem, de mindaddig ezekkel a módszerekkel nem lehetett sikereket elérni. Éppen ellenkezőleg, a történelem azt mutatja, hogy a politikai céloknak erőszakkal, fegyverekkel, vérontással szoktak érvényt szerezni, minden más cselekedet fölösleges időpazarlás, hiszen amíg Gándhí éhségsztrájkot folytat, a britek csapatokat toboroznak, és ugyan „szépen hangzik az az idealista elgondolás, hogy az éhező Gandhi aszkézise és erkölcsi tiltakozása nagyobb erőt jelent, mint az indiai angol kormány csapatai. Ez nagyon szép és mindössze annyi a hibája, hogy nem igaz. Sajnos, néhány száz ezer katona és a City néhány bankja még mindig sokkal erősebb, mint egy éhező próféta és egy egész éhségfront sem tudja áttörni harcvonalukat. (...) Éhezhet Gandhi és éhezhetnek hívei: legfeljebb csak azt érik el vele, hogy több jut azoknak, akik ellen éheznek. Attól, hogy Gandhi nem eszik, MacDonaldnak nem fog megfájdulni a gyomra.”⁴⁴

A véleménycikkek sorában visszatérünk a *Brassói Lapok*hoz, amelynek hasábjain jelent meg az utolsó két bemutatásra kerülő anyag is. A két írásban az a közös, hogy mindkettő jó színben tünteti fel a Mahátmát. Az első cikk 1933-ban íródott. Az *Aki meghal a páriáért* címmel megjelent írás párhuzamot von az európai politikusok és vezetők, illetve Gándhí között, az első világháború utáni európai, illetve a Nagy Lélek által képviselt mentalitás és értékek között, majd egyértelműen úgy foglal állást, hogy ebből az összehasonlításból a Mahátmá kerül ki győztesen: „A krisztusi etika ma bárhogy is kiabálják, hontalanul és befogadatlanul bolyong azok között, akik a ma történelmét csinálják. Egy messzi gangeszparti nép elnyomott fiának, egy csúnya, vézna, börtönviselt szentnek, Gandhinak, a Mahatmának kell meglengetni a világ fölött az emberség etika-zászlaját és be kell jelentenie önkéntes éhhalálát ahhoz, hogy egy futó pillanatra torkunkra forrjon a ma és szemünket az örökkévaló értékek irányába szegezzük.” A cikk végén megfogalmazódó gondolat is beszédes, mivel a szerző „irigységgel vegyes” örömének ad hangot, hogy Gándhí, még ha egy távoli ország szülöttje is, de él, létezik, és példaként szolgálhat a többségi nemzeteknek és egész Közép-Európának is, melyek vezetői megtanulhatnak a Mahátmától a „hatalomgyakorlás igazi etikáját: testvérré emelni a

43 Pünkösti, 1931. 5.

44 Bálint, 1932. 33.

legyőzöttet és uralmukat az ellenfél teljes megkimélésével, sőt annak boldogításával vezetni. Ebben a szellemben Gandhi örökké élő példa.”⁴⁵

A sort záró vélemény 1934-ben született, szerzője pedig S. Hajós Alice, aki *A leleplezett Gandhi* című írásában arra vállalkozott, hogy megvédje a Mahátmát az őt ért folyamatos támadásoktól, gúnyolódásoktól. Cikkét azzal kezdte, hogy megállapította: a Gándhí-kép jelentős változáson ment keresztül, az utóbbi időben napvilágot látott újságcikkekben másfajta módon írnak, mint Romain Rolland, akinek könyve alapján kialakult a romantikus Gándhí-kép. Egyre kevesebbet lehet ugyanis találkozni az egykori „fénylő hajnalcsillag”, az „új Messiás” vagy az „erőszak nélküli etika első küldötte” metaforikus megjelenítésekkel, és egyre gyakrabban jönnek velünk szembe az olyan iróniától és gúnytól csepegő szalagcímek, mint „Mister Ghandi úszónadrágban», »Mister Ghandi lepedőben», »Mister Ghandi sőt párol». Sőt, legutóbb már arról a leleplezésről lehetett olvasni, miszerint a Mahátmá tanainak eredete is megkérdőjelezhető, hiszen kiderült, hogy ezek jelentős részét egy vonatkozás alatt kezébe került könyvből, John Ruskin *Unto this Last*⁴⁶ című művéből kölcsönözte. Amennyiben egy ilyen véletlenül múlik egy ember és egy ország vagy nemzet sorsa – fogalmazta meg javaslatát a szerző –, értesíteni kell „az összes vasúti hordárokat Berlin és München között, hogyha legközelebb a német próféta átutazik ottan, (...) adják a Führer kezébe vasúti olvasmányul éppen Ghandinak 1921-ben megjelent »Credo«-ját, annak is a »tehén oltalmazásáról« szülő paragrafusát. Ez a cikk ugyanis nemcsak az emberi faj egyenlőségét mondja ki, hanem az egész ember alatti világnak, minden élőlénynek, állatnak is testvériségét és kötelező szeretetét hirdeti.”⁴⁷

Összegezve megállapítható: a véleménycikkek, még akkor is, ha ritkább újságírói műfajnak számítanak, két dolgot elárulnak a Gándhí-jelenségről. Az ilyen típusú szöveg megszületése egyértelműen azt jelzi, a témát nagy érdeklődés övezi, és az emberek kíváncsiak arra, hogy ki is az a Móhandász Karamcsand Gándhí. A másik következtetés, ami levonható, hogy a Mahátmá személyisége, az általa képviselt értékrend és az erre felépített életvitel és küldetés nem minden esetben keltett szimpátiát, Gándhínak már életében voltak kritikussai, akik írásaikkal tükröt próbáltak tartani a Nagy Lélek elé.

Interjúk, úti beszámolók

A magyar nyelvű sajtóban az évek folyamán jelentős számú írás jelent meg olyan személyek tollából vagy készült velük riport, akiknek vagy megadatott, hogy a Mahátmával személyesen találkozzanak, vagy pedig a Nagy Lélek elkötelezett követői voltak. Akárcsak a véleménycikkek, ezek az írások is nagyon sokat elárulnak arról, hogy mire milyen benyomást tett Gándhí, ki milyen élményekkel és tapaszta-

45 *Brassói Lapok*, 1933. május 14. 1.

46 Magyarul *Az utolsóknak is annyit, mint neked* címmel jelent meg 1904-ben.

47 S. Hajós, 1934. 7.

tokkal távozott a Nagy Lélekkel történt találkozást követően, ki mit tekint fontosnak kiemelni a Mahátmával kapcsolatban. Akárcsak a vélemények esetében, itt is válogatnom kellett a sok úti beszámoló, interjú és riport közül, a kiválasztott szövegeket pedig ugyancsak időrendi sorrendben mutatom be.

Az első olyan anyag, amelyről azt gondolom, hogy tartalmát érdemes elemezni, 1924-ben jelent meg a *Magyarország* című politikai napilapban. Szerzőjéről csupán annyit tudunk, hogy az R. M. monogramot használta a *Gandhi és a magyar jövő* cikk végén. Már az első sorokból kiderül, hogy a riport formában közreadott beszélgetés Párizsban zajlott, ahol az újságírónak volt szerencséje megismereni egy Mr. Nadirshaw nevű párizsi hindut, aki Gándhí fanatikus követői közé tartozik. Hogy mennyire elkötelezett a Mahátmá iránt, arról az interjúban is tanúbizonyságot tesz, amikor arról vall, hogy a Nagy Lélek „egy szent, próféta, apostol, a világ egyetlen megváltója! Ami a zsidóknak Mózes, ami a mohamedánoknak Mohamed, ami a keresztény kultúrának Aquinói Szent Tamástól Tolsztojjig, az apostolok vég nélküli serege, az nekünk egy személyben Gandhi! Ha látná sovány, félszeg alakját, nem hinné el, hogy ebben a törekeny testben egy apostolnak, egy szentnek csodálatos lelke él!”

A riport olyan szempontból is érdekes, hogy miután hosszasan és teljes meggyőződéssel ecseteli Gándhí nagyságát és földi tevékenységének megkérdőjelezhetetlen igazságát, üzenetet fogalmaz meg a magyarok számára is, miszerint a trianoni igazságtalanságot elszenvedő magyarságnak is Gándhí lehet csak a reménységára, mivel a történelmi jóvátétel pillanata akkor érkezhetsen el a magyar nép számára, amikor a felszabadult és független India megszületik, és ezáltal pedig a Brit Birodalom elveszti világnagyhatalmi státusát. Mr. Nadirshaw szerint a magyaroknak ekkor résen kell lenni: „Mert India nélkül Anglia nem nagyhatalom többé s Indiát követni fogja Egyiptom és követni fogja az egész Kelet. Angol támasz nélkül Franciaország szinte alig számít, Amerikát meg úgyis sakkban tartja – Japán. Mikor ez a világhistóriai pillanat elkövetkezik, a világ mai urai annyira el lesznek foglalva a saját bajaikkal, hogy a versailles-i és trianoni papirrongyok védelmére nem lesz egyetlen puskájuk se. A többi már az önök dolga lesz. Lehet, hogy még ágyú sem kell hozzá!”⁴⁸

Ugyancsak 1925-ben, a *Magyarország* közölte azt a riportot, amely d. ö. aláírással jelent meg. A helyszín azonban ezúttal nem Párizs, hanem a budapesti Hungária Szálloda, főszereplője pedig az indiai származású mérnök, D. G. Gopal-swamy, aki Bangalorból érkezett Magyarországra. A riporter és a mérnök beszélgetéséből gyorsan kiderül, hogy Gándhí egyik elkötelezett hívéhez van szerencsénk, aki azt vallja, hogy a Nagy Lélek „a XX. század legnagyobb és legkimagaslóbb egyéniségei közé tartozik”. Hosszasan ecsetelve Gándhí személyiségét és a világtörténelemben betöltött szerepét, arra a következtetésre jut, hogy az egész világ nagy változások előtt áll, és a megváltás keleti irányból fog érkezni: „Nagyon rövid idő múlva új csodákra fog eszmélni a világ (...) és én, mint a távol Kelet fia, újra elmond-

48 R. M., 1924. 8.

hatom és megerősíthetem azt, amit egy nagy orosz író mondott és hirdetett, az új megváltás a Kelet felől fog jönni.”⁴⁹

Az *Estben* az első ilyen típusú írás 1926 augusztusában jelent meg. A *Látogatás Gandhinál* riportalanya ezúttal sem magyar, a lap tudósítója a német származású Arthur Holitscher íróval beszélget a Gándhínál tett látogatásáról. Mint a felvezető mondatokból megtudjuk, a riport egyrészt azért időszerű, mert Romain Rolland 1922-ben lezárt életrajza után csak távoli hírekből és tudósításokból értesülhetett a magyar olvasó Gándhí életéről és tevékenységéről, másrészt pedig azért, mert épphogy megjelent a Baktay Ervin által fordított és szerkesztett kötet, amely a Mahátmá írásaiból és beszédeiből ad közre magyar nyelven egy válogatást. A nagy terjedelmű riportból kiderül, hogy a német író szabarmatí ásrámjában látogatta meg a Mahátmát, és annak ellenére, hogy a találkozás alkalmával mindvégig provokálta Gándhít, és igyekezett vele minduntalan vitakozni, az eltávozásakor mégiscsak úgy érezte, hogy egy „szent helyet hagyott el”.⁵⁰

Baktay Ervin a *Pesti Hírlap* hasábjain számolt be találkozásáról Gándhival. A magyar indológus, művészettörténész élménybeszámolói azért is fontosak, mert az első írások, amelyek egy olyan magyar tollából származnak, akinek volt szerencséje személyesen is megismerni a Mahátmát. A napilap több hónapon keresztül, vasárnaponként közölte a *Keleti levelek* című sorozatot Baktay Ervin indiai útjáról.⁵¹

Témánk szempontjából a július 29-i és augusztus 5-i számokban megjelent írások érdekesek. Az első, amely a *Látogatás Mahátma Gandhinál* alcímet viseli, a találkozás előzményeit, helyszínét és részleteit örökíti meg. Megtudhatjuk, hogy Baktay Gándhival az Ahmedábád melletti szabarmatí ásrában találkozott személyesen, miután azt megelőzően már levélváltás útján kapcsolatban állt „India legnagyobb emberével”, akit Romain Rolland is „a világ ma élő legnagyobb egyéniségének tart”. Még mielőtt a Nagy Lélekkel találkozott volna, megismerte Gándhí legkisebb fiát és az ásramba beköltöző brit hölgyet, Madeleine Slade-et, aki Mira Benként élte mindennapjait a szabarmatí telepen, és annak ellenére, hogy egy angol tengernagy leánya, teljes elkötelezettséggel szolgálta a Mahátmát. Gándhí végül ebéd utáni pihenőjét követően fogadta a magyar tudóst, akivel hosszasan elbeszélgetett, miközben a rokkáját tekerte. A leírtakból egyértelműen kiderül, hogy a találkozás nagy hatással volt Baktayra. Erről legszebben a beszámoló utolsó mondatai tanúskodnak: „Mikor Mira Ben-nel kilépek a kertbe, csak akkor kezd tudatosra erősödni bennem a találkozás páratlan élménye... Én voltam az első magyar ember, aki Gándhit fölkereste.”⁵²

A második írásban (*Gándhi telepén – A Sztjágraha-Ásrám élete és munkássága*) Baktay az ásrában eltöltött néhány nap tapasztalatairól, az ott zajló életről számolt be részletesen. Az ott töltött idő talán legmeghatározóbb élménye a magyar tudós számára a reggeli áhítaton való részvétel volt, amiről a következőképpen ír: „Végtelen béke és tisztaság, egyszerű hit és szívből fakadó lelkesedés szellemi

49 d. ö., 1925. 8.

50 Az *Est*, 1926. augusztus 7. 6.

51 A cikksorozatot az 1930-as évek elején átveszi és részletekben közli a *Brassói Lapok* is.

52 Baktay, 1928a. 48.

atmoszférája borul a kis gyülekezetre. Ide kellene hozni az atheistákat... ha itt, a Szabarmati partján, a csillagos ég alatt, a Mindenhatóhoz fohászzkodó hívők éneke, s annak a fehér lepelbe burkolt, mélységes alázatban meghajolt törékeny testű embernek a képe nem olvasztaná le szívékről az önhittség és hitetlenség jégkérget, akkor valóban csak az Ur kegyelme segíthet rajtuk... Soha meghatóbb, bensősége-sebb és egyszerűbb Istentiszteletben nem vettem részt... A Szatjágraha-Ásram haj-nali imája életem egyik legmélyebb és legtisztább élménye marad mindvégig.”⁵³

Az erdélyi születésű unitárius lelkész, Balázs Ferenc is azon szerencsés ma-gyarok közé sorolható, akik személyesen megismerhették a Mahátmát. Világ körüli útja (1923–1928) alkalmával ellátogatott Indiába is, és miként az 1929-ben, a *Keleti Újságban* megjelent beszámolójának első mondatában fogalmazott: „A látogatást India politikai életének legjellegzetesebb keverőjénél, Gandhinál, el nem mulasz-tottam volna.” A személyes találkozás Gándhival azonban vegyes érzelmekkel töl-tötte el, és hosszas gondolkodásra, kritikai észrevételek megfogalmazására készítette Gándhi személyével, értékrendjével és tevékenységével kapcsolatban. Mindamel-lett, hogy elfogadja Gándhi nagyságát, történelmi jelentőségét, példaértékű követ-kezetességét,⁵⁴ azt vallja, hogy a „világnak azonban, sőt Indiának is, nem a Gandhi fajtájából való prófétákra van szüksége”. Balázs Ferenc helyteleníti azokat a mód-szereket, amelyeket Gándhi folyamatosan hirdet (a kézi munka előtérbe helyezése a gépi munkával szemben, böjtölni mások tévedései miatt, teljes szegénységi foga-dalom, önként és sorozatosan vállalt börtönbüntetés stb.), de elismeri, azáltal, hogy a Nagy Lélek megszületett és közöttünk élt, gazdagabb lett a világ. Gazdagabb lett, mert alkalma volt megismerni Gándhi ránk hagyott örökségét: a megalkuvás nélküli tiszta életet, a vértanúság bátor vállalását az igazság védelmében, az önzetlen és megfélemlíthetetlen emberi magatartást.⁵⁵

Végezetül még egy olyan riportot ismertetek, amelynek Gándhi mellett ma-gyar főszereplői vannak. A Lukács István által jegyzett írás, a *Két magyar festő-művészről csodálatos története* Sas-Brunner Erzsébet és lánya, Brunner Erzsébet különleges és egyben misztikummal teli életútját követi végig. A riport apropóját a két művész budapesti látogatása szolgáltatta, akik kilenc, utazással és kalandokkal teli év után, útban London felé, néhány napot Budapesten töltenek. A fiatal Brunner Erzsébet visszaemlékezik a Gándhival való találkozásaira, a Mahátmáról készített portréjára. A festőművész szerint nagyon szívélyes találkozás volt, a Nagy Lélek azonban először hallani sem akart arról, hogy festmény készüljön róla, mondván, egyrészt még soha nem állt modellt, másrészt pedig nem gondolja, hogy egy olyan csúnya embert, mint ő, érdemes lenne festményen megörökíteni. A kitaró próbál-

53 Baktay, 1928b. 40.

54 „Az ő egész életét bizony nem lehet odaállítani az emberiség elé követendő példaképül. Mégis a neve fönn fog maradni a történelemben, mert, mint a bölcsező kidolgozott rendszeréből egy gondolat, az ő életéből is ránk sugárzik egy maradandó értékű teljesítmény, amit ő satyagraha-nak, az igazsághoz való hűségnek nevez. Az, aki csak egy törvényt ismer, az igazságát, túl kell hogy tegye magát minden emberi törvényen, ha az az igazsággal ellenkezik. Ám érje az államhatalom bosszúja, zárják börtönbe, kínozzák halálra: az igazságot követni a legfőbb kötelessége.” Balázs, 1929. 13.

55 Balázs, 1929. 12–13.

kozás végül meghozta a gyümölcsét, és Gándhí, meg lévén győződve arról, hogy fél óra alatt nem lehet egy portrét elkészíteni, beleegyezett abba, hogy fél óra erejéig Brunner Erzsébet a közelében fessen. A tulajdonképpeni festésre egy hétfői napon, Gándhí „csendes” napján került sor. Erről a riporter a következőképpen számol be: „Egyszerre az órára tekintett, majd egy papírszeletre ráírta: »elmúlt a félóra«. Brunner Erzsébet visszaírt: »kérek még tíz percet, mert az első tíz perc alatt még nem tudtam festeni, az állvánnyal, palettával voltam elfoglalva«. Gandhi bólintott, rendben van, még tíz percig festhet. Tíz perc múlva el is készült a portré, amelyet Brunner Erzsébet némán átnyújtott Gandhinak. Gandhi tűnődve nézte a képet, aztán teljes meglepedése jeléül aláírásával látta el.”⁵⁶

Irodalmi műfajok

A korabeli sajtót tanulmányozva feltűnt, hogy az olyan nagy, közismert és ma már a magyar irodalmi kánon részét képező művek mellett, mint például Németh László *Gandhi halála* című drámája,⁵⁷ vagy Juhász Gyula *Gandhi* című verse⁵⁸ mellett számos más, kevésbé ismert irodalmi mű is napvilágot látott.

Elsőként Karinthy Frigyes *Nem megyek el Indiába. Levél Mahatma Gandhihoz* című képzeletbeli levelét említem, mivel jelenlegi ismereteim szerint ez az írás viszonyul – még ha irodalmi műfaj keretében is teszi – a legkritikusabban mindahhoz, amit Gándhí és tevékenysége jelentett abban a korban. A szerző mindvégig vitázik a Mahátmával, és ez a vita a szöveg során egyre hevesebbé, intenzívebbé válik. A mű első részében még azt olvassuk, Karinthy tisztában van azzal, hogy Európa sem jobb és tökéletesebb, mint Ázsia, de nem megy el Indiába és nem áll be a Gándhít támogató tömegek sorába. De ahogy haladunk előre a szövegben, egyre inkább világossá válik: a szerző nagyon kevés dologban ért egyet Gándhival, teljes kudarcnak tartja az általa hirdetett elveket és az általa járt utat, amely semmi újjal, következőképpen semmi reménnyel nem kecsegteti az emberiséget: „Mennék én, kedves Gandhi, ha mindabban, amit tőled és rólad hallottam, volna egyetlen új vonás, amit az embermegváltó gondolat ki nem próbált még, – egyetlen új kísérlet, ami kecsegtet a reménnyel, hogy így talán sikerül, ami nem sikerült eddig: boldoggá és világossá tenni önmagunkban nemcsak az örömökre éhes állatot, de az igazságra és megismerésre szomjas embert is.” És ha itt még a kétség szavait fogalmazza meg Karinthy, a levél végén egyértelműen már konkrétan megindokolja: leginkább azért nem hajlandó beállni a Mahátmát követők sorába, mert Gándhí természetellenesnek nevezte a himlő elleni oltást, és megtiltotta az indiaiak számára, hogy beoltassák magukat. A mű számomra legerősebb mondata azonban akkor hangzik el, amikor Karinthy arról „győzködi” Gándhít, hogy fel kell hagyni a már kipróbált módszerekkel, a már végigjárt és zsákutcának bizonyult utakkal, és végre ki kell

56 Lukács, 1938. 14.

57 Először 1963-ban jelent meg két részben a *Kortárs* című irodalmi és kritikai folyóirat 6. és 7. számában.

58 A *Magyarság* című politikai napilap 1924. február 24-i számának címloldalán fedeztem fel.

találni valami újat, valami eddig még ki nem próbáltat. „Nem, nem – valami újat kell kitalálni, igazán: mire megyünk a krisztusi szeretettel, krisztusi csodatétel nélkül?” – teszi fel a kérdést Karinthy.⁵⁹

Ebbe a kategóriába sorolható az a két vers, amelyek szerzője ismeretlen, és amelyek – a versek stílusából és tartalmából következtetve – nagy valószínűséggel ugyanazon szerző tollán születtek. A *Magyarság* napilap 1930. április–májusi számaiban közölt versek abban különböznek az előbb említett alkotásoktól, hogy irodalmi értékük kérdéses, annál érdekesebb viszont a strófákban körvonalazódó Gándhí-kép. Sorrendben az első április 24-én jelent meg. A *Sóti-dal (Antialkoholista hinduló)* címet viselő, három strófából álló vers a Gándhí-féle sómenettől jut el a britek szeszfogyasztási szokásaihoz, majd azt a következtetést vonja le, mivel a szeszfogyasztás a hinduk számára tiltott, Gándhí, aki ellenáll, „bárha ellen nem szegül: / Csakis endicsőségétől / Részegül”.⁶⁰ A május 7-i lapszámban közölt *Hindu ballada* című vers nagy valószínűséggel a sómenetre utal akkor, amikor három versszakban arra reflektál, hogy a tréfát nem ismerő Gándhí elindult és megállás nélkül haladt, miközben a menetelést néző britek egyre inkább „indulatba” jöttek és bebörtönözték a lázadó Gándhít, ezzel „Balfogást csinála / Britek bűsz hatalma: / Gandhi ül, – de áll a / Gandhi forradalma.”⁶¹

A továbbiakban még egy irodalmi alkotásra, mégpedig a Szirmai Rezső által jegyzett *Gandhi a postakocsin* elbeszélésre térek ki röviden. A mű 1964. február 2-án, azaz szinte napra pontosan 15 évvel a Mahátmá meggyilkolása után látott napvilágot. Az elbeszélés Gándhí dél-afrikai tartózkodásának eseménysorát eleveníti fel.⁶² Nem véletlenül választotta a szerző ezeket az éveket: köztudott, hogy a Dél-Afrikában eltöltött mintegy két évtized alatt az indiaikkal szemben megtapasztalt elnyomás és kizsákmányolás indította el a fiatal ügyvédet azon az úton, amely végül az indiai függetlenségi mozgalomig vezetett.

Gándhí azonban nemcsak könyvek, versek, elbeszélések és novellák főszeplőjeként jelent meg az irodalmi életben, hanem a színházak színpadán, rádióműsorokban, dokumentum- vagy játékfilmekben is szerephez jutott. Vadnay László író, forgatókönyvíró (a Hacsek és Sajó páros megteremtője) *Gandhi elindul* címet viselő humoros színházi előadását az 1930-as években hosszú időn keresztül, több színházban és több szereposztásban is játszották. A korabeli újságok rádió- és televízióműsor-mellékleteit böngészve arra is fény derül, hogy számos rádió- és tévéműsor készült életéről és munkásságáról. Születése 100. évfordulójának évében, 1969-ben emlékműsorokat sugároztak a rádióban és a televízióban. December 3-án a Petőfi Rádió tűzte műsorra Berza László Gándhí-összeállítását, majd ezt követően, december 16-án a televízió műsort adott *Gandhi. Születésének 100 éves évfordulójára* címmel.⁶³ Két évvel később, 1971-ben, egy Indiáról szóló hosszabb sorozat kereté-

59 Karinthy, 1930. 43.

60 *Magyarság*, 1930. április 13. 9.

61 *Magyarság*, 1930. május 7. 9.

62 Szirmai, 1964. 12–13.

63 *Ország-Világ*, 1969. november 26. 28. (Rádió- és televízióműsor-melléklet.)

ben újabb filmet vetítettek (*India felfedezése. 8. rész. Gandhi Indiája*).⁶⁴ A Gándhíról szóló műsorok itt nem értek véget, 1975. november 19-én adta a televízió Németh László *Gandhi halála* című drámájának színpadi változatát,⁶⁵ majd 11 év múlva, 1986. július 26-án bemutatták a Gándhí élettörténetéről szóló, 1982-ben készült és nyolc Oscar-díjjal jutalmazott angol-indiai életrajzi filmdrámát is.⁶⁶

Egyéb műfajok (vicc, keresztretjvény, karikatúra, bulvár)

Mint minden ismert közéleti figura, Gándhí sem kerülhette el azt, hogy ne váljon a humor tárgyává. Az évek folyamán jó néhány a Mahátmáról szóló vicc, karikatúra és bulváranyag látott napvilágot a *Brassói Lapok* és a *Pesti Napló* hasábjain, de számos más sajtóorgánumban is találkozhatunk hasonlókkal. A *Pesti Napló* 1930. április 13-i számának viccmellékletét, az egész 52. oldalt a Mahátmáról szóló cikkek és karikatúrák teszik ki. A *Beszélgetés a bombay-i kávéházban* vicc, amely a sómonopólium megtörésére tett kísérletre utal, a következőképpen szól: „– Olvasta? Gandhi kijelentette, hogy akármit csinálnak az angolok, a termelt sót nem adja ki nekik. / – Na és mit gondol, meg is teszi? / – Hogyne. Gandhi nagyon só-tartó ember.” Egy másik vicc is, amely az *Az új öltözet* címet viseli, szorosán kötődik mind a sóhoz, mind pedig a Mahátmá által elindított *khádí*-mozgalomhoz: „– Gandhi állítólag kijelentette, hogy amint a házi szőttes elfogy, a hindu asszonyok nem vesznek angol anyagot, hanem meztelenül fognak járni... / – Na és ő helyesli ezt, az újítást? / – Hogyne. Amióta belekeveredett a só-ügybe, ő is azt tartja, hogy a vén kecske is megnyalja a sót...”⁶⁷

Hasonló viccekkel találkozhatunk a *Brassói Lapok* hasábjain is. Az egyik 1930. évi számban olvasható az a vicc, amely ugyancsak a sómenetre utal: „– Érdekes, a külföldiek nem akarják venni a romániai sót, mert rabok termelik. Erről eszembe jut, hogy az a Gandhi nálunk megvalósíthatná terveit. / – Hogyan? / – Egész életén át termelhetné a sót, ha már úgy vágyik rá.”⁶⁸ Ugyancsak a *Brassói Lapok*ban látott napvilágot az a bulvárhír is, amely arról tájékoztat, hogy egy londoni színházi előadás egyik szereplőjét Hitlernek hívják, és mivel a londoni német nagykövetség emiatt nemtetszését fejezte ki, a szereplőt átkeresztelték Georg Bernhard Gandhinak.⁶⁹ És ha már a bulvárnál tartunk, nem mehetünk el mellett sem, hogy az 1930-as évek közepe táján a magyarországi lóversenyek egyik állandó szereplője egy Gandhi nevű jószág. Erről több budapesti hírlap is beszámolt, például a *Magyarország*.⁷⁰

64 *Ország-Világ*, 1971. február 17. 28. (Rádió- és televízióműsor-melléklet.)

65 *Ország-Világ*, 1975. november 12. 28. (Rádió- és televízióműsor-melléklet.)

66 *Ország-Világ*, 1986. július 16. 27. (Rádió- és televízióműsor-melléklet.)

67 *Pesti Napló*, 1930. április 13. 52.

68 *Brassói Lapok*, 1930. június 2. 8.

69 *Brassói Lapok*, 1936. június 5. 5.

70 *Magyarország*, 1937. április 1. 14.

Következtetések

Az 1920-as évek elejétől a magyarországi olvasók folyamatos, objektív és a kor lehetőségeihez mérten szinte azonnali tájékoztatást kaptak az Indiában zajló eseményekről, a Gándhival kapcsolatos történetekről. A magyar nyelvterületen megjelent, legkülönbözőbb műfajú írások nagyságrendje arra enged következtetni, hogy a magyarság körében intenzív volt a Gándhí-recepció, mind az újságírók, mind pedig a hírfogyasztók figyelemmel kísérték életét, tevékenységét, ami azt eredményezte, hogy jelentős tudás halmozódott fel Gándhíról, és ez a tudás széles rétegeket ért el. Erre enged következtetni az a tény, hogy a Nagy Lélek személye és tevékenysége olyan anekdotákban és viccekben is visszaköszön, melyek megértéséhez elengedhetetlen volt az indiai események ismerete. Összességében Gándhíról pozitív kép alakult ki, megítélése kedvező volt, elenyészően kevés olyan szöveg lelhető fel, amely komoly kritikát, negatív megítélést tartalmaz, személyét vagy szellemiségét támadja. Még azok is, akik valamilyen kritikával illették elképzeléseit vagy tevékenységét, elismerték emberi nagyságát.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Az Est

1921 Gandhi, az indiai forradalom profétája. In: *Az Est*, 12. (1921) 198. sz. 6.

1926 Látogatás Gandhinál. In: *Az Est*, 17. (1926) 177. sz. 6.

1930 Az utolsó interju. In: *Az Est*, 21. (1930) 60. sz. 1–2.

Baktay

1928a Baktay Ervin: Keleti levelek. Látogatás Mahátma Gandhinál. In: *Pesti Hírlap*, 50. (1928) 171. sz. 48.

1928b Baktay Ervin: Keleti levelek. Gándhi telepén – A Szatjágraha-Ásram élete és munkássága. In: *Pesti Hírlap*, 50. (1928) 177. sz. 40–41.

Balázs

1929 Balázs Ferenc: Bejárom a kerek világot (1923–1928). Országjárás Indiában. 4. Igazsághoz való bátor hűség. In: *Keleti Újság*, 12. (1929) 292. sz. 12–13.

Bálint

1930 Bálint György: Gandhi megbukott Budapesten. In: *Pesti Napló*, 81. (1930) 81. sz. 7.

1932 Bálint György: Gandhi, MacDonald és az éhség. In: *Pesti Napló*, 83. (1932) 215. sz. 33.

Barrows

1895 Barrows, J. Henry: A vallások világparlamentjének eredményei I–II. In: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 38. (1895) 17. sz. 263–264., 18. sz. 278–280.

Brassói Lapok

1930 Töröm fejemet. In: *Brassói Lapok*, 36. (1930) 123. sz. 8.

1930 Magyar levél a forrongó Indiából. In: *Brassói Lapok*, 36. (1930) 139. sz. 11.

1933 Aki meghal a páriáért. In: *Brassói Lapok*, 39. (1933) 109. sz. 1.

1936 Hitler helyett Gandhi. In: *Brassói Lapok*, 42. (1936) 128. sz. 5.

d. ö.

1925 d. ö.: Az új megváltás Kelet felől fog jönni. In: *Magyarország*, 132. (1925) 8.

Friss Ujság

1947 Merénylet Gandhi ellen. In: *Friss Ujság*, évf. n. (1947) 31. sz. 2.

1947 Indiában állandóak a zavargások. Mi újság a világpolitikában? In: *Friss Ujság*, évf. n. (1947) 41. sz. 3.

1947 Viharos tüntetések Egyiptomban Anglia ellen. Mi újság a világpolitikában? In: *Friss Ujság*, évf. n. (1947) 46. sz. 4.

1947 A görög szabadságharcosok Athén kapui előtt. Mi újság a világpolitikában? In: *Friss Ujság*, évf. n. (1947) 51. sz. 6.

1948 Meggyilkolták Gandhit, a hindu szabadságharc prófétáját. In: *Friss Ujság*, évf. n. (1948) 25. sz. 1.

1948 Elfogták Gandhi gyilkosát. In: *Friss Ujság*, évf. n. (1948) 25. sz. 2.

1948 Gandhi, akit a hinduk szentként tisztelnek. In: *Friss Ujság*, évf. n. (1948) 25. sz. 2.

1948 India 13 napos gyásza Gandhiért. In: *Friss Ujság*, évf. n. (1948) 26. sz. 2.

1948 Gandhi emlékére. In: *Friss Ujság*, évf. n. (1948) 29. sz. 3.

Karinthy

1930 Karinthy Frigyes: Nem megyek el Indiába. Levél Mahatma Gandhihoz. In: *Pesti Napló*, 81. (1930) 62. sz. 43.

K. Tóth

1930 K. Tóth Jolán: Gandhi és a házasság. In: *Brassói Lapok*, 36. (1930) 104. sz. 2.

Lukács

1938 Lukács István: Két magyar festőművésznő csodálatos története. In: *Ujság*, 14. (1938) 222. sz. 14.

Magyarország

1930 Gandhi ellen toboroztak Szegeden. In: *Magyarország*, 37. (1930) 117. sz. 2.

1937 Csütörtökön: Lóverseny Megyeren. In: *Magyarország*, 44. (1937) 72. sz. 14.

Magyarság

1930 Sóti-dal (Antialkoholista hinduló). In: *Magyarság*, 11. (1930) 92. sz. 9.

1930 Hindu ballada. In: *Magyarság*, 11. (1930) 102. sz. 9.

Pesti Hírlap

1914 Béke a délafrikai indusokkal. In: *Pesti Hírlap*, 36. (1914) 68. sz. 15.

Pesti Napló

1930 Beszélgetés a bombay-i kávéházban. In: *Pesti Napló*, 81. (1930) 85. sz. 52.

1930 Az új öltözet. In: *Pesti Napló*, 81. (1930) 85. sz. 52.

Pütkösti

1931 Pütkösti Andor: Gandhi és a kecske. In: *Ujság*, 7. (1931) 183. sz. 5.

R. M.

1924 R. M.: Gandhi és a magyar jövő. In: *Magyarország*, 31. (1924) 276. sz. 8.

S. Hajós

1934 S. Hajós Alice: A leleplezett Gandhi. In: *Brassói Lapok*, 40. (1934) 134. sz. 7.

Szabad Nép

1947 Megszűnt a brit uralom Indiában? In: *Szabad Nép*, 5. (1947) 185. sz. 2.

1947 Veszélyben a szovjet-görög diplomáciai kapcsolatok. In: *Szabad Nép*, 5. (1947) 186. sz. 4.

- 1947 Anglia a gazdasági tárgyalások újrafelvételét kéri a Szovjetuniótól. In: *Szabad Nép*, 5. (1947) 187. sz. 1.
- 1947 A „függetlenség” áldásai. In: *Szabad Nép*, 5. (1947) 194. sz. 2.
- 1947 Az indiai „függetlenség”. In: *Szabad Nép*, 5. (1947) 195. sz. 2.
- 1948 Meggyilkolták Gandhit. In: *Szabad Nép*, 6. (1948) 25. sz. 2.
- Szirmai
- 1964 Szirmai Rezső: Gandhi a postakocsin. In: *Ország-Világ*, 8. (1964) 7. sz. 12–13.
- Tenigl-Takács
- 1997 Tenigl-Takács László: *India története*. Bp., 1997.
- Világosság*
- 1947 Gandhi India felosztásáról. In: *Világosság*, 3. (1947) 153. sz. 5.
- 1947 Merénylet Gandhi vonata ellen. In: *Világosság*, 3. (1947) 175. sz. 3.
- 1947 Két új brit dominium születik holnap. In: *Világosság*, 3. (1947) 185. sz. 5.
- 1947 Gandhi addig bőjtöl, amíg Kalkuttában helyre nem áll a rend. In: *Világosság*, 3. (1947) 200. sz. 5.
- 1947 Megtámadták és megverték Gandhit. In: *Világosság*, 3. (1947) 201. sz. 4.
- 1948 Gandhi bőjtje csodát tett. Mohamedánok és hinduk összeülkezve tüntettek a felekezeti békéért Bombayban. In: *Világosság*, 4. (1948) 15. sz. 5.
- 1948 Holnap temetik Gandhit. 13 napos nemzeti gyász Indiában – Véres zavargások. In: *Világosság*, 4. (1948) 26. sz. 5.
- 1948 Az indiai összeesküvők meg akarták gyilkolni Nehru miniszterelnököt és kormánya több tagját. In: *Világosság*, 4. (1948) 27. sz. 6.
- 1948 A Gangesba szórják Gandhi hamvait. In: *Világosság*, 4. (1948) 28. sz. 3.
- 1948 Felderítették Gandhi meggyilkolásának hátterét. In: *Világosság*, 4. (1948) 32. sz. 6.
- 1948 Gandhi hamvainak sorsa. In: *Világosság*, 4. (1948) 33. sz. 6.
- 1948 Különvonat indul a Gangeshez Gandhi hamvaival. In: *Világosság*, 4. (1948) 35. sz. 1.
- 1948 A faji üldözés megszállottja volt Gandhi gyilkosa. In: *Világosság*, 4. (1948) 36. sz. 6.

DEZSŐ SZENKOVICS

GANDHI RECEPTION IN THE HUNGARIAN-SPEAKING AREAS

Mohandas Karamchand Gandhi is one of the most prominent, well-known and perhaps most acclaimed personalities of the 20th century, who set an example not only in his homeland but all over the world with his thinking and “teachings”, with his whole work and life. The aim of this article is to examine the extent and nature of Gandhi’s reception in the Hungarian-speaking areas of the Carpathian Basin in the light of the contemporary Hungarian-language press.

Mahátmá Gándhí emlékezete ma, a fiatal Indiában

Móhandász Karamcsand Gándhí. Tiszteletet érdemlő Gándhí-dzsi. Bápú, apácska. *Rástra-pitá*, a nemzet atyja. *Mahá-átmá*, „nagy lélek”. És mégis, Mahátmá Gándhí vagy nem Mahátmá Gándhí? – tűnődik a 21. század elején, történetének egy új fejezetét megkezdő India, egy fiatal India. A 2011-es népszámlálási adatok értelmében e földrésznyi ország lakosságának mintegy 65 százaléka 35 év alatti életkorú. E temérdek fiatal már mind egy olyan korszak gyermeke, amelyben szüleikkel szemben többen és többen nemcsak a Nyugat felé tekintenek, de elmennek külföldre, sőt ezt talán előjoguknak is tekintik, onnan pedig elhosszabb haza, amit arra érdemesnek gondolnak, a maguk felfogása, kedve szerinti átalakításokkal. A Nyugat 1991 előtt csak kopogtatott a függetlenséget követően gazdasági értelemben elzárkózó, Dzsaváharlál Nehrú és lánya, Indirá Gándhí (nem rokona az esszé főalakjának) miniszterelnökségének korszakában a szocialista országokkal rokonszenvező India ajtaján, ám azután egy pénzügyi válság eredményezte kényszerű gazdasági liberalizáció folytán nemzetközi vállalatok és az angol nyelven elérhető kulturális trendek hullámai söpörtek, söpörnek végig az országon.

India külföldre tekintő társadalmi rétegei – azok, amelyek a britek távozása után rendszerük közvetlen örökösei lettek, illetve azok az osztályok, amelyek felemelkedésüket, akár egész társadalmi csoportjukét, a hozzájuk való kulturális „felzárkózásban” látják – lelkesen válnak a már nem annyira távoli nyugati világ számukra hol még egzotikus, hol már adaptált kulturális termékeinek felvevőpiacává, részben peremterületévé. A gyarmati korszak szellemi értelemben nem ért véget 1947-ben, folytatódik, amíg a külföldről átemelt fogyasztói kultúra képes felülírni indiaiak sokaságának hagyományos életvitelét. Miközben nehezen találják az egyensúlyt a számtalan kommunikációs csatorna által egyre globálisabbá váló világban a régi értékek és az újdonságok között, nem meglepő, hogy Mahátmá Gándhí jelentőségének megítélése sem lehet ma olyan egyértelműen kedvező, mint amilyenek a 20. század derekán még tűnhetett.

Móhandász Gándhí India nyugati részén, Gudzsarát partvidékén, Pórbandarban született hagyományos kereskedőcsaládban. Hozzátartozói közül nem mindenki támogatta a korai megházasítása miatt családostól, mégis a tengeren túlra tanulni

* A szerző az ELTE BTK Indológia Tanszékének egyetemi tanársegédje (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8., sagi.peter@btk.elte.hu).

igyekvő fiatal, de ő kitartott elképzelése mellett, hogy a University College Londonban tanuljon jogot. A trinidadi, indiai származású Nobel-díjas író, Vidiadhar Surajprasad Naipaul 1964-ben látogatott először őseinek földjére. Útleírásában Indiát egy nyugati (gyarmatos) idegen szemével, felülről szemlélte és – kiváló irodalmi érzékel ugyan, de – éles nyelvvel bírálta, már könyvének címében egy sötét területé nyilvánította.¹ Mint *non-resident Indian* (NRI, diaszpóra-indiai), úgy ítélte meg: visszamaradott hazájában Gándhí egyedülálló sikeréhez nem feltétlenül a születési adottságai és a gyermekkorában szerzett értékrend, annál inkább az angol földön végzett tanulmányok, majd a Dél-Afrikában, az odatelepült indiaiak szegregációja elleni kiállás során nyert jogvédői tapasztalatok, az összesen huszonnégy külföldön töltött év segítette hozzá; vagyis hogy maga is kivándorló volt. Úgy tudni, a tiszteletteljes Nagy Lélek elnevezést az afrikai országban kapta azoktól, akiket megsegített.

Naipaul erről a fél évszázaddal ezelőtt tapasztalt, számára oly zavaró, ugyanakkor a helyiek számára bevett higiénias szokásokat leíró *The Colonial* című fejezet elején értekezik. Szerinte Gándhí mindenekelőtt a fejlett külföldről hozott élettapasztalata által tudhatott az indiaiak számára a saját korában forradalmi üzenetet közvetíteni. Amikor 1917-ben Gándhí létrehozta a Szábarmatí folyó partján álló *ásramját* (lelkigyakorlatos telepét, szeretetházát) Gudzsarát fővárosában, Ehmádábádban, egy börtön és egy halottégető közötti területen, korántsem mindenkit győzött meg elképzelése, hogy az általa *Hari-dzsannak*, Visnu gyermekeinek mondott érinthetetlenek (*dalitok*) is bebocsátást nyerjenek erre a helyre. A megelőző két évben már működött a város egy másik szegletében a közösség, de voltak, akik otthagyták, így Gándhí tulajdon nővére is, mivel elfogadhatatlannak találták, hogy a magas kasztbeliek – mint szellemi örököse, Vinóbá Bháv – osztozzanak az árnyékszékek tisztántartásának feladatán.

Gándhí tisztaságeszménye, amely évezredes szokásrendszert szándékozott felülírni, a Naréन्द्रa Módí miniszterelnök által 2014-ben indított *Szvacsh Bhárat Abhiján*, Tiszta India Mozgalom révén a mai Indiában is érvényes. Módí kormánya 2019-re, Gándhí 150. születési évfordulójára azt tűzte ki célul, hogy kijavítja a kommunális hulladékszállításban és -elhelyezésben tapasztalható hibákat, megtisztítja az ország közterületeit. Valóban, néhány év elteltével India láthatóan tisztább lett; a változás a vasúti infrastruktúrában volt talán a leggyorsabban észlelhető. A kezdeményezés jelképe (logója), Gándhí jellegzetes kerek drótkeretes szemüvege, amely nemcsak óriásplakátokon (*1. kép*), de még a vonatokon árult papír teászcészéken is megjelent, azt üzeni: e téren az ő víziója egybeesik a modern indiai jobboldalnak a kasztokon lassanként felülemelkedni képes, új hindu társadalom létrejöttébe vetett hitével.

Gándhí másik központját, Szévágrámot („a szolgálat falva”) a rádzsasztháni (márvári) kereskedőcsaládból származó, a ma is nevét viselő vállalatcsoportot megalapító Dzsamnálál Badzsádzs földadományainak köszönhetően India szívében, a mahárástrai Nágpurhoz közeli Vardhában hozta létre. 1928-ban mecénása a helyi hindu közösség felháborodása ellenére megnyitotta a városka főutcáján álló, tulaj-

1 Naipaul, 1964.

1. kép.
A Tiszta India
Mozgalom
hirdetése

donát képező Laksmí-Narájana-templomot az érinthetetlenek számára. Az indiai állami intézményekben nemcsak Gándhí, de B. R. Ámbédkar portréjával is gyakran találkozhatunk. A New York-i Columbia Egyetem és szintén a University College London hallgatójaként végzett, kimagasló műveltségű, ugyanakkor dalit származású jogtudós India alkotmányának egyik fő szellemi atyja. 1932-ben, a korlátozott parlamentarizmus engedte keretek között egymásnak feszülő pártérdekeket figyelve Gándhínak nehezebbre esett meggyőzni punéi egyezségük (Poona Pact) előtt az alacsony kasztokat külön képviselői helyekhez juttatni kívánó Ámbédkart, hogy a muszlim elit elszakadása közben ne gyengítse tovább a hinduk pozícióját a dalit csoportok külön útra terelésével.

1956-ban, halála előtt Nágpurban Ámbédkar buddhista hitre tért, ezzel a dalit csoportok számára hagyományt is teremtett. Ő Gándhíban végső soron mindig annak a hindu vallásos eszmeiségnek a letéteményesét látta, amelyből kirekesztve, emiatt ahhoz sosem tartozva éltek sok évszázadon át a dalitok közösségei. Magam éppen a közeli Vardhában, a Mahátmá Gándhí Nemzetközi Hindí Egyetem hallgatója voltam, és akadt alkalom, amikor a kollégiumi diákok közötti szemléletbeli különbség Ámbédkar képeinek leszaggatásához vezetett, míg máskor jobboldali gondolkodók (mint V. D. Szávarkar) nyomatai estek áldozatul. Csupán egy apró példa ez az indiai társadalom mintegy alsó ötödét máig érintő problémákra, amelyek megoldásához segítő szándékuk ellenére a két nagy politikus nem lehetett elegendő.

1968-ban az állami Indian Film Division egy ötórás dokumentumfilmben összegezte Mahátmá Gándhí életét. A felvétel Gándhí kedvenc *bhadzsanjával*, a régi gudzsaráti nyelven íródott, *Vaisnava dzsana tó tené kahijé* (Az istenszerető ember az...) kezdetű vallási énekkel indul, miközben két idézetet olvashatunk: Albert Einstein úgy fogalmazott, „a jövő nemzedék aligha hiszi majd, hogy a földön egy

olyan hús-vér ember járt közöttünk, mint Gándhí”; Romain Rolland francia író és gondolkodó pedig egyenesen „második Jézus Krisztusnak” vélte őt. Gándhí e „keresztény olvasata” eszünkbe idézi, hogy nézetrendszere sokoldalú volt. Egyfelől a Bhagavad Gítát és bizonyos vallásos dalokat naponta énekelték ásrámjában, s – ismert – lelkét is Ráma nevével az ajkán lehelte ki, másrészt viszont nyitott volt a Biblia olvasására. Nem más, mint az indiai függetlenséget támogató C. F. Andrews atya ment Dél-Afrikába Gópál Krisna Gókhálé, az indiai mérsékeltek vezetőjének felkérésére, hogy Indiába hívja Gándhít. Kapcsolatuk később mindvégig szoros maradt, Andrewst Gándhí kezdte *Dínbandhuként*, a szegények barátjaként emlegetni. Egy egykorú indiai fiatallal való személyes vitám néhány évvel ezelőtt különösen felhívta figyelmemet arra, hogy miközben sokan könnyedén gondolnák, a hitbuzgó Gándhí megtestesíti a hindu erényeket vagy elveket, az ortodox felfogásúak számára nézetei túl vegyesek és önállóak.

Indiában folytatott tanulmányaim ideje alatt néhányszor találkoztam ezzel a kifejezéssel, szállóigével: *madzsbúri ká nám Mahátmá Gándhí*, szó szerinti fordításban: a kényszerűséget, avagy megalkuvást Gándhínak hívják. Gándhít a szélsőséges politikai irányzatok gyakran bélyegzik az átkos puhányság pártolójának. Közismert, hogy halálát a függetlenség elnyerése után a Hindu Mahászabhá nevű szervezethez kötődő Náthúrám Gódszé pisztolylövése okozta. A tettes nem bánta meg vétkét, ugyanis az általa képviselt szellemi irányzat értelmezésében Gándhí egy személyi felelőse annak, hogy a két világháború között a muszlim politikai szervezetek teret nyerhettek, az angolok pedig kivonulásukkal egyidejűleg állandósíthatták az addig is képviselt „oszd meg és uralkodj” politikájukat Pakisztán létrehozásával, vélelmezetten azért, hogy a térség megerősödése ne boríthassa fel a világpolitika erőviszonyait. Nem a konzervatív erők az egyedüliek azonban, amelyek nem rokonszenveznek Gándhí irányzatával. Az 1970–1980-as évek szélsőbaloldali pandzsábi költője, Avatár Szingh Szandhú, írói nevén Pás viszont – aki később a Pandzsáb Indiától való függetlenedése mellett agitáló szélsőségesek merényletének áldozata lett – egy írásában kifejti, hogy Gándhí békemozgalma nem önmagától lett sikeres (a világháborútól rendült meg a brit uralom), ellenben a lánglelkű középosztálybeli ifjú, Bhagat Szingh helytállása igazán példaértékű.

Bhagat Szingh 1928-ban, huszonegy évesen részt vett – a veterán függetlenségi harcos, Lálá Ládzspat Ráj halálát megtorlandó – egy angol rendőrtiszt elleni merényletben Láhaurban, majd az indiai törvényhozás épületében rejtett el a következő évben két működésbe nem hozott robbanószerkezetet, illetve röplapokat szórt a képviselők közé segítőivel. Kétéves fogva tartás után, 1931-ben ítélték halálra. Ha az internetes keresőmotorok segítségével vetünk egy pillantást a Gándhí, illetve a Bhagat Szingh képmásával ellátott férfipótlók kínálatára, egyrészt feltűnik, hogy Bhagat Szingh alakjából sokkal szélesebb a választék, másfelől pedig a modellek attitűdjéből kitűnik, hogy a két mártír közül az utóbbi felel meg a keménykötésű (észak- vagy északnyugat-indiai) férfi ideáljának, annak ellenére, hogy feleségével való viszonyában Gándhí a patriarchális értékrendet testesítette meg.

2011-ben egy Pulitzer-díjas újságíró, Joseph Lelyveld könyve² már megjelenése előtt botrányt kavart – Gudzsarátban az előzetes sajtóértesülések alapján kezdeményezték betiltását –, ugyanis a szerző nem kevesebbet olvasott ki Gándhí és a Dél-Afrikában vele együttműködő német építész, Hermann Kallenbach levelezéséből, mint hogy 1908-tól Gándhí Indiába való visszatértéig a barátságnál több is fűzte őket egymáshoz. Noha ennek valóságtartalmát ma már talán nem lehet egyértelműen tisztázni, Gándhí négy gyermek (pontosabban öt, de első fia nem maradt életben) vállalása után 1906-tól tartóztatta magát a házaselettől. A hindu misztikus felfogás a megtartott szexuális energiától lelki fejlődést remél; ezzel együtt nem ismerjük, hogy felesége, Kasztúr-bá miként vélekedett hitese ura egyoldalú döntéséről. Erős akaratú indiai családfelelőse, apaként különösen két idősebb fiával volt nehéz kapcsolata. Rámcsandra Guhá történész szerint elsőszülött fia, Harilál gyakran kifejezetten szembement az atyai elvárásokkal személyes szabadságáért.³ Idős korában, felesége 1944-es halála után Gándhí családjának két fiatal nőtagja, Manu (Mridulá) és Ábhá mellett ruhátlanul alva kívánt nőtlenségi fogadalma hathatós sikeréről megbizonyosodni. Mivel Gándhí korábban *Kísérleteim az igazsággal* címmel jelentette meg önéletrajzát, kritikusa is „kísérleteket” annál gunyorosabban vetik szemére.⁴

Ezeket a személyes részleteket sem elfelejteni, sem jelentéktelenként feltüntetni nem szabad; nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagyni, hogy az arctalan online tér ma kiváló táptalajt szolgáltat a kiegyensúlyozatlan, szenzációéhes narratívák számára. Törekednünk kell arra, hogy minden történelmi alakot a maga kora etikai elgondolásainak mércéjével, az adott kor összefüggései között értékeljünk. Felidézhetjük, hogy az élete során közmegebecsülésnek örvendő, azóta szentként tisztelt kalkuttai Teréz anyát is vádolták, illetve jelenleg is vádolják az egészségügyben való járatlansággal, az általa nyújtott segítség szakszerűtlenségével, illetve a segítségnyújtás „ürügyén” kéretlen keresztény térítő tevékenység gyakorlásával. Aligha von ez le azon jó cselekedetek értékéből, amelyekkel példát mutatni akkor és ott más talán nem is járt, még kevésbé járt elől.

Jóllehet magánéletében követte a hagyományos patriarchális felfogást, politikai filozófiája előmozdította a női egyenjogúságot; kiállt a múlt század első felében még mindig bevettnek számító gyermekházasság, a lányos ház nyújtotta aránytalan hozomány, az elfüggönyözés és az – eltűnőben lévő – özvegyégetés ellen. A függetlenségi mozgalomban az indiai nők ugyanolyan tevékenyen vettek részt, mint a férfiak, legyen szó értelmiségiekről vagy tanulatlanokról. Mamtá Kálíjá hindűl alkotó író *Dukkham-szukkham* (Jóban-rosszban) című, nagyszüleinek kisvárosi életét feldolgozó regényét olvasva át lehet élni azt a lelkesedést, amellyel az 1940-es évek Mathurájában (a Krisna-hívők fontos zarándokhelye) az addig jobbára a ház falai közé szorított nők hirtelen úgy érezték: maguk is kivethetik részüket a függetlenségi küzdelemből, ha elmennek a Gándhí-féle elvek alapján felállított

2 Lelyveld, 2011.

3 Guha, 2018.

4 Gandhi, 1927–1929.

fonóba hazai ruhaalapanyagot készíteni a rokkán (*csarkhá*). Számukra akkor ez forradalmi változást jelentett, így a kor átlagemberének a Mahátmá nem a haladás kerékkötője volt, és nem megszépítette az elmaradott vidék életét, hanem inkább megértette. Hazáját nem öltönyben, hanem a nincstelenek öltözetében képviselte.

Könnyen érthető, miért viseli nevét a Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MNRGA, 2005), a szükségben élő vidéki indiaiak számára indított közmunkaprogramról szóló törvény, amely évi száznappal minimumjövédelmet biztosít minden nagykorúnak. A háziipar volt hivatott megtörni az angoloktól való gazdasági függést, egyszersmind jelképértékkel bírt, hiszen történelme nagy részében a textilkészítés az ország erősségének, a finom kelmék, különösen a pamut, fő kiviteli cikkének számítottak. Napjaink politikája tovább használja Gándhí üzenetét, jól mutatja ezt a delhi repülőtérről bejárata előtt vagy a város központjában, a Rádzsív Csaukon felállított hatalmas rokka. Utóbbival szemben található egy többemeletes *khádí bhandár*, háziszóttos-áruház. Az ilyen, országsszerte megtalálható üzletekben vásárolt holmit az indiaiak könnyen felismerik, amikor az alkalom megkívánja, vagy kedvük tartja, szívesen mutatják vele indiaiságukat, hazaszeretettüket. Az indiai politikusok ma is zömmel a függetlenségi mozgalom egyszerű fehér ruhadarabjaiban jelennek meg, amikor választóikkal találkoznak, jóllehet csaknem egy évszázad telt el azóta, hogy ez szokássá vált.

Az indiai unió állami ünnepei: augusztus 15. a függetlenség napja, január 26. az alkotmány ünnepe, illetve október 2. a Gándhí Dzsajantí, születésének évfordulója. Utóbbi legalább évente egy alkalommal valamennyire felidéri milliárdnyi honfitársában teljesítményét, még ha a többi napon a vele való kapcsolat nem is mindig fennkölt. Mumbaí nőttön-növő rapperkultúrájának úttörő alakja, Divine 2019-ben Gándhí születésének 150 éves évfordulójáról a *Gandhi Money* című dallal emlékezett meg, melynek refrénje: *man kó lagtí sánti he, dzséb mé dzsab Gándhí hai* – akkor nyugodt az ember lelke, ha tele van Gándhíval a zsebe. A függetlenség kivívásától 1996-ig az indiai rúpia bankjegyeket az ország címereként használt antik oroszlanos Asóka-oszlop fő díszítette, mígnem a helyét Mahátmá Gándhí képmása foglalta el. 2016-ban a címletekkel együtt a bankjegyek megjelenése változott, de továbbra is a nemzet atyja díszíti mindegyiket; könnyen érthető, hogy a legtöbb indiai így ma a fizetőeszköz révén találkozik vele. Ez részben lehet pozitív, hiszen valamilyen mértékben megjelenik a mindennapokban, ugyanakkor azt sugallja, hogy enélkül valójában nem lenne része a nemzet vérkeringésének.

India mint független szövetségi állam nem tekint még vissza hosszú múltra, így ez idáig nem olyan hosszú azon politikusok listája, akik egyaránt örvendenek közmegebecsülésnek és már nem is részei az aktuálpolitikának, vagyis akik mint egyféle „legkisebb közös többszörös” könnyedén kölcsönözhetik nevüket különféle létesítményeknek. Ahogy Dzsaváharlál Nehruét több stadion, úgy Mahátmá Gándhí nevét is számos közintézmény viseli, különösen felsőoktatási intézmények (hindí nyelvű, agrár, egészségügyi, műszaki, művészeti, munkaügyi vegyesen). A magyar falvak Kossuth Lajos utcájához hasonlóan a legtöbb indiai településen találni egy központi elhelyezkedésű MG Roadot, ahol Kalkutta, Haidarábád és Koccsi esetében már egy-egy metróállomás is kiszolgálja a forgalmat. Szülőföldjén a gudzsaráti

adminisztráció új központját Ehmádábád szomszédságában Gándhínagarnak keresztelték. Bihárban, Patná városánál hidat, Harijánában erőművet, a tamil Szélaban stadiont neveztek el róla. Az 1930-as sómenet végcélja, a gudzsaráti tengerparton fekvő Dándí nemzeti emlékhelyén kívül Delhiben és Csennaiban is láthatunk egy-egy ezt megidéző szoborcsoportot.

1987 óta Gándhí filozófiájának külön kutatóhelye van Vardhában, a Gándhí Vicsár Parisad vagy Institute of Gandhian Studies. Meg kell említenünk, hogy ugyanitt, az ország szívében az 1997-ben alapított, az indiai angol nyelvű felsőoktatás világában még kísérletinek tekinthető hindí tannyelvű egyetem jó okkal viseli a nevét. Gándhí anyanyelve a gudzsaráti, azonban politikai tevékenységéhez a Delhi környékéről származó, Észak-Indiában az évszázadok során összekötő nyelvként általánosan elterjedt hindít választotta. Ennek tudatos jellege már 1918-ban, a Daksin Bhárat Hindí Pracsár Szabhá (Dél-indiai Hindíterjesztő Társulat) megalapításában megnyilvánult, mivel szerette volna, ha a hindít akkoriban még alig ismerő Dél is csatlakozhatna ahhoz az összetartozáshoz, amelyet e nyelv ismerete jelent. Annak ellenére, hogy korántsem az összes indiai anyanyelve, illetve ma a gazdaság érdekei nem teszik népszerűvé hivatalos ízü, állami válfaját, mára az állampolgárok túlnyomó többsége beszéli, vagy legalább érti. Az indiai hindí nyelvű mozifilmek kétségtelenül fontos szerepet játszanak terjesztésében, de Mahátmá Gándhí jelensége nélkül nem biztos, hogy a sokszínű ország függetlenségének alakjai olyan egyértelműen választották volna, hogy később az államigazgatásban az angol mellé kerülhessen, annak vetélytársa legyen. Gándhí két folyóirata, a *Haridzsán* (Visnu Népe) és a *Navadzsíván* (Új Élet) is megjelent hindí változatban.

A Gándhí-évforduló megihlette a 2020-as India Art Fairt, az indiai főváros éves elit kortárs képzőművészeti kiállítását és vásárát, ahol az alkotók találkoznak a műkedvelő közönséggel, illetve a tehetős gyűjtőkkel. Már az egyik bejáratnál várt ránk a személyzet egyik kék, Gándhí-karikatúra mintájú pólót viselő tagjáról készült fénykép; a modell riadtan kiált, a keret jobb felső sarkára három megkötött piros nyakkendőt akasztottak. A Gallery Espace-nál Ravi Agarvál *Two Indians* (Két indiai) című fotónyomatán két négyzet alakú, egymás mellett párban függő keretben egy Gándhít, illetve egy Ámbédkart ábrázoló kis méretű fém mellszobrocskát láthatunk valakinek az összezáródó két tenyerén. Kettejük fentebb vázolt politikai öröksége a mai napig áthatja honfitársaik mindennapjait. A Gallerie Ganesh Parés Maití egy nagyobb méretű olaj-akril-fűrészpör vásznát állította ki *The March* (A menet) címmel (2. kép). A realiztikus és absztrakt elemeket ötvöző kép világos bal oldalán Gándhí egyedül menetel, míg a kép jobb oldali, szürkésvörös tónusú szélesebb felében árnyékban maradó alakok kémlelik őt. A komor hangulatú alkotás leszaggatott falragasz és régi fényképek kupacának hangulatát sugározza, a szemlélőben azt a benyomást kelti, hogy az egyszerűséget hirdető politikus – ma – nemigen talál követőkre.

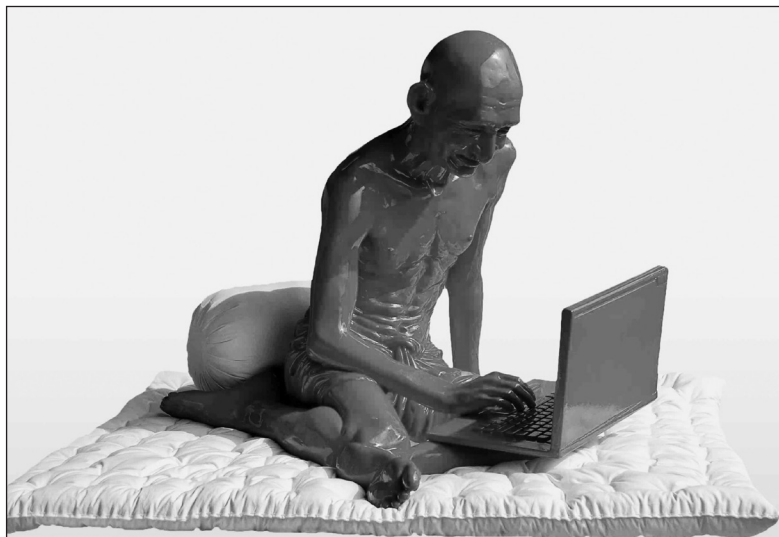
Minden bizonnyal a kalkuttai Débandzsán Rájt ragadta meg leginkább Gándhí-dzsi emlékezete. Merész, kritikus és elgondolkodtató munkáit a New York-i illetőségű Aicon Contemporary standján lehetett megtekinteni, gépi festésű szilikonszobrokat, voltaképp játék babákat. A két kisebb méretű közül az egyik többnyire

2. kép.
Parés Maiti:
A menet

élethűen, a parasztság férfijainak térd felett, rövidnadrág módjára megkötött *dhótíjában*, vállán sállal mutatja őt, míg a másik bottal, fedetlen felsőtesttel, illetve karikatúraszerűen felnagyított fejjel. A másik két alkotás életnagyságnál nagyobb. Az első geometrikus-sematikus egy katonát mintáz (szuvenir parafa dugóra emlékeztető stílusban), sötétbarna testszínnel, fehér alsóruhában és bajusszal, a jellegzetes kerek fekete szemüveggerettel. A második tulajdonképpen nem más, mint Superman, azonban Gándhí fejével, az S helyett G betűs jelzéssel feszülő mellkasán, valamint kék egyenruhanadrágja fölött az ikonikus *dhótíval*.

A galéria honlapján láthatók Débandzsán Ráj további, 2007-es, akrilfestésű üvegszálás szobrai, amelyek elkészítéséhez az elmúlt évek közösségi média által igencsak felkorbácsolt politikai hangulatában talán nem lelt volna elég ösztönzésre. A sorozat címe: *India Shining*, azaz „India ragyog”, a jelenlegi kormánypárt sikertelen 2004-es választási szlogenje. E szobrok a mai indiai fiatalok élethelyzeteibe helyezik a nemzet atyját: Gándhí egyszerű matracán hordozható számítógép fölé hajolva töpreng (3. kép), divatos ölebet sétáltat pórázon, zenelejátszót hallgat, illetve egy másikon annak fele zsinórját kedélyesen megosztja Dzsaváharlál Nehrúval (a kompozíciót a két politikus egyik közös, spontán képe ihlette), unokahúgai helyett gépfegyveres rendfenntartók vállára támaszkodva lépdél, végül pedig telefonos ügyfélszolgálat irodai blokkjában gubbasztva robotol. Gándhí puritán nézetei kétségkívül sok kortársa számára is anakronisztikusnak hathattak. E műalkotások csak kiemelik, mennyivel másabb lett a világ és benne India a fellépése óta eltelt két-három emberöltő alatt. Jelzik, hogy a globális világban India nem fogja tudni példáját szembehunyva követni.

3. kép.
Débandzsan Ráj:
Gándhí és
a laptop

Jóllehet Gándhí-dzsi megítélése ma változó az indiai társadalom egyes szegmenseiben, mi emlékezzünk végül néhány értékálló elképzelésére. Arra buzdított, *be the change you want to see in the world* – légy magad a változás, amelyet a világban látni szeretnél. Évtizedek múltán talán ugyanez a gondolat köszön vissza a mostanában népszerűsége szert tevő ökokritikai szemléletben, mikor azt halljuk: *think globally, act locally* – gondolkozz világléptékben, cselekedj a magad környezetében. Szintén gyakran idézett gondolata – éspedig ezt Indiában nem az angol, hanem a hindí változatában szokás gyakrabban emlegetni: *szádá dzsíván, uccs vicsár* – egyszerű élet, emelkedett gondolatok. Ez az eszme az indiai átlagembernek szól, nem a kerítéssel körbezárt csillogásnak, amely ma akár turisztikai vonzerővel is rendelkezik. Tapasztalatból beszélt, hiszen saját életében mindvégig ezt az elvet követte, legyen bár kevésbé vonzó azoknak, akik inkább az anyagi javakat, s mindenekelőtt a maguk kényelmét keresik.

Gándhí népszerűsítette azt a felfogást, miszerint „a boldogság az, amikor összhangban van, amit gondolsz, mondasz és cselekszel”. Ha ennyi idő távlatából szemléljük az életét, amelyet az egyéni szempontok helyett a közjónak szentelt, nem kételkedhetünk, hogy a mondott értelemben élete csakugyan boldog volt. *My life is my message* – az életem az üzenetem, mondta ugyancsak. Minden kétséget támasztó, gáncoskodó, elégedetlen hang ellenére nem kérdéses, hogy Mahátmá Gándhí élete egy nem múló üzenet hazájának és egy üzenet a világnak.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Gandi

1927–1929 Gandi: *Experiments with Truth*. I–II. Ahmedabad, 1927–1929.

Guha

2018 Guha, Ramachandra: *Gandhi: The Years that Changed the World, 1914–1948*. London, 2018.

Kálijá

2011 Kāliyā, Mamtā: *Dukkham-sukkhām*. Delhi, 2011.

Lelyveld

2011 Lelyveld, Joseph: *Great Soul: Mahatma Gandhi and His Struggle with India*. Westminster, 2011.

Naipaul

1964 Naipaul, Vidiadhar Surajprasad: *An Area of Darkness: An experience of India*. London, 1964.

PÉTER SÁGI

THE LEGACY OF MAHATMA GANDHI IN TODAY'S INDIA

The essay aims to retrace what the father of the modern Indian nation means to a new generation of Indians in the beginning of the 21st century, and tries to showcase in what way his image has changed during the past decades. I give an analysis of how contemporary political sides relate to his legacy, while I touch upon the reception of his visionary innovations, sometimes eccentric habits and family history. Mahatma Gandhi's 150th birth anniversary meant an inspiration to the artists exhibiting at the Delhi Art Fair 2020, of which I provide a brief description, while giving an account of the Gandhi iconography that extends to public installations, currency notes and even t-shirt design. The conclusion explains some of his most important quotations which sum up his thinking and give us a message to remember.

Gándhí ábrázolása Pakisztánban

„Hivatalos” történetírás és percepciók

Mindig izgalmas kutatási téma, hogy a történetírás miként ábrázolja az „ellenség” nemzeti hőseit, legyen szó bármely országról a világon. Különösen érdekes kérdés ez, ha a tárgyalt ország és az ellenség történelme részben közös, mint Pakisztán esetében, amelynek 1947 előtti történelme közös Indiáéval. Jelen tanulmány témája Pakisztán, a vallási alapon Indiától elválasztott és azt ellenséggként kezelő ország emlékezete a „másik” történelmi hőseiről, vagyis azokról a történelmi szereplőkről a közös történelem időszakából, akik nem Pakisztán domináns vallási közösségéhez tartoztak. Szűkebben vett célom az, hogy bemutassam, milyen megvilágításban ábrázolják Móhandász Karamcsand Gándhít, és milyen kép alakult ki róla a mai Pakisztánban.

Jelen tanulmány a következő kérdésekre keresi a választ. A függetlenség nem várt következménye, a hosszú évtizedek alatt egyre súlyosbodó India-szindróma hogyan nyomja rá a bélyegét a pakisztáni „hivatalos” történetírásra, a közös történelem és annak ikonikus alakjai ábrázolására? Hogyan és milyen jellemzőkkel ruházza fel a pakisztáni „hivatalos” történetírás a függetlenség előtti nem muszlim, illetve a Muszlim Ligán kívüli prominens politikai szereplőket, jelen esetben Gándhít? Végül: mindez hogyan mutatkozik meg abban, ahogyan Gándhít a pakisztáni, Pakisztánban egyetemet végzett személyek értékelik?

A tanulmány három részből áll: az első részben röviden áttekintem Gándhí gondolatait a szubkontinens felosztásáról, Pakisztánhoz való viszonyát, illetve élete utolsó évének Pakisztán szempontjából közvetlenül releváns eseményeit, mindezeket döntően másodlagos források alapján vizsgálva. A második részben a pakisztáni „hivatalos” történelemszemléletet tárgyalom amellet érvelve, hogy a legszemléletesebb módon az állami iskolák tankönyvein keresztül lehet vizsgálni azt. A pakisztáni oktatási rendszer rövid bemutatása után két pakisztáni (pandzsábi) tankönyv Gándhí-ábrázolását elemzem összehasonlító módszerrel. A tanulmány harmadik részében egy, a Pakisztánban iskolát és egyetemet végzett és végző pakisztáni állampolgárok körében folytatott, Gándhí megítélését vizsgáló online kérdőíves kutatás eredményeit mutatom be.

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Nemzetközi Tanulmányok Tanszékének egyetemi tanársegédje (1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1., gunsberger.dora@ppke.hu).

Gándhí és Pakisztán

Gándhí szerepe az indiai függetlenségi mozgalomban, valamint a gyarmati fennhatósággal és a Muszlim Ligával folytatott tárgyalásokban jól ismert és gyakran tárgyalt témák. Szintén közismert tény, hogy Gándhí az utolsó pillanatig elkeseredetten tiltakozott India felosztása ellen, mivel a szubkontinens területének felosztását vallásközösségek alapján mind elvi, mind pedig gyakorlati okokból ellenezte. A két nemzet elméletet teljes mértékben elutasította, azzal érvelve, hogy a különböző szokások ellenére az India területén élő hinduk és muszlimok múltja és eredete közös (mivel a muszlim lakosság túlnyomó része a hindu vallásról tért át az iszlámra), és az áttérés önmagában nem alkotott új nemzetet az indiai muszlimokból.¹ A muszlim tartományokból önálló állam (Pakisztán) létrehozásának tervét egyenesen iszlámellenesnek tartotta: „Szilárd meggyőződése, hogy a Pakisztán-követelés, amelyet a Muszlim Liga terjesztett fel, iszlámellenes, és nem haboztam azt bünyösnek nevezni. Az iszlám kiáll az emberiség egységességéért és testvériségéért, de azért nem, hogy az emberiség családjának egységét megzavarják. Ezért azok, akik Indiát egymással valószínűleg majd harcoló csoportokra szándékozzák felosztani, nemcsak India, hanem az iszlám ellenségei is.”²

A felosztás valószínűsíthető gyakorlati következményeire is felhívta a figyelmet, és többek között arra figyelmeztetett, hogy a közösségek (hindu–muszlim) között várhatóan erőszakos megnyilvánulások következnek be, valamint India és Pakisztán ellenséges viszonyba kerül. Legnagyobb csalódására nem tudta megakadályozni a felosztást, de soha nem fogadta el azt. Közvetlenül a felosztás előtt Gándhí így fogalmazott: „Nem úgy gondolok Pakisztánra és Indiára, mint két különálló országra. Ha Pandzsábbra kell mennem, nem kérek majd útlevelet. Szindhbe szintén útlevél nélkül és gyalog megyek majd.”³ A felosztás előtti hetekben tomboló erőszakhullám közepette pedig elhangzott a híressé vált mondat: „Életem hátralévő részét Pakisztánban töltöm majd.”⁴ Bár a végsőig tiltakozott India felosztása ellen, ennek látszólag némiképp ellentmondva, de hűen a *szvarádzs* (önkormányzat, autonómia) gondolatához azt sem tartotta elfogadhatónak, hogy Pakisztán létrehozását erővel megakadályozzák, ha „azt nyolc *krór* [1 krór = 10 millió; tehát 80 millió] muszlim kívánja”.⁵

Gándhí ökömenikus társadalmi és politikai elképzelése éles ellentétben állt Muhammad Alí Dzsinnáh-nak (Muhammad Ali Jinnah), a független Pakisztán létrehozását követelők élharcosának politikai célkitűzéseivel. Dzsinnáh és Gándhí viszonya ennek az ellentétnek, valamint személyiségük különbözőségének köszönhetően igen összetett volt, amit a vonatkozó szakirodalom igen eltérő módon értékel: a skála a kifejezetten ellenséges viszonytól az alapvetően jó, de néha hullámmódon kapcsolatig terjed. Kétségtelen, hogy Dzsinnáh számára Gándhí személyes és politi-

1 Prabhu–Rao, 1966. 414.

2 Uo.

3 Idézi: Khan, 2017. 194.

4 Idézi: Wolpert, 2001. 240.

5 Prabhu–Rao, 1966. 415.

kai rivális volt: szemében Gándhí egyszerre volt népszerű és közkedvelt, kissé irigyelt politikus, „gonosz zseni” és „hindu vezető”, aki a hindu népesség érdekeit szolgálja, és célja „Rám királyságának” megteremtése Indiában.⁶ (Érdemes megjegyezni, hogy a brit elit tagjai közül sokan, többek között Sir Archibald Wavell alkirály, szintén hindu vezetőként tartották számon Gándhít.)

Dzsinnáh retorikájában Gándhí leginkább hindu vezetőként jelent meg, mivel ez a jelző hangsúlyozta legnagyobb mértékben azt a vallási ellentétet, amelyre Dzsinnáh politikai elképzelése épült, és amely a „mi” és a „mások” logikája alapján Gándhít – hinduságát hangsúlyozva – a „mások” közé sorolta.⁷ Ezt a narratívát szintén átvette a Dzsinnáh által, 1941-ben alapított *Dawn* című lap is, amely a függetlenség elnyerése után Pakisztán legnépszerűbb heti-, majd napilapjává vált. A lap egyik célja Dzsinnáh népszerűségének növelése volt, így Gándhít ritkán ábrázolták számára kedvező módon. A lapban rendszeresen jelentek meg karikatúrák Gándhíról, fotók viszont nem, ezáltal az olvasónak még nehezebb volt reális képet kialakítania Gándhíról.⁸ A *Dawn* hasábjain például a következő sorok jelentek meg Gándhí 78. születésnapján: „Mr. Gándhí 78 éves. A halom erőszakellenes írás, amit gyümölcsöző politikai karrierje során produkált, akkora halom holttesthez és törött csontozhoz vezetett, hogy vonakodunk még sok boldog évet kívánni neki.”⁹

Az 1940-es évek közepére Gándhí már nem töltött be hivatalos politikai tisztséget, és a politikai döntéshozás szempontjából meghatározó jelentőségű szereplőből a béke szobrává vált. Ez egyszerre hordozta magában a szobrok ikonikus-szimbolikus jelentőségét és méltóságát, de egyben cselekvésképtelenségét is. Gándhí rendszeresen hangot adott keserűségének amiatt, hogy idős korára az Indiai Nemzeti Kongresszus (gyakran használt nevén Kongresszus Párt) szobrokat emelt neki, keretbe foglalta arcképét, de teljes mértékben figyelmen kívül hagyta tanácsait.¹⁰ Közvetlenül 1947 előtt sűrűsödtek és megfélemezhetetlennek tűntek az összecsapások a vallási közösségek között, ezzel párhuzamosan a Gándhí által hangsúlyozott *ahimszá* (erőszakmentesség) elvesztette a politikai vonzerejét a Kongresszus Párt számára.¹¹

Gándhí politikai súlyának elvesztése alapvetően meghatározta a Kongresszus Párt és a Muszlim Liga közötti párbeszédet, illetve annak hiányát is. 1944 és 1947 között Gándhí és Dzsinnáh – a politikai és személyes ellentétek ellenére – több alkalommal is tárgyalóasztalhoz ült, ám Gándhí ekkor már nem képviselte a Kongresszus Pártot, annak vezető politikusai pedig ebben az időszakban már nem

6 Akbar, 2020. 34–36.

7 Dzsinnáh a Gándhí meggyilkolása után tartott beszédében is többször hangsúlyozta, hogy Gándhí a hindu közösség vezetője volt. Lásd: <https://pakistanspace.tripod.com/archives/jinnah19480130.htm> (letöltés: 2021. január 2.).

8 Sabharwal, 2020. 280.

9 A fordítás nem adja vissza hitelesen az eredeti szöveg szójátékát: „Mr Gandhi is 78. The pile of non-violent literature he has produced during his fruitful political life has in turn produced such a pile of dead bodies and broken bones that we hesitate to wish him many happy returns of the fray.” Idézi: Akbar, 2020. 218.

10 Wolpert, 2001. 237–238.

11 Khan, 2017. 54., 62.

tettek hasonló kísérletet.¹² A függetlenség után Gándhí a pakisztáni-indiai párbeszéd elkötelezett híve maradt; azt is tervezte, hogy Pakisztánba megy, hogy Dzsinnáhh-val tárgyaljon, de az utazás nem valósult meg. Gándhí India függetlenségének elnyerése után nem nyerte vissza korábbi befolyását. Bár nem nyilvánította ki aspirációit, Stanley Wolpert álláspontja szerint Gándhí politikai szerepet kívánt vállalni a független Indiában: azt remélte, hogy a Kongresszus őt teszi meg India kormányzó-jává. Lord Louis Mountbatten alkirály nem zárkózott el ettől, szemben Dzsaváharlál Nehrúval, aki a zavaros körülményekre hivatkozva elutasította a felvetést.¹³

Gándhí azonban egészen haláláig képes volt befolyásolni India politikáját, beleértve India Pakisztán-politikáját is. Annak ellenére, hogy hivatalos politikai tisztsége már nem volt, és a döntéshozatalba sem vonták be, a gyarmati fennhatóság, majd a független India kormányzata szintén több alkalommal kérte a segítségét bizonyos esetek megoldásában. A függetlenség elnyerése előtt Lord Louis Mountbatten alkirály Gándhí közbenjárását kérte Kasmír kérdésének megoldásában. Kasmír túlságosan is fontos volt a Kongresszus Párt elnöke, Nehrú számára, ezért Mountbatten a semlegesebb és diplomatikusabb Gándhít küldte a térségbe, hogy igyekezzen rábeszélni a kasmíri maharadzsa arra, hogy Kasmír Indiához csatlakozzon.¹⁴ Gándhí 1947 júliusában a kasmíri fővárosba, Szrinagarba utazott, hogy döntésre bírja a maharadzsa, aki addig sem Pakisztán, sem pedig India felé nem kötelezte el magát. Azonban Gándhí nem követte Mountbatten tervét és nem buzdította a maharadzsa arra, hogy csatlakozzon Indiához; ehelyett arra ösztönözte az uralkodót, hogy a nép döntésére bízza Kasmír sorsát.¹⁵ Később, amikor 1947-ben a kasmíri maharadza India segítségét kérte a Pakisztánból érkező fegyveres csoportok (*laskarok*) megfékezéséhez, Gándhí hevesen ellenezte a szerinte „militáns” Nehrú lépését, és kifejezte, hogy nem az erőszak, vagyis a hadsereg Kasmírba vezénylése a megoldás, kivéve, ha India „erőszakmentes hadsereget” küld a térségbe.¹⁶ A háború kitörése után aggódva figyelte az eseményeket, és nyíltan bírálta a Kongresszus Pártot az erőszakos fellépés, illetve a háború anyagi következményei miatt. A kasmíri konfliktus egyetlen tartós rendezési módjának az indiai-pakisztáni párbeszédet látta: „Ha rajtam múlna, meghívtam volna Pakisztán képviselőit Indiába, ahol találkozhattunk volna, megbeszélhettük volna a problémát és megállapodhattunk volna.”¹⁷

A felosztás után a Kongresszus Párt Gándhí aktív segítségét kérte az erőszak megfékezéséhez. Gándhí augusztus 14-én Kalkuttában tartózkodott, ugyanis hónapok óta járta Bengált, hogy lecsillapítsa a heves összetűzéseket. Egy héttel később, a pandzsábi eseményeket látva, Nehrú táviratban kérte Gándhít, hogy utaz-

12 Jalal, 1994. 122–123., 224–225.; Lelyveld, 2011. 351.

13 Wolpert, 2001. 247.

14 A fejedelemségek dönthettek arról, hogy a függetlenség után Indiához vagy Pakisztánhoz csatlakoznak majd. Az önállóvá válás szintén elméleti lehetőség volt, ám a gyakorlatban ezt – főként reálpolitikai megfontolásokból – igen kevés fejedelemség választotta, és nem sokkal 1947 után végül ezek is csatlakoztak valamelyik államhoz, túlnyomórészt Indiához.

15 Wolpert, 2001. 239.

16 Uo., 249.

17 Idézi: Wolpert, 2001. 253.

zon Pandzsábba és jelenlétével segítsen megnyugtatni a kedélyeket. A felosztás következményei azonban nem csak Pandzsábban jelentkeztek, és Gándhí egyre több és több helyről kapott kétségbeesett táviratokat, amelyekben a segítségét kérték. A vallási ellentéteken alapuló erőszakhullám újra elérte Kalkuttát is: augusztus utolsó napján feldühödött hindu tömeg támadta meg a Gándhí otthonául szolgáló Hydari House-t. Gándhí másnap éhségsztrájkba lépett, és néhány nap alatt elérte a célját, az erőszakot sikerült lecsillapítani.¹⁸

Szeptemberben Gándhí Delhibe utazott, de saját bevallása szerint nem volt felkészülve az ottani helyzetre. A pandzsábi menekültek és a város szörnyű állapota megdöbbenetete: „A mindig vidámnak tűnő Delhi a halottak városa lett?”¹⁹ Delhiben önmagához híven szintén az elfogadás, a félelemtől mentes élet és a szeretet fontosságáról beszélt muszlim, hindu és szikh közönségének. Ugyanakkor a rendszeres késő délutáni közös imák során, melyeket rendszerint egy Korán-részlet felolvasásával kezdett, szembesült a vallási indulat mindennapi jelenlétével: a közönség néhány tagja kiabálva próbálta megakadályozni az iszlám szent szövegének felolvasását, mondván, az „anyáink és testvéreink meggyalázásához és szeretteink meggyilkolásához” vezetett.²⁰ A megállíthatatlannak tűnő, féktelen mézszárlás elkecsesítette, és már nemcsak a „butákat” okolta, hanem a politikai vezetőket is. 1947 végén nemcsak Pakisztánt, de a Kongresszus Pártot is nyíltan bírálta; az utóbbit agresszív és uszító politikája miatt.

Az éhségsztrájk, mint passzív nyomásgyakorlási mód, a függetlenség elnyerése után is része maradt Gándhí eszköztárának. Élete utolsó éhségsztrájkjába 1948 januárjában kezdett, célja az indiai muszlimok társadalmi helyzetének javítása, a vallási közösségek, illetve az India és Pakisztán közötti harmónia helyreállítása, továbbá – jelen tanulmány szempontjából talán ez a legfontosabb – a Pakisztánnak járó 500 millió rúpia kifizetése volt, amit a Nehrú-kormány 1947 augusztusa óta megtagadott.²¹ Gándhí 1948. január 18-án – a Nehrú-kormány számtalan levele és ígérete után – befejezte élete utolsó éhségsztrájkját.²²

Gándhí ábrázolása a pakisztáni tankönyvekben

Gándhí igen aktív volt a független Pakisztán létrehozásáért zajló harc idején, de a végeredmény nem az ő szándékai szerint alakult. Érdemes tehát megvizsgálni, hogy Gándhí szerepvállalása miként csapódik le a pakisztáni „hivatalos” emlékezetben és identitásépítésben. Ennek bemutatására az iskolai tankönyvek vizsgálata kínálja az egyik lehetőséget.

18 Guha, 2018. 1525–1534.

19 Wolpert, 2001. 243.

20 Uo. 244.

21 A felosztáskor kötött megállapodás értelmében nem csupán India területét, de az állami vagyont is felosztották, és a függetlenné válás után az indiai kormány vállalta, hogy átadja a Pakisztánt megillető vagyont. Ennek képezte részét a szóban forgó 550 millió rúpia.

22 Akbar, 2020. 371–373.; Lelyveld, 2011. 690–691.; Wolpert, 2001. 253–154.

Pervez Hoodbhoy pakisztáni atomfizikus és aktivista egy interjúban „kulturális DNS-ként” utalt a tankönyvekre, amelyek alapvetően meghatározzák egy nemzet jövőjét.²³ Hoodbhoy hasonlata igen találó: a generációk gondolkodását megalapozó mindenkori „hivatalos” történelemszemlélet és nemzeti ideológia talán az állami iskolák tananyagának és tankönyveinek tanulmányozásán keresztül vizsgálható a legkönnyebben. Ebből a feltevésből kiindulva a tankönyvek, mint a „hivatalos” történelemszemlélet lenyomatai, kiváló forrást biztosítanak ahhoz, hogy megértsük, miként ábrázolja és hol helyezi el a pakisztáni „hivatalos” történetírás az Indiával közös történelem nem muszlim alakjait, jelen esetben Gándhít. A tankönyvek elemzéséhez azonban feltétlenül szükséges a kontextus, vagyis a pakisztáni oktatási rendszer rövid bemutatása.

A pakisztáni oktatási rendszer főbb vonásai

A pakisztáni oktatási rendszer sajátossága, hogy állami alap- és középfokú intézmények mellett magániskolákban és *madraszákban* (muszlim „vallási iskola”, ahol tradicionális tanrend alapján főképpen vallással kapcsolatos tantárgyakat tanítanak) is oktatják a gyerekeket. Az iskoláskorú (5–18 éves) gyermekek túlnyomó többsége (60–80 százaléka) állami iskolákban tanul; nagyobb arányban járnak magán oktatási intézménybe alapszinten, mint középszinten. A tankötelezettség Pakisztánban a 16. életévig tart, azonban a statisztikai adatok azt mutatják, hogy a középiskolás korú gyermekek körében nő az iskolát elhagyók száma, emiatt – bár a beiratkozottak száma és aránya évről évre magasabb – az iskolát ténylegesen csupán a tanulók nagyjából 30 százaléka végzi el. Emellett tartományonként is komoly különbség van az iskolába járók aránya között, hasonlóképpen a nemek között is: jelentős eltérés mutatkozik az iskolát befejező férfiak és nők száma között, utóbbiak hátrányára.²⁴

Pakisztánban az alapfokú oktatás a 8. osztályig tart a már említett állami és magániskolákban (a *madraszákban* a oktatás némiképp más struktúrát követ). A középfokú oktatás a 9–12. osztályban folyik, a 10. és a 12. osztály elvégzése után bizonyos tantárgyakból vizsgát tesznek a tanulók. A tantervben minden évfolyamon nemcsak kötelező, de választható tantárgyak is szerepelnek. A kötelező tárgyak: matematika, urdu nyelv, angol nyelv, Pakisztán-tanulmányok, etika a nem muszlim diákoknak,²⁵ valamint iszlámtanulmányok (*Iszlámiját*) a muszlimok részére – ez utóbbi a Zíá ul-Hakk tábornok katonai rendszere *raison d'être*-éjül szolgáló iszlamizáció idején került fel a listára. Minden kötelező tantárgy egy- vagy kétéves, és megadott évfolyam(ok)ban elvégzendő.²⁶

A pakisztáni állami iskolák tananyagának kialakítása és a tankönyvek összeállítása hagyományosan a központi kormány és a tartományi kormányok közös feladata volt. A 2000-es években kezdődő decentralizációs folyamat hatása azonban

23 Idézi: Salim-Khan, 2004. 5.

24 Hunter, 2020.

25 A tananyag többi, nem muszlim diákok számára is kötelező tantárgya szintén erősen iszlamizált, így valójában más órákon a nem muszlim diákok is vallási ideológiával erősen átitatott tankönyvekből tanulnak.

26 A pakisztáni oktatási rendszerről lásd bővebben: Hunter, 2020; *Pakistan Education Statistics*, 2018.

az oktatási rendszerben is érvényesül: jelenleg az iskolai tananyag meghatározása és a tankönyvek biztosítása a tartományi kormányok, vagyis a tartományi Tanterv és Tankönyv Bizottság (Curriculum and Textbook Board) hatáskörébe tartozik, míg az oktatás adminisztratív feladatait a helyi önkormányzati szervek látják el. Az iszlámábádi központi kormányzat, ezen belül is a Központi Oktatásügyi és Szakmai Képzésért Felelős Minisztérium (Ministry of Federal Education and Professional Training) feladata az oktatáspolitikai kialakítása, annak koordinálása a tartományok között, illetve a minőségi elvárások meghatározása. A jelenlegi, Imrán Khán-kormány (2018–) célkitűzése az oktatás standardizálása és egységes állami iskolai tananyag létrehozása; utóbbit 2021-ben tervezik bevezetni.²⁷ Jelen tanulmány lezárásakor azonban még nem létezett egységes tananyag, így valószínűsíthető, hogy az egységesítés némi késést szenved majd.

Noha ebben az írásban kizárólag a pandzsábi állami iskolák bizonyos tananyagát tárgyalom, a pontosság kedvéért fontos leszögezni, hogy a minisztérium és a tagállami kormányok teljes hatásköre csupán az állami iskolákra terjed ki, a magániskolákra és a *madraszákra* nem. Míg az előbbieket maguk dönthetik a tananyag nagy részéről (kivéve a kötelező tantárgyakat) és az oktatás menetéről, az utóbbi intézmények esete ennél bonyolultabb. A vallási iskolák koordinálása nagy kihívást jelent a pakisztáni kormánynak, főleg a kötelező regisztrációt elmulasztó, ezáltal pedig illegálisan működő *madraszák* miatt. A *madraszák* többségét képező nem regisztrált *madraszák* tananyaga kizárólag vallási oktatásra, illetve esetenként az arab és perzsa nyelv tanítására korlátozódik. Ezzel szemben a regisztrált *madraszák* tananyagát a 2001-ben a központi kormány által létrehozott Madraszák Oktatási Bizottsága (Madrasah Education Board) felügyeli, így ezekben oktatják az állami iskolák számára előírt kötelező tantárgyakat is.

A tankönyvek

A pakisztáni tankönyvek történelemliteratúrája kétségkívül népszerű kutatási téma: a vonatkozó publikációk túlnyomó többsége a kisebbségek ábrázolását, az iszlámnak a tananyagban betöltött egyre nagyobb szerepét, illetve a történelmi hitelesség kérdésköreit dolgozza fel. A történelem, Pakisztán-tanulmányok és társadalmi tanulmányok tananyagával foglalkozó pakisztáni oktatásügyi szakértők az 1970-es évek vége óta elemzik a tankönyvek tartalmának változásait; különösen jól kutatott a Zia ul-Hakk-időszak (1977–1988). A már idézett Pervez Hoodbhoy maga is több, a témához kapcsolódó publikáció szerzője. Abdul Hameed Nayyarral közösen jegyzett tanulmányában 1985-ben a pakisztáni történelem újírásáról, ideológiai töltetéről és az állami motivációkról értekezik.²⁸ K. K. Aziz először szintén 1985-ben megjelent, majd 1993-ban és 1998-ban újra kiadott, *The Murder of History* című, nagy port kavaró műve a pakisztáni tankönyvek történelemliteratúráját elemzi a

27 Lásd például: Abbasi, 2020.

28 Hoodbhoy–Nayyar, 1985; Nayyar–Salim, 2005.

pontosság és a hitelesség szempontjából.²⁹ Ahmad Salim és Zaffarullah Khan 2004-ben megjelent, *Messing Up the Past* című publikációja az 1947 és 2000 között megjelent történelemtankönyvek anyagát, azok változásait dolgozza fel, megállapítva a történelmi hitelesség egyre szembetűnőbb hiányát.³⁰ Mariam Chughtai *What Makes History Textbooks?* című PhD-disszertációja pedig a pakisztáni történelemtankönyvek írásának folyamatát mutatja be.³¹

A pakisztáni történelem- és Pakisztán-tanulmányok tananyag, valamint azok ideológiai töltete a nyugati kutatók érdeklődését is felkeltette. Yvette Claire Rosser kutatásának középpontjában a tananyag iszlamizációja és az „áthangolt” történelem-szemlélet nemzetépítésben betöltött szerepe áll.³² Hasonlóképpen Rosserhez, Marie Lall a pakisztáni állami iskolák tananyagának „fundamentalizációjával” foglalkozik.³³

A tananyag iszlamizációja és a történelem-tananyag hitelességi problémái mellett szintén népszerű kutatási téma a tankönyvek hindu-, illetve India-ábrázolása.³⁴ Továbbá néhány összehasonlító munka is született, melyek fókuszában az indiai és a pakisztáni állami iskolákban használt tankönyvek összehasonlítása, valamint az indiai tankönyvek Pakisztán- és a pakisztáni tankönyvek India-képe áll.³⁵

A fentiekben vázolt, teljesnek semmiképpen sem nevezhető szakirodalmi áttekintés rávilágít a gyakran feldolgozott témákra. Érdekes módon az említett szerzők és művek azonban csak elvétve foglalkoznak azzal, hogy a pakisztáni tankönyvek a függetlenség elnyerése előtti időszak nem muszlim politikai szereplőit miként mutatják be, illetve a függetlenségért vívott harcban betöltött szerepüket hogyan értékelik. Kivételt képez Salim és Khan, akik fentebb említett munkájukban a *First Steps in Our History* című történelemtankönyv 1965-ben és 1990-ben kiadott változatának Gándhí-ábrázolásait röviden összehasonlítják (1. táblázat).³⁶

1. táblázat. Különbségek a *First Steps in Our History* című történelemtankönyv kiadásainak Gándhí-ábrázolásában

1965-ös kiadás	1990-es kiadás
Elkezdett praktizálni, de nem volt jó jogász.	Elkezdett praktizálni, <i>de nem volt olyan jó jogász, mint Káid-i Ázam</i> [Muhammad Ali Dzsinnáh].
Öntisztítás céljából majdnem hetente szilenciumot tartott, és szintén emiatt böjtölt is.	<i>Ebben a kiadásban nem jelenik meg.</i>
Mahátmá Gándhí híre messze földön elterjedt mint a béke apostola.	Mahátmá Gándhí neve messze földön elterjedt mint nagy vezető.
Mahátmá Gándhí jó és mélyen hívő ember volt.	Mahátmá Gándhí kegyes hindu vezető volt.
Indiaiak, pakisztániak és mások világszerte gyászolták ennek a nagyszerű embernek a halálát.	Indiaiak, pakisztániak és mások világszerte gyászolták ennek a nagy hindu vezetőnek a halálát.

29 Aziz, 1993.

30 Salim-Khan, 2004.

31 Chughtai, 2015.

32 Rosser, 2003; Rosser, 2005.

33 Lall, 2008.

34 Például Emerson, 2018.

35 Például Tripathi, 2018; Tripathi-Raghuvanshi, 2020; Joshi, 2010.

36 Forrás: Salim-Khan, 2004. 50–51.

Az eredeti szövegben is kiemelt eltéréseket a két kiadás között Salim és Khan elsősorban az egyre élesedő, vallási köntösbe bújtatott India–Pakisztán-ellentéttel magyarázzák. Érvelésük elsődleges alapja tehát az, hogy a vallási különbségek egyre nagyobb jelentőséget kaptak Pakisztánban (főként az 1971-es bangladesi függetlenségi háború, más néven indiai–pakisztáni háború után), és ezért a hindu–muszlim ellentét a tankönyvekben is egyre hangsúlyosabban jelent meg. Salim és Khan összehasonlításának megállapításai jelen tanulmány szempontjából is relevánsak; észrevételeikre a későbbiekben visszatérek.

A következőkben két, online formában elérhető pakisztáni tankönyv Gándhí-ábrázolását hasonlítom össze: a pandzsábi állami iskolákban használt 12. osztályos Pakisztán-tanulmányok (*Pakistan Studies Class-12*), illetve a 8. osztályos történelem-tankönyvet (*History 8*). A választott könyveket Pandzsáb tartomány iskoláiban használják, ezért csupán e tartomány iskoláinak tananyagába engednek betekintést (2. táblázat). Annak ellenére, hogy a pakisztáni iskolás gyerekek nagy része ezekből a tankönyvekből tanul – mivel a lakosság több mint 50 százaléka Pandzsábban él –, a pandzsábi tankönyvekből nem vonható le következtetés a többi tagállam iskoláinak tananyagára vonatkozóan.

2. táblázat. A pandzsábi állami iskolákban használt tankönyvek jellemzői

	History 8	Pakistan Studies Class-12
Gándhí említése	19	21
Összes oldal	70	152
Az 1900–1947 közötti időszakot tárgyaló oldalak száma	44 (26–70.)	30 (8–38.)

Mindkét tankönyv szinte nyitómondatként egyértelműen leszögezi azt, hogy a Kongresszus Párt nemzeti és vallási szempontból nem semleges párt volt, hanem kizárólag a hindukat képviselő politikai mozgalom. A könyvek gyakran visszatérnek ahhoz a narratívához, miszerint a Kongresszus Párt terve az volt, hogy megváltoztatja a muszlimok identitását és korlátozza a vallásgyakorlásukat – a *History 8* mint ennek példája idézi fel azt, hogy a függetlenség előtt a muszlim gyermekeket a Kongresszus által kormányzott területeken Gándhí szobrának imádására kényszerítették.³⁷ Mindkét tankönyv a „hindu Kongresszus Párthoz” kapcsolja Gándhí alakját, és a mozgalomhoz hasonlóan Gándhít is egyértelműen hindu vezetőnek titulálja – ebben a vizsgált tankönyvek hasonlóságot mutatnak a Salim és Khan által vizsgált korábbi könyvekkel. Hangnemét tekintve ugyanez a leegyszerűsítő általánosítás kíséri végig a tankönyvek szövegét: mindkét tankönyv monolit egységként ábrázolja mindkét vallási közösséget, és kizárólagosan egy-egy történelmi alakhoz, illetve politikai mozgalomhoz köti azokat: a hinduk pártja a Kongresszus és Gándhí a hinduk vezetője; a muszlimok pártja a Muszlim Liga és a muszlimok vezetője Dzsinnáh.

37 Ibn-e-Sadiq, 2016. 46–47.

Szintén közös elem a tankönyvekben az a visszatérő állítás, miszerint Gándhí hindu vezetőként kizárólag a hinduk érdekeit tartotta szem előtt. Érdekes példa erre a *History 8* eseménytörténeti leírása az indiai alkotmányos reformokról szóló második kerekasztal-tárgyalásról (1931). A tankönyv kiemelt figyelmet szentel Gándhí szerepének, és a narratíva szerint Gándhí a konferencia minden mozzanata során „akadályokat képezett, ezzel megrekesztve a tárgyalások előrehaladását”.³⁸ Ezzel – a tankönyv értelmezése szerint – Gándhí célja az volt, hogy megakadályozza a kisebbségek önálló választókerületeinek létrehozását, valamint azt, hogy az érintetlenséget különálló kisebbségnek nyilvánítsák. Utóbbit azzal magyarázza a könyv, hogy Gándhí célja a hindu többség megtartása volt, mivel az érinthetetlenek számszerűen nagyobb közösséget alkotnak, mint „az őket elnyomó hinduk”, ezért önálló kisebbségnek nyilvánítva többségbe kerültek volna a hindukkal szemben.³⁹

Hasonló felfogásban mutatják be a tankönyvek a kabinetmisszió javaslatát.⁴⁰ A *History 8* leírása szerint Gandhí és a Kongresszus Párt kezdeményezte a tervezetet, azzal a céllal, hogy a britek kivonulása után a hinduk vegyék át a hatalmat – ezért a Muszlim Liga elutasította azt.⁴¹ A *Pakistan Studies Class-12* leírása szerint Gándhí a parlament szupremáciájáról beszélt, arról, hogy a parlamentnek joga lesz a kormányzati rendszer megváltoztatásáról döntenie. A tankönyv megállapítása szerint ily módon a parlament hindu többsége határozhatja meg a feltételeket, és visszavonhatja a muszlim közösségnek a kabinetmisszió által nyújtott garanciákat.⁴²

A két könyvet összehasonlítva, a fent vázolt hasonlóságoknál talán érdekesebbek a különbségek. Az előzőekben már utaltam arra, hogy a tárgyilagosság és a történelmi hitelesség a pakisztáni tankönyvekben sok esetben csorbát szenved. Feltűnő, hogy a *Pakistan Studies Class-12* hangneme jóval elfogultabb, mint a *History 8* tankönyvé. Ez különösen lényeges annak tudatában, hogy a két tantárgy közül a Pakisztán-tanulmányok kötelező tantárgy, a történelem viszont nem.

A *Pakistan Studies Class-12* tankönyv visszatérően ravsasz hindu vezetőként ábrázolja Gándhít, aki kizárólag önös érdekből fordult a muszlimok és a Muszlim Liga felé, illetve megpróbálta csapdába csalni Dzsinnáh-t és a muszlimokat. A Wavell-terv (1945) és a simlai konferencia⁴³ kapcsán a tankönyv viszonylag hosszan taglalja

38 Uo. 43.

39 A tankönyv később említést tesz a punéi paktumról Gándhí és Ámbédkar között. Uo.

40 1946 márciusában magas rangú brit kabinetmisszió érkezett Indiába, hogy megvitassa a hatalom átadásának módját a függetlenné váló India vezetőinek. A misszió – látva, hogy a Kongresszus Párt elutasítja Dzsinnáh igényét az önálló Pakisztán létrehozására – javaslatot dolgozott ki India felosztásának megakadályozására. Egy bonyolult, háromszintű szövetségi állam tervét vázolta, amely tartománycsoportokra (3) és tartományokra (6) is osztotta volna Indiát. Két muszlim többségű tartománycsoportot hoztak volna létre keleten, illetve nyugaton, a hindu többségű tartománycsoport az ország középső és déli részén helyezkedett volna el. A tartománycsoportok széles körű kormányzati jogokkal rendelkeztek volna, a szövetségi kormány hatásköre a védelemre, a külpolitikára és a közlekedésre terjedt volna ki. A tervet a Muszlim Liga elutasította.

41 Uo. 56–57.

42 Hussain, 2018. 21–22.

43 Az Archibald Wavell alkirály nevéhez fűződő terv domíniumi státuszt ígért Indiának. A terv az alkirály mellett működő Végrehajtó Tanács reformját ígérte (a tanács tagjai az alkirályt és a főparancsnokot kivéve kizárólag helyiek lennének, és nagyobb politikai képviselőket kapnának a helyi vallási közösségek), vala-

Gándhí szerepét. A konferenciáról szóló alfejezet Gándhít a Quit India! (Távozzatok Indiából!) mozgalom kezdeményezőjeként mutatja be, aki töretlenül küzdött a britek ellen, ám figyelmen kívül hagyta a Muszlim Liga igényeit. Amikor a második világháború végén – a tankönyv szerint – Gándhí számításai – miszerint a japánok legyőzik a szövetségeseket – nem teljesültek be, kétségbeesésében a muszlimok felé fordult, hogy „csapdába csalja Dzsinnáh-t”.⁴⁴ A Wavell-tervről szintén említést tesz a szöveg, és ezúttal is azt hangsúlyozza: Dzsinnáh felismerte, hogy Gándhí és Wavell csapdába akarták csalni őt, ezért elutasította a javaslatot.⁴⁵ Később a tankönyv említést tesz Wavell és Gándhí közös elképzelésének „csúfos bukásáról” is.⁴⁶ A tankönyv Gándhí kétségbeesésének tulajdonítja a Gándhí–Dzsinnáh-tárgyalásokat (1944), azok eredménytelenségét pedig azzal magyarázza, hogy Dzsinnáh értette Gándhí gondolkodásmódját és nem segített megerősíteni a „gándhíanus törekvéseket”.⁴⁷ A tankönyv egyetlen alkalommal sem említi pozitív kontextusban Gándhít.

Az előző példák rámutatnak, hogy az elfogult hangnem és elnagyolt jelzők mellett a *Pakistan Studies Class-12* narratívája Dzsinnáh és Gándhí szembeállítására épít, vagyis a legtöbb esetben egyértelműen negatív kontextusban ábrázolt, illetve negatív jelzőkkel illetett Gándhít gyakran szembeállítja a kizárólag pozitív kontextusban ábrázolt és pozitív jelzőkkel illetett Dzsinnáh alakjával. Hasonló kontrasztra mutat rá Salim és Khan az általuk vizsgált *First Steps in Our History* című tankönyv 1990-es kiadásában: „[Gándhí] Elkezdett praktizálni, de nem volt olyan jó jogász, mint Káid-i Ázam [Muhammad Alí Dzsinnáh].”⁴⁸

Az a tény, hogy egy Pakisztán-tanulmányok tankönyv pozitív fényben tünteti fel az államalapítót, egyáltalán nem meglepő. Az újra és újra megjelenő hőstantihős ábrázolás azonban kétségkívül izgalmas kérdést vet fel: vajon miért érzi szükségesnek a „hivatalos” történetírás a két történelmi személyiség szembeállítását? A jelenség többféleképpen magyarázható. Egyrészt, a politikai-társadalmi szempontból jelentős Gándhí negatív színben való feltüntetése segít az államalapító Dzsinnáh-t még magasztosabb történelmi alakként bemutatni. Másrészt, az erős kontraszt érezteti az olvasóval, hogy Gándhí, a „hinduk hőse” egyben antihős is, legalábbis a muszlim közösség – és így Pakisztán – számára. Harmadrészt, ahogyan arra a tanulmány első részében utaltam, Dzsinnáh és az általa alapított, az 1947 körüli időszakban és azóta is legolvasottabb pakisztáni kiadvány, a *Dawn* című napilap hindu vezetőként és gyakran nem éppen pozitív figuraként ábrázolta Gándhít. A „hivatalos” történetírás nem tér el az államalapító narratívájától; az pedig egyenesen elképzelhetetlen, hogy Dzsinnáh-t ne feddhetetlen személyként ábrázolja bármelyik tankönyv.

mint a reform sikere esetén az új rendszert a tartományokban is bevezetik. Az alkirály konferenciára hívta össze az indiai politikai elit tagjait Simlába, hogy megtárgyalják a terv kivitelezésének részleteit. A konferencia sikertelen volt, mivel a résztvevők nem tudtak megegyezni a tanács tagjaiban, így a terv elbukott.

44 Hussain, 2018. 16.

45 Uo. 18.

46 Uo. 23.

47 Uo. 16.

48 Salim–Khan, 2004. 50.

Dzsinnáh élete, személye és munkássága értelemszerűen jól ismert Pakisztánban. Ezáltal viszonyítási pontként, összehasonlítási alapként is szolgál egy (valószínűsíthetően) kevésbé ismert történelmi alak – jelen esetben Gándhí – jellemvonásainak és cselekedeteinek bemutatásához. Főleg akkor, ha az adott tankönyv a másik személyt nem mutatja be részletesen, életét és munkásságát pedig nem taglalja mélységében, és csak felszínesen és utalás szintjén, egyfajta negatív mellékszereplőként tűnik fel a főhős(ök) – jelen esetben az indiai muszlimok, a Muszlim Liga és Dzsinnáh – történetében.

A két tankönyv nemcsak hangnemében, de helyenként a történelmi események részleteinek leírásában is jelentős eltéréseket mutat: a leginkább szembevetendő különbség a két tankönyv Khiláfat-mozgalmat⁴⁹ leíró fejezeteiben jelentkezik. A *Pakistan Studies Class-12* először megemlíti a mozgalom megalakulásához vezető eseményeket, majd bemutatja a kezdeményezést, hangsúlyozva azt, hogy az alapító tagok közül számos személyt nézetei miatt bebörtönöztek. Ezután rátér a mozgalom céljaira és tevékenységére. A tankönyv a mozgalmat mint az indiai muszlimokat teljes mértékben egyesítő kezdeményezést említi, vagyis mint egy olyan platformot, amely képes volt összehozni a szubkontinens muszlim közösségét.⁵⁰ A tankönyv külön alfejezetben tárgyalja Gándhí szerepét a Khiláfat-mozgalomban. A szöveg a meglehetősen semleges cím – Gándhí szerepe (*Role of Gandhi*) – után igen erős kezdőmondatral indul: „Gándhí számára vissza nem térő alkalom nyílt arra, hogy saját céljai elérésének érdekében kihatározza a muszlimok erejét.”⁵¹ Az alfejezet többi része hű marad az első mondat hangneméhez és üzenetéhez. Az indiai függetlenségi mozgalom „gándhíanus” alapjait felidézve a tankönyv úgy értelmezi Gándhí és a Kongresszus Párt Khiláfat-mozgalomnak adott segítségét, mint ravasz manővert, melynek célja a muszlimok támogatásának megnyerése az ellenállási mozgalom számára. A fejezet kiemeli, hogy Gándhí tanácsokat adott a muszlimoknak, és sikeresnek értékeli Gándhí tervét, hiszen a muszlim elit nem ismerte fel Gándhí „konspirációját”, és ezért követte tanácsait. A tankönyv szerint mindez rossz következményekkel járt a muszlimok gazdasági, oktatási és társadalmi helyzetére, és kifejezetten Gándhít okolja „több millió muszlim család” elszegényedéséért, amelyek Gándhí tanácsát követve „eladták tulajdonukat a hinduknak”, hogy Afganisztánba költözzenek, ám ott nem fogadták be őket, így az egyetlen esélyük a hazatérés volt, ahol nincstelenül éltek tovább.⁵²

Ezzel szemben a *History 8* teljesen más képet fest ugyanerről az eseményről. Először, a Khiláfat-mozgalom leírása sokkal kevésbé részletes, mint a *Pakistan Studies* tankönyvben. Másodszor, a *History 8* kiemeli, hogy Gándhí annak következ-

49 A Khiláfat-mozgalom (1919–1924): az indiai muszlim vezetők által szervezett ellenállási mozgalom, melynek célja a török muszlimokkal való szolidaritás kifejezése és a kalifátus intézményének további fenntartása volt (a kalifátus az Oszmán Birodalom vereségével az első világháború után veszélybe került, és 1924-ben meg is szűnt). Összefogott a Kongresszus Párttal a brit gyarmati fennhatóság elleni küzdelemben; a támogatásért cserébe a Khiláfat-mozgalom vezetői erőszakmentességet ígértek Gándhínak.

50 Hussain, 2018. 10–11.

51 Uo. 11.

52 Uo. 12.

tében állt a Khiláfat-mozgalom élére, mert a muszlim vezetőket bebörtönözte a brit hatóság, ezzel azt sugallja, hogy Gándhí segítséget nyújtott a muszlimoknak. Bár a tankönyv hozzáteszi, hogy Gándhí „a muszlimok összes energiáját a saját személyes hírneve és a hinduk érdekében használta fel”, azt is hangsúlyozza, hogy a hinduk és a muszlimok soha nem kerültek annyira közel egymáshoz és nem fogtak úgy össze, mint abban az időszakban.⁵³ A *History 8* szintén említi az indiai muszlimok útra kelését Afganisztánba, de a kudarcot egyáltalán nem hozza összefüggésbe Gándhíval. A tankönyv az indiai *ulema* (vallástudósok) szerepét emeli ki: az *ulema dár al-harbnak*⁵⁴ nyilvánította Indiát, ami miatt több ezer indiai muszlim család eladta az ingatlanát és Afganisztán felé indult. Afganisztán azonban lezárta a határt, így az érintett családok visszatértek Indiába, de közben ezrek életüket veszítették.⁵⁵

Szintén különbség a két tankönyv között, hogy míg a *History 8* alkalmanként kifejezetten elismeri Gándhí bizonyos tevékenységét, addig a *Pakistan Studies Class-12* egyáltalán nem említi pozitívumot vele kapcsolatban. A Khiláfat-mozgalom kapcsán a *History 8* például megjegyzi, hogy a „hinduk Gándhí vezetésével a muszlimok segítségére siettek”; továbbá Gándhít okos vezetőnek nevezi, aki szembeszállt a brit uralommal (engedetlenségi mozgalmat indított, az angol áruk bojkottálására szólított fel).⁵⁶

Amellett, hogy a vizsgált tankönyvek milyen történelmi eseményeket írnak le, legalább annyira érdekes kérdés az, hogy miről nem szólnak a szövegek. Ezek közül három olyan témát érdemes megemlíteni, amely Pakisztán története szempontjából különösen releváns. Először is, egyik tankönyv sem mutatja be Gándhít, vagyis nem helyezi semmilyen kontextusba a szerepét Pakisztán és India függetlené válásának történetében. Ezzel azt sugallják a könyvek, hogy valójában Gándhí nem volt sem fontos, sem igazán meghatározó történelmi alak. Másodszor, nem esik szó érdemben arról a pénzüsszegről, amelyet Gándhí nyomására folyósított Pakisztánnak a Nehrú-kormány. Bár a *Pakistan Studies Class-12* tesz egy félmondatos utalást erre az eseményre,⁵⁷ ez az információ szinte teljesen elsikkad a bekezdés többi mondandója mellett. A tény, hogy ezt az eseményt egyik könyv sem tárgyalja érdemben, azt a benyomást kelti, hogy a szerzők szerint vagy nem jelentős, említésre sem érdemes összegről van szó, vagy valamilyen okból az eseményt nem érdekük tárgyalni a könyvekben. Harmadszor, szintén nem tesz említést egyik tankönyv sem arról, hogy Gándhí miként próbálta aktívan védelmezni az Indiában maradó muszlim kisebbség érdekeit.

A tankönyvek tanulmányozása során kirajzolódott, hogy Gándhí ábrázolásában négy fő motívum tűnik fel: 1. hindu vezető, aki kizárólag a hinduk érdekeit veszi figyelembe, és önös célból közeledik a muszlimokhoz; 2. ravasz politikus, aki csapdába akarja csalni a muszlimokat és a Muszlim Ligát, elsősorban Muhammad

53 Ibn-e-Sadiq, 2016. 31–32.

54 A háború háza; a klasszikus iszlám jogi értelmezés szerint azok az országok, amelyek nem kötöttek megállapodást vagy békeszerződést a muszlimokkal.

55 Ibn-e-Sadiq, 2016. 32.

56 Uo.

57 „Gándhí közbeavatkozott, és 200 millió rúpiát átutaltak Pakisztánnak.” Hussain, 2018. 28.

Alí Dzsinnáh-t; 3. semleges alak; 4. pozitív személyiség, vagy pozitívnak értékelt cselekedet kötődik hozzá. Ezek a motívumok más-más arányban vannak jelen a két tankönyvben, ezért összehasonlításuk így igen érdekes és összetett képet mutat. Míg a *Pakistan Studies Class-12* tankönyvben szinte kizárólag az első két motívum jelenik meg, illetve legjobb esetben semleges hangnemben ír Gándhíróól, a *History 8* helyenként pozitív jelzőkkel is illeti őt. Az, hogy miért van szembetűnő különbség a két tankönyv narratívája között, nem egyértelmű: összefügghet a szerzők történelemszemléletével, az oktatáspolitikai változásokkal, politikai eseményekkel – például a 2018-as kormányváltással –, illetve ideológiai sajátosságokkal. A kérdés pontos feltárásához további kutatásra volna szükség.

Mindenesetre abból a tényből, hogy a sokkal elfogultabb Gándhí-képet nyújtó *Pakistan Studies* kötelező, míg a sokkal árnyaltabb leírást adó történelem csak fakultatív tantárgy, olyan következtetés is levonható, hogy a pandzsábi oktatási kormányzat fontosnak tartja, hogy a lakosság lehető legszélesebb (az iskolát kijárt) rétegei markánsan negatív Gándhí-képet tegyenek magukévá. Noha a történelem iránt kiemelten érdeklődők – tehát azok, akik felveszik a választható történelem tantárgyat is – árnyaltabb képet kapnak Gándhíróól, az ő összetettebb nézeteik összességében kisebbségben maradnak azokéhoz képest, akik csak a kötelező Pakisztán-tanulmányok tananyagát sajátították el.

Közvélemény-kutatás: Gándhí emlékezete

Ezek után relevánsnak tűnik összevetni a kormányzati szándékot a valósággal, más megfogalmazásban megvizsgálni annak eredményességét. Ennek érdekében a tanulmány utolsó részében a Gándhíróól kialakult képet tárgyalom. A kutatás alapjául egy online kérdőív szolgált, amelynek az volt célja, hogy megvizsgálja, milyen a Pakisztánban egyetemet végzett pakisztáni állampolgárok Gándhí-képe. A *Remembering Gandhi* című kérdőívet a *SurveyMonkey* nevű weboldalon tettem közzé és a következő városokban élő személyekhez juttattam el: Iszlámábád (főváros), Karacsi (Szindh tartomány), Lahor (Pandzsáb tartomány), Mardan (Hajber Pakhtunkhvá tartomány). A kérdőívet online formában küldtem el a felsorolt városok egyetemlein oktató ismerőseimnek, akik továbbították kollégáiknak és a hallgatóknak. 2020 januárjában és februárjában száz 18–50 év közötti, egyetemet végző és végzett személy töltötte ki. Ez a viszonylag alacsony számú, nem reprezentatív minta természetesen nem ad alapot általánosításra, ezért a továbbiakban ezt szem előtt tartva igyekszem tárgyalni a kutatás eredményeit.

Az angol nyelvű kérdőív kilenc kérdésből állt, és egyaránt tartalmazott eldöntendő és nem eldöntendő kérdéseket, illetve ahol indokolt volt, lehetőséget adtam a válasz szöveges kifejtésére is. A kérdőívben a következő kérdéseket tettem fel:

1. Hallotta-e már a Mahátmá Gándhí nevet?
 - a. igen
 - b. nem

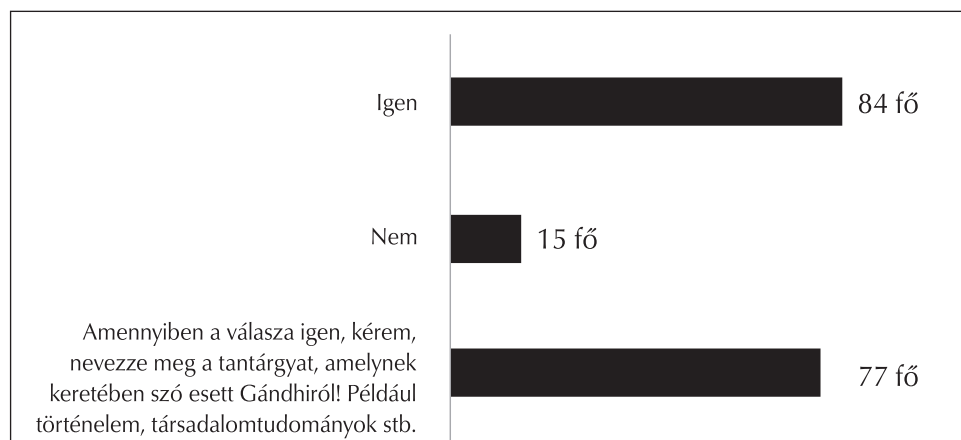
2. Emlékszik-e, hogy a középiskolában tanult-e Gándhíróól?
 - a. igen
 - b. nem
 - c. amennyiben a válasza igen, kérem, nevezze meg a tantárgyat, amelynek keretében szó esett Gándhíróól – például történelem, társadalmi tanulmányok, Pakisztán-tanulmányok
3. Emlékszik-e arra, hogy az egyetemen tanult-e Gándhíróól?
 - a. igen
 - b. nem
 - c. amennyiben a válasza igen, kérem, nevezze meg a kurzust, amelynek keretében bármilyen kontextusban szó esett Gándhíróól
4. A tananyagban milyen kontextusban merült fel Gándhí neve? (Több opció megjelölése lehetséges.)
 - a. felosztás
 - b. filozófia
 - c. politika Indiában (munkássága a Kongresszus Pártban stb.)
 - d. munkásság Dél-Afrikában
 - e. viszony Káíd-i Ázam Muhammad Alí Dzsinnáh-val
 - f. gyarmati uralommal szembeni ellenállás
 - g. támogatás a Khiláfat-mozgalomnak
 - h. békés ellenállás
 - i. egyéb
5. Hallott-e Gándhíróól a tanulmányain kívüli kontextusban?
 - a. igen
 - b. nem
6. Ha az előző kérdésre igennel válaszolt, kérem, adja meg, hogy hol hallott Gándhíróól (több opció megjelölése lehetséges)
 - a. újságcikkek (online és/vagy nyomtatott sajtó)
 - b. beszélgetések
 - c. tudományos munkák
 - d. televízió
 - e. egyéb
7. Az Ön véleménye szerint Gándhí pozitív szerepet játszott a függetlenségi mozgalomban?
 - a. igen
 - b. nem
 - c. egyéb
8. Az Ön véleménye szerint Gándhí erőszakmentessége és békés ellenállása pozitív hatással volt India és Pakisztán függetlenedésének folyamatára?
 - a. igen
 - b. nem
 - c. egyéb

9. Az Ön általános benyomása Gándhíró mint politikai alakról

- a. nagyon pozitív
- b. pozitív
- c. semleges
- d. negatív
- e. nagyon negatív
- f. megjegyzések

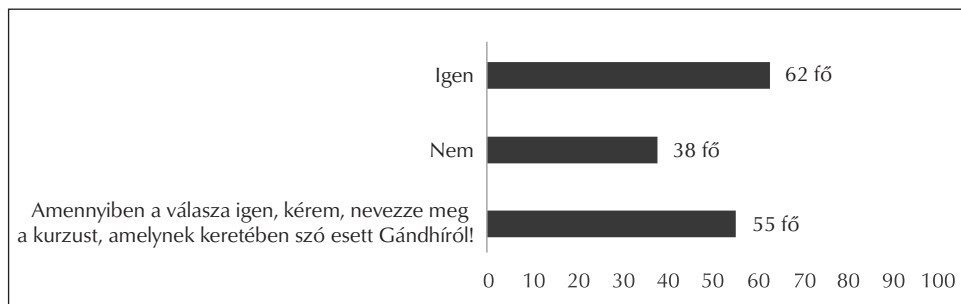
Az 1. kérdésre 99 igen és egy nem válasz érkezett. A többi kérdésre tehát nagyrészt azok válaszoltak érdemben, akik igennel válaszoltak az első kérdésre.⁵⁸

Az oktatási intézményben folytatott tanulmányokra vonatkozó kérdésekre a következő válaszok érkeztek: a középiskolai tanulmányaikból tizenöten, míg egyetemi tanulmányaikból harmincnyolcan nem tudták felidézni, hogy Gándhíró tanultak volna (1–2. ábra). Ez azt sejteti, hogy a válaszadók többségének középiskolai oktatásában többször vagy esetleg hangsúlyosabban eshetett szó Gándhí személyéről, mint az egyetemi kurzusokon. 77 személy adott választ a kérdésre, hogy melyik tantárgy keretein belül tanultak Gándhíró a középiskolában. A legtöbben (48 fő) a Pakisztán-tanulmányok tantárgyat nevezték meg, huszonhárman a történelmet, tizenhárman pedig a társadalmi tanulmányokat. Ez arra enged következtetni, hogy a válaszadók közül a legtöbben a kötelező tantárgyak tananyagából emlékeznek a Gándhíval kapcsolatos információra, ami egyben sugallhatná azt a fenti következtetést is, hogy a kötelező tananyag ismeretanyaga határozza meg a lakosság Gándhí-képét. Azonban, amint azt a későbbiekben látni fogjuk, a helyzet ennél komplexebb.

1. ábra. Emlékszik-e arra, hogy a középiskolában tanult-e Gándhíró?

58 Megjegyzendő, hogy a válaszadók helyenként nem konzekvensen töltötték ki a kérdőívet – például volt olyan válaszadó, aki a kérdőív első kérdésére adott válaszában azt sugallta, hogy nem hallotta még Gándhí nevét, mégis válaszolt a kérdőív további kérdéseire is. Bár a válaszadók fele nemmel válaszolt az 5. kérdésre, a 6. kérdésre ennek ellenére hatvanegyen válaszoltak.

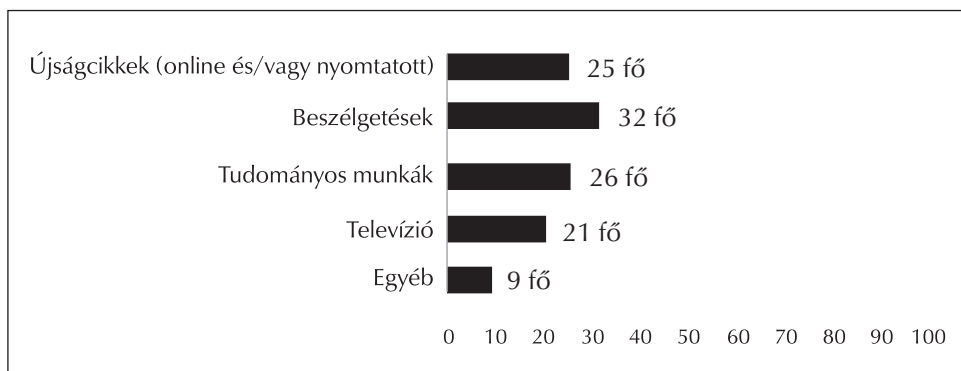
2. ábra. Emlékszik-e arra, hogy az egyetemen tanult-e Gándhíról?

Az egyetemi kurzusokról szóló kérdésre adott szöveges válaszok (55) rávilágítottak, hogy a legtöbb válaszadó (39) a Pakisztán-tanulmányok (beleértve a jogi, történelmi és társadalmi aspektusokat is) keretében hallott Gándhíról az egyetemen. A második leggyakrabban említett kontextus (6) a történelem (világtörténelem, illetve a szubkontinens történelme) volt. A válaszok szintén arra engednek következtetni, hogy a válaszadók leggyakrabban – a középiskolás tanulmányaikhoz hasonlóan – az egyetemen is a kötelezően oktatott Pakisztán-tanulmányok során hallottak Gándhíról, vagy ez a tananyag él legélénkebben a válaszadók többségének a fejében.

A 4. kérdésre érkezett válaszok rámutattak arra, hogy a legtöbben a következő kontextusokban hallottak Gándhíról tanulmányaik során: felosztás (67); politika Indiában (64); viszony Káid-i Ázam Muhammad Alí Dzsinnáh-val (58). Ezek az események mind kiemelkedő jelentőségűek a pakisztáni történelem szempontjából, tehát a kapott válaszok nem váratlanok. Szintén kevésbé meglepő, hogy viszonylag kevesen hallottak Gándhí azon tevékenységéről, amely nem különösen releváns Pakisztán szempontjából: Gándhí filozófiája (13), munkássága Dél-Afrikában (12). Valamivel többen hallottak a gyarmati uralommal szembeni ellenállásáról (33), illetve a békés ellenállásról (38). Érdekes azonban, hogy a Khiláfat-mozgalom kapcsán a válaszadók közül relatíve kevesen (39) hallottak Gándhíról – ez az adat kifejezetten meglepő, hiszen a pakisztáni történelem, az *Iszlámjít* és a Pakisztán-tanulmányok tananyagában, illetve az általános diskurzusban szintén gyakran esik szó a mozgalomról, amelyben Gándhí kétségkívül jelentős szerepet játszott. A relatíve alacsony szám azt mutatja, hogy a válaszadók többsége valamiért mégsem kapcsolja össze Gándhí nevét a mozgalommal.

Szintén érdekes az egyéb kategóriában érkezett tíz szöveges válasz – ezek közül háromra térek ki. Két válasz hasonló tartalmú volt: az első a „pedofília” kifejezést említette, a másik megjegyzés pedig a következőt tartalmazta: „Meztelenül aludt együtt gyermekekkel, hogy önkontrollt mutasson.” Fontos megjegyezni, hogy ezek az állítások nem megalapozottak, csupán Gándhí szexuális önmegtartóztatást erősítő gyakorlatának eltúlzott és továbbgondolt verziói.⁵⁹ Az érdekesség abban

59 Gándhí 1946-ban néhány hétig valóban együtt aludt unokahúgával és egyben tanítványával, Manuval, aki akkor 19 éves volt. Ez pusztán kísérlet volt, aminek az volt a célja, hogy erősítse képességét a szexuális

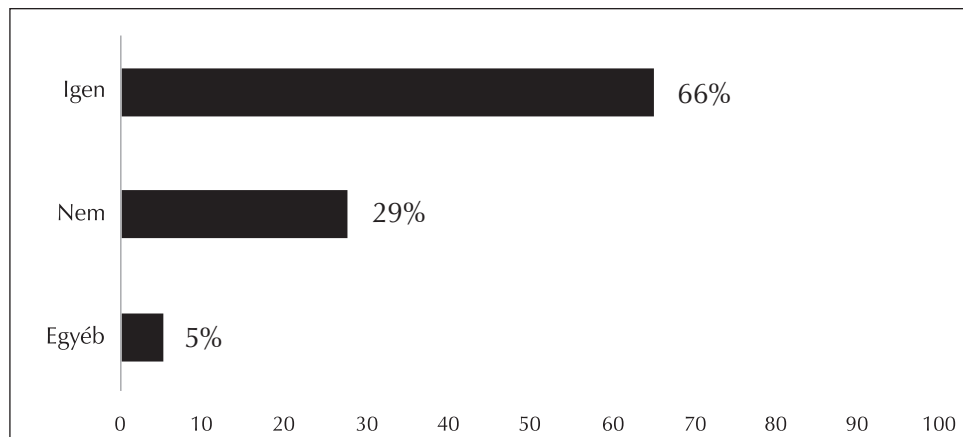
3. ábra. Ha az 5. kérdésre igennel válaszolt, kérem, adja meg, hogy hol hallott Gándhíról (több opció megjelölése lehetséges)

rejlik, hogy – miként két válaszadó is utalt rá – ezekről a kérdésekről egyáltalán szó eshetett vagy a középiskolában, vagy pedig az egyetemen. A köztudottan konzervatív Pakisztán intézményeiben ugyanis a szexualitáshoz akár csak minimálisan is kapcsolódó témakörök tabunak számítanak, így az említett megjegyzések igen várhatóak. Ez azt sugallja, hogy a két válaszadó valószínűleg kifejezetten negatív kontextusban hallhatott Gándhíról tanulmányai során, másképpen nehéz lenne megmagyarázni azt, hogy ezek a témák egyáltalán felmerülhettek. A harmadik szöveges válasz a következő: „erőszakos ellenállás”. Az előző két válaszhoz hasonlóan ez a megfogalmazás szintén arra enged következtetni, hogy a válaszadó nem éppen pozitív összefüggésben hallott Gándhíról tanulmányai során. Az erősen negatív kicsengésű hozzáfűzések (főként az első kettő) ellenére mindhárom válaszadónak összességében pozitív benyomása volt Gándhí alakjáról (az utolsó kérdésre adott válasz szerint), ami legalábbis részben azzal magyarázható, hogy mindhárman megjelölték: tanulmányaikon kívül is tájékozódtak Gándhíról, így valószínűsíthető, hogy a további információk ellensúlyozták az alapvetően nem túl kedvező képet.

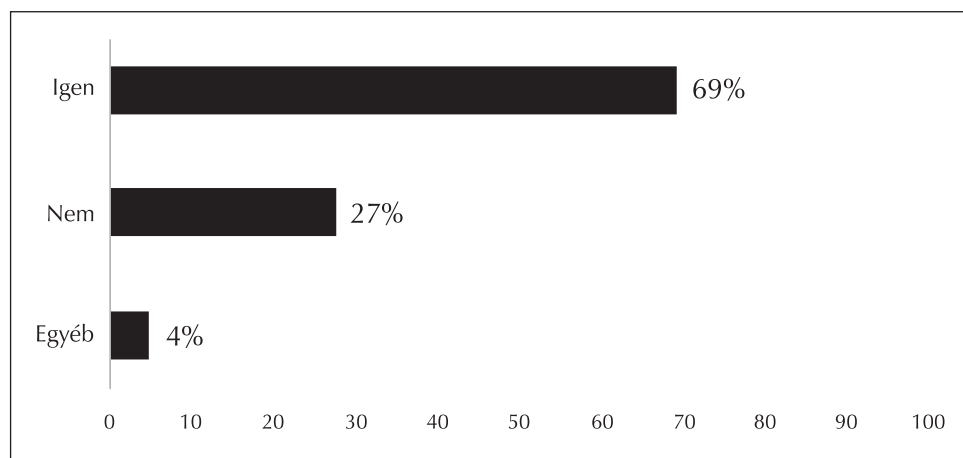
Az 5. kérdésre adott válaszokból kiderült, hogy a válaszadók pontosan fele hallott Gándhíról a tanulmányaikon kívül is – ennek az eredménynek a relevanciájára a többi kérdés értékelésekor visszatérek. Azok, akik igennel feleltek az 5. kérdésre, tanulmányaikon kívül a következő kontextusokban hallottak Gándhíról: a válaszadók több mint fele beszélgetések során, míg jelentős részük tudományos publikációkból és újságcikkekből értesült Gándhíról (3. ábra).

A 7. és 8. kérdésre nagyjából ugyanolyan arányban válaszoltak igennel és nemmel a válaszadók, amiből azt a következtetést lehet levonni, hogy többségük (66-69 százalék) pozitívan értékelt Gándhí szerepét a függetlenség előtti időszakban (4-5. ábra).

önmeztartóztatásra. Egyáltalán nincsen bizonyíték pedofília, illetve pedofil hajlamra. A témáról lásd bővebben: Guha, 2018. 1460–1488.

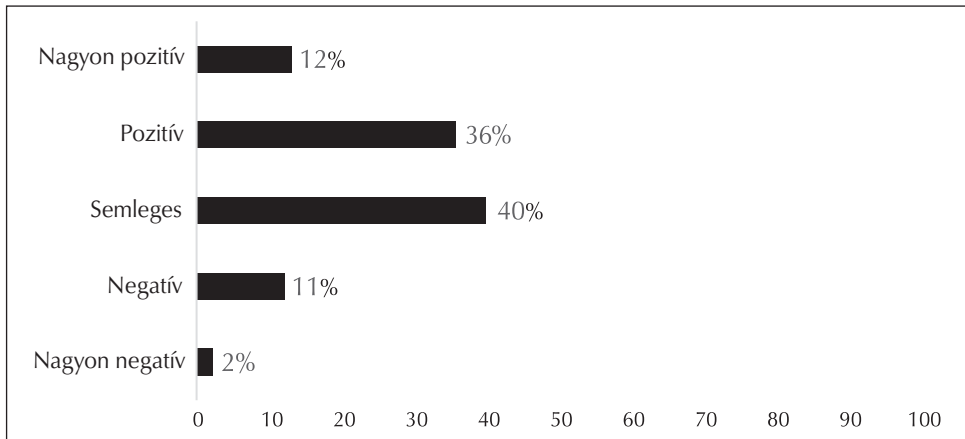
4. ábra. Az Ön véleménye szerint Gándhí pozitív szerepet játszott a függetlenségi mozgalomban?

5. ábra. Az Ön véleménye szerint Gándhí erőszakmentessége és békés ellenállása pozitív hatással volt India és Pakisztán függetlenedésének folyamatára?

Az utolsó kérdésre adott válaszok a következő szórást mutatták. A legtöbben (40 százalék) semleges véleménnyel voltak Gándhíról; a válaszadók 36 százaléka pozitív, 12 százaléka pedig nagyon pozitív benyomással volt róla. Összességében tehát a válaszadók legnagyobb része (48 százalék) pozitív képet alkotott Gándhíról; 11 százaléka viszont negatív és két százaléka nagyon negatív véleménnyel volt róla (6. ábra).

Ezek az eredmények önmagukban annyit árulnak el, hogy a válaszadók többsége nincs kifejezetten negatív véleménnyel Gándhíról annak ellenére sem, hogy a kötelező középiskolai pandzsábi *Pakistan Studies* tankönyv például milyen képet fest róla. A válaszadók utolsó kérdésre adott válaszát a 2., 3. és 5. kérdésekre adott válaszával egyenként összevetve azonban összetettebb következtetéseket vonhatunk le.

6. ábra. Az Ön általános benyomása Gándhíról mint politikai alakról

A Gándhít *nagyon pozitívan* értékelő 12 válaszadó közül mindenki hallott Gándhíról a középiskolában, ketten azonban nem hallottak róla az egyetemi tanulmányaik során, és hárman nem hallottak róla tanulmányaikon kívül. A válaszadók között nem volt olyan, aki az egyik megadott forrásból sem hallott Gándhíról, és heten hallottak Gándhíról mindhárom forrásból.

A Gándhít *pozitívan* értékelő 36 válaszadó közül heten nem hallottak Gándhíról a középiskolai tanulmányaik során, tizenketten nem hallottak róla az egyetemi tanulmányaik során, és tizenötven nem hallottak róla tanulmányaikon kívül. A válaszadók között hárman egyik megadott forrásból sem hallottak Gándhíról, és tizenketten hallottak Gándhíról mindhárom forrásból.

A Gándhít *semleges*en értékelő 40 válaszadó közül négyen nem hallottak Gándhíról a középiskolai tanulmányaik során, tizenkilencen nem hallottak róla az egyetemi tanulmányaik során, és huszonnégyen nem hallottak róla tanulmányaikon kívül. A válaszadók között ketten egyik megadott forrásból sem hallottak Gándhíról, és nyolcan hallottak Gándhíról mindhárom forrásból.

A Gándhít *negatív*an értékelő 11 válaszadó közül ketten nem hallottak Gándhíról a középiskolai tanulmányaik során, ketten nem hallottak róla az egyetemi tanulmányaik során, és nyolcan nem hallottak róla tanulmányaikon kívül. A válaszadók között egy személy egyik megadott forrásból sem hallott Gándhíról, és ketten hallottak Gándhíról mindhárom forrásból.

A Gándhít *nagyon negatív*an értékelő két válaszadó közül egy személy nem hallott Gándhíról a középiskolai tanulmányai során, ketten nem hallottak róla az egyetemi tanulmányaik során, viszont mindkét válaszadó hallott róla tanulmányain kívül.

A fenti adatokból a következő következtetések vonhatók le. Elsőként, a „leginkább tájékozottak” (a mindhárom kérdésre igenleges választ adók) a Gándhít nagyon pozitívan értékelők között jelentek meg a legnagyobb arányban. Ezzel szemben érdekes módon a legtöbb „legkevésbé tájékozott” kitöltő (a mindhárom kérdésre nemleges választ adók) a Gándhít pozitívan értékelők között jelent meg.

Szintén váratlan eredmény, hogy összességében a Gándhí semlegesen értékelők után az öt pozitívan értékelő válaszadók közül hallottak a legkevesebben Gándhí-ról tanulmányaik során. Ezzel szemben a Gándhí negatívan értékelők közül a legtöbben hallottak róla tanulmányaik során, de nagyon magas arányban voltak (nyolcan a tizenegyből), akik tanulmányaikon kívül nem hallottak Gándhíról. A Gándhí nagyon negatívan értékelőknél ez az arány ismét megfordult: mindkét válaszadó hallott Gándhíról tanulmányain kívül, ám csupán egyikük hallott Gándhíról középiskolai tanulmányai során, egyetemen viszont egyikük sem.

A fentiek alapján nem találtam egyértelmű összefüggést Gándhí általános megítélése és aközött, hogy a válaszadók tanulmányaik során hallottak-e róla vagy sem. A tanulmányokon kívüli tájékozódás és a Gándhíhoz való viszonyulás között viszont látszik bizonyos összefüggés: a Gándhí nagyon pozitívan értékelők mindegyike hallott Gándhíról a tanulmányain kívül, illetve a Gándhí pozitívan értékelők között is jóval többen voltak (21 a 36 válaszadóból), akik szintén hallottak Gándhíról a tanulmányaikon kívül is. Bár a trendnek némiképp ellentmond, hogy mindkét, Gándhí nagyon negatívan értékelő szintén tájékozódott Gándhíról tanulmányain kívül is, a válaszok alapján összességében úgy tűnik, hogy a tanulmányokon kívül hallott információk inkább pozitív megítélést eredményeztek: tehát minél több forrásból tájékozódtak a válaszadók, annál valószínűbb volt, hogy Gándhíról pozitív véleményt alkottak.

Összességében a kérdőív eredményei – főként az utolsó, valamint az információforrásra vonatkozó három kérdésre adott válaszok összevetése – alapján azt a következtetést vonhatjuk le (a mintavétel inherens korlátainak szem előtt tartásával), hogy nem kizárólag az iskolai tananyag határozza meg azt, hogy mit gondolnak az emberek Gándhíról. Sőt a legtöbb esetben nem feltétlenül az iskolai tananyag, vagyis a kurzusokon hallottak befolyásolták Gándhí megítélését.

Konklúzió

A tanulmány három részében három látszólag különböző, ám alapvetően összefüggő témát tárgyaltam. A tanulmány első részében Gándhí Pakisztánhoz fűződő gondolatait, a függetlenség utáni időszakban betöltött politikai szerepét, illetve a Dzsinnáh-val való viszonyát mutattam be röviden. A tanulmány további részeiben az egyéni kutatómunkám során szerzett elsődleges forrásokat elemeztem. A második részében két, a Pandzsáb Tanterv és Tankönyv Bizottság által kiadott tankönyv (*History 8* és *Pakistan Studies Class-12*) Gándhí-ábrázolását hasonlítottam össze. Ezt követte a 2020. január–februárban készült online kérdőív elemzése. A kérdőívben arra kérdeztem rá, milyen módon szerezték a válaszadók ismereteiket Gándhíról, és milyen véleményt alakítottak ki róla.

A tankönyvek kétségkívül jól vizsgálható lenyomatai a hivatalos történelem-szemléletnek, ám *hatásaik* és gondolkodásformáló erejük meghatározása rendkívül összetett feladat. A tankönyveket nem szabad csak önmagukban vizsgálni, számos tanulmány azonban nem veszi figyelembe az oktatás egyes informális elemeit, pél-

dául azt, hogy *kik és hogyan* tanítják a tananyagot – ennek a mérése kiváltképp bonyolult folyamat. Ennek hiányában kerültem, hogy következtetéseket vonjak le a tananyag hatásával kapcsolatban.

A jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján szintén nem lenne megalapozott összefüggéseket keresni a tanulmány második és harmadik részében tárgyaltak között. Vagyis kutatásom elemei a jelenlegi keretben nem magyarázzák egymást; tehát nem lehetséges a vázolt közvélemény-kutatás eredményeit a tankönyvek tartalmával összefüggésbe hozni. Ennek oka a források hiánya: egyrészt a jelenlegi körülmények között más tartományokban használt tankönyvek nem érhetőek el online formában; másrészt a megfelelő számú, pandzsábi állami általános és középiskolákban a vizsgált tankönyvek kiadása (2016/17 és 2018) utáni időszakban tanult diákok felkutatása meghaladta volna a rendelkezésre álló időt. Jelen tanulmány tehát pillanatképp a pandzsábi iskolák vonatkozó tankönyveiről, illetve a Pakisztánban egyetemet végzett pakisztáni állampolgárok Gándhí-képéről; mindez a téma további, célzott és átfogó kutatásának alapját képezheti.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Abbasi

2020 Abbasi, Kashif: Uniform Education to End Class-Based System: PM. In: *Dawn*, 2020. november 3. <https://www.dawn.com/news/1588308> (letöltés: 2021. január 13.).

Akbar

2020 Akbar, Mobasher Jawed: *Gandhi's Hinduism: The Struggle against Jinnah's Islam*. New Delhi, 2020.

Aziz

1993 Aziz, Khursheed Kamal: *The Murder of History: A Critique of History Textbooks Used in Pakistan*. Lahore, 1993.

Chughtai

2015 Chughtai, Mariam: *What Produces a History Textbook?* [PhD dissertation.] Cambridge, MA, 2015.

Emerson

2018 Emerson, Ann: The Making of the (Il)legitimate Citizen: The Case of the Pakistan Studies Textbook. In: *Global Change, Peace & Security*, 30. (2018) 3. sz. 295–311. DOI: <https://doi.org/10.1080/14781158.2018.1501011>.

Guha

2018 Guha, Ramachandra: *Gandhi. The Years that Changed the World, 1914–1948*. London, 2018.

Hoodbhoy–Nayyar

1985 Hoodbhoy, Pervez Amirali – Nayyar, Abdul Hameed: Rewriting the History of Pakistan. In: *Islam, Politics and the State: The Pakistan Experience*. Ed.: Asghar Khan, Mohammad. London, 1985. 164–177.

Hunter

2020 Hunter, Robert: Education in Pakistan. In: *WENR: World Educations News and Reviews*, 2020. február 25. <https://wenr.wes.org/2020/02/education-in-pakistan> (letöltés: 2021. január 13.).

Hussain

2018 Hussain, Muhammad et al.: *Pakistan Studies Class-12*. Lahore, 2018.

Ibn-e-Sadiq

2016 Ibn-e-Sadiq, Munawar et al.: *History 8*. Lahore, 2016.

Jalal

1994 Jalal, Ayesha: *The Sole Spokesman. Jinnah, the Muslim League and the Struggle for Pakistan*. Cambridge, 1994.

Joshi

2010 Joshi, Sanjay: Contesting Histories and Nationalist Geographies: A Comparison of School Textbooks in India and Pakistan. In: *South Asian History and Culture*, 1. (2010) 3. sz. 357–377. DOI: <https://doi.org/10.1080/19472498.2010.485379>.

Khan

2017 Khan, Yasmin: *The Great Partition. The Making of India and Pakistan*. (New edition.) New Haven–London, 2017.

Lall

2008 Lall, Marie: Educate to Hate: The Use of Education in the Creation of Antagonistic National Identities in India and Pakistan. In: *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 38. (2008) 1. sz. 103–119. DOI: <https://doi.org/10.1080/03057920701467834>.

Lelyveld

2011 Lelyveld, Joseph: *Great Soul. Mahatma Gandhi and His Struggle with India*. New York, 2011.

Nayyar–Salim

2005 Nayyar, Abdul Hameed – Salim, Ahmad: *The Subtle Subversion: The State of Curricula and Textbooks in Pakistan Urdu, English, Social Studies and Civics*. Islamabad, 2005.

Pakistan Education Statistics

2018 *Pakistan Education Statistics, 2016–17. 25th Annual Publication since 1992–93*. Publ. by National Education Management Information System (NEMIS) et al. Islamabad, 2018.

Prabhu–Rao

1966 *The Mind of Mahatma Gandhi. Encyclopedia of Gandhi's Thoughts*. Eds.: Prabhu, R. K. – Rao, U. R. Ahmedabad, 1966.

Rosser

2003 Rosser, Yvette: *Islamisation of Pakistani Social Studies Textbooks*. New Delhi, 2003.

2005 Rosser, Yvette: Cognitive Dissonance in Pakistan Studies Textbooks: Educational Practices of an Islamic State. In: *Journal of Islamic State Practices in International Law*, 1. (2005) 2. sz. 4–15.

Sabharwal

2020 Sabharwal, Gopa: Gandhi and the Muslim League: The Dawn in 1947. In: *M. K. Gandhi, Media, Politics and Society. New Perspectives*. Ed.: Kaul, Chandrika. Cham, 2020. 107–126. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-59035-2_7.

Salim–Khan

2004 Salim, Ahmad – Khan, Zafarullah: *Messing Up the Past. Evolution of History Textbooks in Pakistan, 1947–2000*. Islamabad, 2004.

Tripathi

2018 Tripathi, Dhananjay: *Manufacturing Enemy: The Presentation of India in Pakistani Textbooks*. In: *Cultural and Educational Exchanges between Rival Societies. Cooperation and Competition in an Interdependent World*. Eds.: Chou, Chuing Prudence – Spangler, Jonathan. Singapore, 2018. 99–114. DOI: 10.1007/978-981-13-1547-3_6.

Tripathi–Raghuvanshi

2020 Tripathi, Dhananjay – Raghuvanshi, Vaishali: *Portraying the “Other” in Textbooks and Movies: The Mental Borders and Their Implications for India–Pakistan Relations*. In: *Journal of Borderlands Studies*, 35. (2020) 2. sz. 195–210. DOI: <https://doi.org/10.1080/08865655.2019.1646151>.

Wolpert

2001 Wolpert, Stanley: *Gandhi’s Passion. The Life and Legacy of Mahatma Gandhi*. New York, 2001.

DÓRA GÜNSBERGER

PORTRAYING GANDHI IN PAKISTAN

‘OFFICIAL’ HISTORY-WRITING AND PERCEPTIONS

Research on how national heroes of ‘the other’ are portrayed in a particular country is arguably a fascinating subject, especially if one chooses a case study of two countries that regard each other as enemies. In this article, relying on school textbooks and an online survey, I focus on how Mohandas Karamchand Gandhi is portrayed and perceived in contemporary Pakistan. I seek to answer the questions of how iconic historical figures of India, in this case Gandhi, is portrayed in the ‘official’ history-writing in Pakistan, and how it might shape perceptions about Gandhi in the country.

This article is divided into three major sections. In the first part, relying mostly on secondary literature, I briefly reflect on Gandhi’s thoughts about the partition of the Indian subcontinent, and I discuss those events of the last year of his life that are of direct relevance from Pakistan’s perspective. In the second part of this article I discuss how ‘official’ Pakistani history-writing portrays Gandhi, arguing that an examination of history textbooks used in state schools provide a substantial ground for such analysis. In this section I compare the narratives of two textbooks issued by the Punjab Curriculum and Textbook Board. The last, third part of this article aims to shed light on perceptions about Gandhi in Pakistan. My analysis here draws on an online survey I conducted among randomly selected Pakistani citizens who conducted their studies in Pakistan.

Bápúdzsí halhatatlan története

A Gándhí-ikonográfia rétegei

1948. január 30-án Mahátmá Gándhí, India szabadságmozgalmának vezetője, az erőszakmentesség prófétája merénylet áldozata lett. Halálát követően az indiai kiadók és nyomdák valósággal ontották magukból a Mahátmá halálát és mennybemenetelét ábrázoló színes nyomatokat, amelyeken Gándhí szentként, mártírként, isteni megtestesülésként jelenik meg. Esméi és életvitele szinte törvényszerűen vonta maga után, hogy a populáris hindu vallásosság világában már életében istenítették, ennek képi ábrázolása azonban csak halálával nyert végleg polgárjogot. A patriotizmust egyszerűséggel és spiritualitással ötvöző, jól ismert Gándhí-ikonra¹ ekkor épültek rá széles körűen az *avatára*, a szent, a vértanú vegyesen hindu és keresztény elemei. Tanulmányomban a Gándhí-ikon kialakulását és populáris mitológiai tartalmakkal való felruházását vizsgálom. Mivel Gándhí földöntúli magasságokba emelése a populáris művészetben, a könnyen érthető és elérhető színes nyomatok világában zajlott, az alábbiakban elsősorban erre a médiumra fordítjuk figyelmünket.

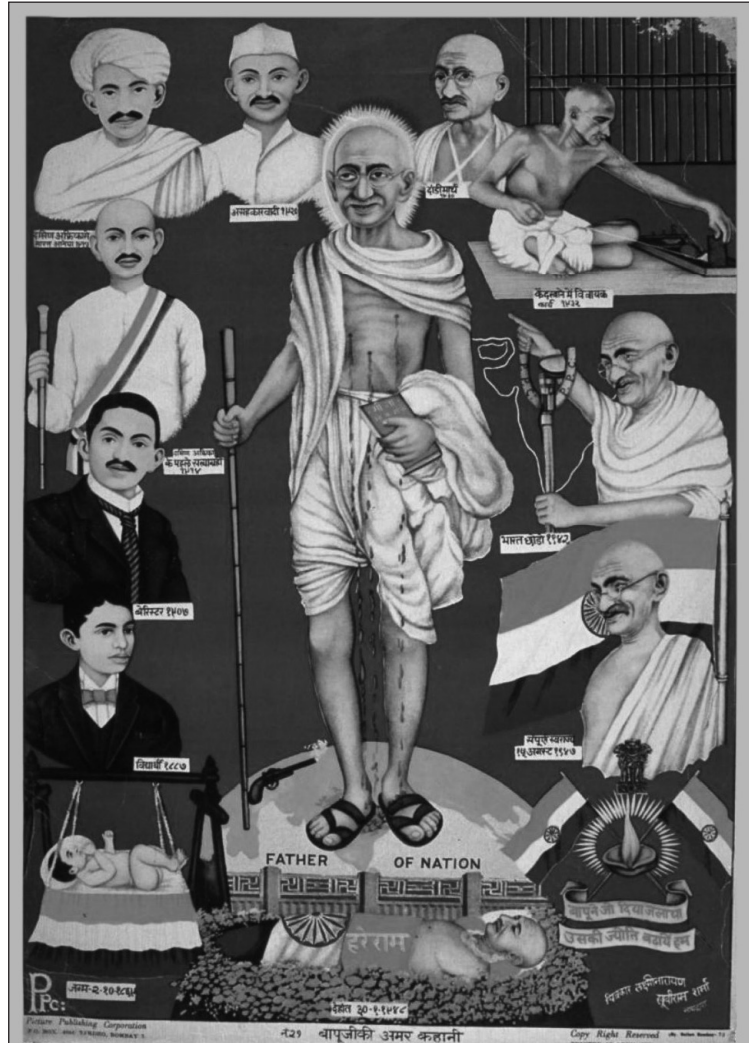
Kiindulásként vegyünk szemügyre egy 1948-ban megjelent színes nyomatot (posztert), amely Gándhí élettörténetét tekinti át képekben. A posztert a bombayi (ma: Mumbai) Picture Publishing Corporation dobta piacra *Bápúdzsí kí amar kaháni* (*Bāpūjī kī amar kahānī*, Bápúdzsí,² azaz Mahátmá Gándhí halhatatlan története) címmel (1. kép).³ A kép középpontjában Gándhí vérvörös testtel, mártírként áll előttünk. Golyó ütötte sebeiből vére a földre hullik, mellette a még füstölgő pisztoly, amellyel merénylője kioltotta az életét. A földgolyón áll, talpa alatt India körvonala rajzolódik ki, lába alatt felirat: *Father of Nation* (a Nemzet Atyja). Körülötte tizenkét kis képen életpályájának legfontosabb eseményei elevenednek meg. Lássuk először az élettörténet jeleneteit, a főlakra később térünk vissza.

* A szerző a Magyar Nemzeti Múzeum Semmelweis Orvostörténeti Múzeumának megbízott igazgatója (1013 Budapest, Apród utca 1–3., rennerzsuzsanna@szemmelweis.museum.hu), az ELTE BTK Indológia Tanszékének címzetes docense és a Central European University Cultural Heritage Studies Program megbízott előadója.

1 Gándhí-ikonon a Mahátmá jellegzetes vizuális megjelenítését értem, Gándhí-imázson/Gándhí-képen többnyire a Gándhíról a közvéleményben kialakult általános képet, vélekedést, olykor ezzel átfedésben a tipikus vizuális megjelenítést, Gándhí-ikonográfián pedig a Gándhí-ikon tipikus képi sajátosságainak összességét.

2 Mahátmá Gándhí kedveskedő, tiszteletteljes neve, jelentése 'bácsi'.

3 A poszter feliratait tudományos átírással is közlöm.

1. kép.
Bápuádzsí
halhatatlan
története.
Litográfia.
Laksminárájan
Khúbírám Sarmá,
1948

Az egyszerű kis képek teljesen körülveszik a főalakot, és a bal alsó sarokból kiindulva az óramutató járásával megegyező irányban haladva kell őket „olvasni”. Alul, felül és kétoldalt három-három kép kapott helyet nem teljesen szimmetrikus elosztásban. Az alsó sor három képe az élettörténet kezdő- és végpontját, a születést és a halált ábrázolja, illetve az utóbbihoz kapcsolódóan egy morális tanulságot, üzenetet jelenít meg. Ez utóbbi az egyetlen, ahol Gándhí magát nem ábrázolták. A főalakot patkó alakban keretező kilenc kép Gándhí felnőtt életének korszakait, illetve konkrét eseményeit idézi. Egy egész alakos kép kivételével valamennyi mellkép. Közülük öt képen csak a ruházat és a hajviselet változása jelzi Gándhí életének egyes korszakait. A többi esetben a ruházat azonos, a tárgyak és néhány apró jelzés utal a megjeleníteni szándékozott eseményre. A jelzésszerű ábrázolás azt mutatja, hogy a készítő az eseményeket mindenki által ismertnek feltételezte, sőt, mint látni

fogjuk, akár még maguknak a képeknek az ismerős voltára is hagyatkozhatott. Ugyanakkor a képek hindí nyelvű felirattal és dátummal vannak ellátva, ami a kor-szakok vagy események biztos azonosíthatóságát is lehetővé teszi.

Az első kép meztelen, rugdalódzó csecsemőt ábrázol virágfüzérékkel díszített bölcsőben (hintaágyban), amely az indiai trikolórral van letakarva. Feje alatt hengerpárna, derekán pamutfonal, melyet Indiában csecsemők és gyermekek derekára kötnek. Felirat: *dzsanzm (janm, születés)* 1869. 10. 2. Másodikként európai módra öltözött, sötét öltönyös fiatalember mellképét látjuk. Öltözete fehér ing, mellény, piros csokornyakkendő, haja rövidre nyírva. Felirat: *vidjārthī (vidyārthī, egyetemi hallgató)* 1887. A harmadik képen ismét európai ruhában – öltönykabátban, fehér ingben, csíkos nyakkendővel – jelenik meg Gándhí, haja rövidre nyírva, először tűnik fel a jellegzetes bajusz. Felirat: *berisztar (beristar, ügyvéd)* 1907. A negyedik képen, még mindig baloldalt, eltűnik a nyugati öltözet, Gándhí gallér nélküli, hosszú fehér inget (*kurtá*) visel nemzeti színű vállszalaggal. Feje kopaszra borotválva, kezében az ettől kezdve elmaradhatatlan botot tartja. Felirat: *daksin afriká ké pehlé szatjágrahī (daksin afrikā ke pahle satyāgrahī, az első dél-afrikai szatjágrahí, azaz passzív ellenálló)* 1914. Az ötödik kép a bal felső sarokban fehér ingben, átvetővel, fején turbánnal ábrázolja Gándhít. Felirat: *daksin afriká szé bhārat áné par (daksin afrikā se bhārat āne par, a Dél-Afrikából Indiába való megérkezésakor)* 1915. A hatodik képen (a felső sorban a második) fehér, álló nyakú kézi szőttes ingben és a róla elnevezett kézi szőttes sapkában látjuk. Felirat: *aszahkāvādī (asahkāvādī, együtt nem működés)* 1920. A hetedik kép félprofilban ábrázolja Gándhít. Mellkasa fedetlen, átvetője a nyakában, fejfedő nincs rajta. A mellkasán keresztben pántok látszanak. Megjelenik a jellegzetes drótkeretes, kerek szemüveg. Felirat: *dāndīmārcs (dāṇḍīmārc, Dandi March, azaz sómenet)* 1930. A nyolcadik kép egész alakos: Gándhí a földön törökülésben fon, fehér ágyékkötőt visel. Előtte a földön a rokka (*csarkhá*) kompakt, dobozba összecukható változata. A háttérben börtönre utaló nagyméretű rács. Felirat: *qaidkhānē mén vidhājak kārja (qaidkhāne meṁ vidhāyak kāryā,⁴ alkotómunka a börtönben)* 1932. A kilencedik kép (jobboldalt felülről a második) ismét mellkép: Gándhí mikrofon előtt áll, beszédet mond. Felsőtestét fehér átvetője takarja, felemelt mutatóujja háttérében India körvonala rajzolódik ki. Felirat: *bhārat csóró (bhārat coro, Távozzatok Indiából!)* 1942. A tizedik kép mosolygó Gándhíja a sokküllős kerékkel díszített indiai zászló előtt jelenik meg, átvetője ezúttal fél vállát takarja. Felirat: *szampúrṁ szvarādzsja (sampūrṁ svarājyā, teljes függetlenség)* 1947. augusztus 15. A tizenegyedik kép címerpajzsszerű kompozíció: középen égő agyagmécses, körülötte fénykoszorú, mögötte két keresztbe tett indiai zászló, felül középen az oroszlanos Asóka-oszlopfő adaptált változata, a független India állami szimbóluma.⁵ Alul kettős címerszalagban a következő szöveg olvasható: *bápúné dzsí dijá dzsalájá / uszkí dzsjótí barhájén ham (bapūne jī diyā jalāyā / uskī jyotī barhāyem ham, Bápúdzsí lámpást gyújtott, növeljük a fényt!).* Ezt a képet tartalma szerint megelőzi a tizenkettedik kép, az élettörténet utolsó jelenete, amely

4 Köszönöm Girdhar Rathinak a feliratban található betűhiba javítását.

5 Hivatalosan 1950-ben fogadták el, de 1947 decemberétől az indiai dominium emblémája is ez volt.

legalul középen látható. Gándhí holtteste fekete lepellel borított, virágokkal tele-szórt emelvényen fekszik. Teste az indiai trikolorba van burkolva, mellkasa fedetlen, nyakában virágfüzér és olvasó. A zászló sáfrányszínű sávjában a *haré rām* (*hare rām*, Hare Ráma) felirat olvasható. A ravatal mögött kompozíciós elemként tört karú keresztelkel (*szvasztika*) díszített kerítést helyezett el az alkotó. Felirat: *déhānt* (*dehānt*, a test vége, azaz halál) 1947. 1. 30. A kép készítőjének neve a kobaltkék hátterű képmező jobb alsó sarkában olvasható: *csitrakār lakṣmīnārājan khūbīrām sarmā nāthdvārā* (*citrakār lakṣmīnārājan khūbīrām śarmā nāthdvārā*, Laksmínárájan Khúbírám Sarmá festő, Náthdvárá). A bal alsó sarokban a kiadó jelzete látható: P.P.C. A rövidítés feloldása és a kiadó címe a képmező alatti sávban baloldalt van feltüntetve: Picture Publishing Corporation, P.O. Box 4064 Tardko, Bombay 7. Középen a nyomtatott sorszáma és címe olvasható, jobboldalt pedig szerzői jogi és nyomdai információk.

A poszteren bemutatott élettörténet képei realiztikus stílusúak; kimutatható, hogy korabeli fotográfiák alapján készültek.⁶ A felhasznált képek többsége az ismert Gándhí-portrék közé tartozik, amelyek a korabeli sajtóban is megjelentek, így a közönségnek akár ismerősek is lehetnek.⁷ Az események kiválasztása a legjellemzőbb, legismertebb történések kiemelése révén híven tükrözi Gándhí eszméinek és politikai szerepvállalásának alakulását, a fénykép alapú megjelenítés realizmusa pedig külsejének az előbbi folyamattól elválaszthatatlan változását engedi pontosan követni. Úgy tűnik, az alkotó tudatosan választotta ki a legmegfelelőbb képeket ahhoz, hogy egy következetesen épülő pályáivet mutathasson be, s ennek érdekében az eredeti fotókhoz képest kisebb-nagyobb módosításoktól, hamisításoktól sem riadt vissza. Mindezzel maga is hozzájárult egy idealizált Gándhí-kép kialakításához. Nézzük meg a posztert újra ilyen szemmel, és vessük össze az ábrázolt eseményeket a korabeli fotográfiákkal.⁸

Az első kép mindjárt kivétel az alól a szabály alól, hogy a képek egy-egy ismert fotót vesznek alapul, tekintve hogy Gándhíről csecsemőkori fénykép nem ismert. A képen ábrázolt csecsemő bármely indiai gyermek lehetne, ha nem lenne ott a nemzeti színű drapéria, amely előrevetíti a gyermek majdani szerepét a nemzet életében.

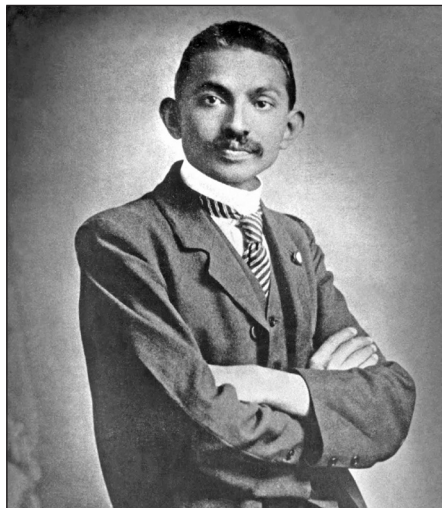
A második kép eredetijének pontos készítési ideje bizonytalan, de valószínű, hogy Gándhí londoni jogi tanulmányai idején, 1888 és 1891 között készült.

6 Ramaswamy, 2009. 236.

7 Ugyanezekkel a fotókkal Gándhíről szóló publikációkban, könyvekben is találkozhatunk.

8 Ez nem egyszerű feladat, mert a fotók – különösen az ismertebbek – számos különféle változatban, eltérő dátummal és feliratozással léteznek az online hozzáférhető fotóarchívumokban. Ez arra utal, hogy egy-egy fotót hosszabb időn, akár tíz–húsz éven keresztül is újrahasznosítottak különböző sajtómegjelenések illusztrálására. Emiatt sokszor nehéz megállapítani, hogy valójában mikor készült a fotográfia, mivel egy fotónak a legkorábbi fellelhető változata nem feltétlenül egyben az eredeti is. Gyakorikak a teljesen téves dátumok, és vannak olyan esetek, amikor eldönthetetlen, melyik dátum a helyes. A képforrásokban megadott dátumokat ezért körültekintéssel kell kezelni. A szakkönyvekben publikált fotók sem jelentenek biztos támaszt: többször előfordul, hogy a szerzők is rossz dátummal vagy dátum nélkül közölnek képeket. A datálási hibákat az internetes források változtatás nélkül átveszik, sőt szaporítják. Munkám során a *World History Archive* és a *gettyimages* archív gyűjteménye bizonyult a leghasznosabbnak, elsősorban a hozzáférhető fotók mennyisége miatt.

James D. Hunt „Gándhí 1891-ben, 21 évesen” aláírással közli a képet.⁹ Szemrevételezés alapján annyit magunk is megállapíthatunk, hogy a képen látható ifjú nagyon fiatal, mondhatni, még a bajusza sem serked. A fotó 1890-es évekre, Gándhí dél-afrikai tartózkodása idejére datált változatai valószínűleg azt jelzik, hogy még akkor is használták újabb közlésekhez. Akárhogy is, a nyomaton szereplő évszám mindenképpen téves, hiszen 1887-ben Gándhí még Indiában volt, ahol a hindu vallás előírásai szerint élt és öltözködött. 1888 októberében érkezett meg Londonba, hogy megkezdje jogi tanulmányait. Egy tanult bráhmín, családja tanácsadója

2. kép. Gándhí mint ügyvéd

javasolta, hogy Angliában tanuljon jogot, így véleményének a rokonság is alávetette magát, ám ez korántsem volt magától értetődő. Akkortájt ugyanis még nagyon komolyan vették azt a vallási elvet, hogy az a hindu, aki elhagyja India földjét, tisztátalanná válik. Gándhí kasztjának előjárója emiatt ellenezte az utat, sőt ki is közösi tette Gándhít, amikor az ragaszkodott a tervéhez. Gándhí azonban elszánt volt, felvillanyozta a lehetőség, hogy Angliában tanuljon. A szükséges ruhákat és egyéb holmikat a család egyik barátja még Bombayben beszerezte. „A ruhák egy része tetszett nekem, más részük egyáltalán nem. A nyakendő, amit később szívesen hordtam, ekkor még borzadállyal töltött el. A rövid zakót illetlen viseletnek találtam. De mindez semmiség volt ahhoz képest, hogy meny-

nyire vágytam Angliába” – vallja önéletrajzában.¹⁰ Az eredeti fotó fekete-fehér, így a poszteren megjelenő színek a festő fantáziájának köszönhetőek. A folyamatosan épülő és később kiteljesedő Gándhí-ikonográfia első eleme, a bajusz itt jelenik meg. A harmadik, a poszteren 1907-es dátumot viselő kép eredetije is ismert fotó (2. kép). Ez a kép jelenik meg James D. Hunt említett könyvének borítóján, azonban a kép címe, eredete és keletkezési időpontja sem az impresszumban, sem a képek listáján nincs feltüntetve. Biztosan csak annyi tudható, hogy Gándhí dél-afrikai tartózkodása idején (1893–1914) vagy közvetlenül elutazása előtt Bombayben készült, és mint ügyvédet ábrázolja. Az 1900-as években gyakran használták,¹¹ A legkorábbi datálása 1893.¹² Mindebből számunkra az a lényeg, hogy a fotó nem köthető szorosan 1906-hoz, bár úgy tűnik, ebben az évben többször is leközölték. Az 1906-os év fontos volt Gándhí politikai pályája és elveinek érlelődése szempont-

9 Hunt, 1978.

10 Gandhi, 1987. 53–54.

11 A *World History Archive* négy különböző változatban őrzi a képet három különböző dátummal (1900, 1905, 1909), illetve egy negyediket dátum nélkül, Gándhí johannesburgi ügyvédi praxisához kötve a képet.

12 gettyimages AA086418_.jpg (letöltés: 2021. január 21.).

jából, mivel ekkor szervezte az első dél-afrikai passzív ellenállási mozgalmat a Transvaalban újonnan kihirdetett és az ott élő indiaiakat sújtó törvénymódosító rendelettel szemben. A kezdeti letartóztatások után a kormány kénytelen volt Gándhí tárgyalóasztalhoz ültetni, s végül megállapodás született. A *szatjagraha* ettől kezdve rendszeres eszközzé vált a Dél-Afrikában élő indiaiak kezében, Gándhí számára pedig Dél-Afrika egyfajta politikai laboratórium lett, ahol legfontosabb elveit kidolgozta és átültette a gyakorlatba. Gándhí azonban ekkoriban még – saját bevallása szerint – lojalista volt, ugyan felsorakoztatta a *szatjagraha* elve mögé az indiai kolóniát, de nem akart mást, mint az alapvetően jónak hitt brit birodalmi törvényeket védeneci érdekében érvényesíteni.¹³ Nyomatunk harmadik képe még ezt az angolokhoz hű ügyvédet ábrázolja. Bármikor készült is a felvétel, Gándhí egész dél-afrikai korszakát jellemzi.

A negyedik kép az első dél-afrikai *szatjagrahí* (passzív ellenálló) címet viseli, a dátum 1914. Ez pontosan úgy történt, hogy az utolsó, Gándhí vezette dél-afrikai passzív ellenállási kampány 1913-ban kezdődött, amikor is ötvenezer indiai sztrájkba lépett a szerződéses munkások szabad mozgását tiltó diszkriminatív törvény ellen. A világháború kitörését megelőző politikai helyzetben a kormány ismét a tárgyalást választotta, aminek eredményeképpen 1914 januárjában Gándhí és Jan Smuts tábornok, a Dél-afrikai Unió védelmi minisztere között egyezmény jött létre, amely részlegesen teljesítette az indiaiak követeléseit.¹⁴ Ez komoly politikai siker volt, számunkra azonban legalább ennyire érdekes maga a kép. A fotó, amelyről a poszter képe készült, ismét egy jól ismert felvétel. A *World History Archive* három változatban, három különböző dátummal (1895, 1899, 1915) és képaláírással őrzi.¹⁵ Ez egyrészt azt jelzi, hogy a kép két évtizeden át használatban volt, másrészt hogy Gándhínak dél-afrikai ügyvédi praxisa majdhogynem lelegejétől volt egy másik, az angolhű ügyvéd imázsától merőben eltérő arca. A fotón Gándhí egész alakos álló képe látható, mezítláb van, haja egészen rövidre nyírva, de még nem kopaszra (3. kép). Hagyományos alsóruhát (*dhóti*) és hosszú, vastagabb anyagból való inget visel kis álló nyakkal, a mellrészén baloldalt nagy zsebbel, alatta talán *kurtát* is. Jobb oldalán nagy tarisznya, melynek pántja a bal vállán van keresztben átvetve. Jobb kezében bambuszbot. Ezzel szemben a fotó alapján készült képen azt látjuk, hogy Gándhí feje teljesen kopaszra van borotválva, és a tarisznya vállpántja helyett nemzeti színű vállszalag jelenik meg. Az alkotói szándék eléggé egyértelmű: a festő ezekkel az aprónak tűnő, ám lényeges változtatásokkal a Gándhí-imázs később jóval markánsabban kifejezésre jutó lemondó (*szannjászi*) aspektusát és Gándhínak az indiai függetlenségi mozgalomban betöltött későbbi szerepét vetíti vissza azok vizuális előzményét keresve. Ezeket részben megtalálja, részben hozzáteszi a dél-afrikai *szatjagrahí* imázsához. Így a Gándhí-ikonográfia itt megjelenő újabb két eleme közül – borotvált fő és bambuszbot – az egyiket maga Gándhí, a másikat az imázsalkotó művész adta hozzá ennek a korszaknak a Gándhí-képéhez.

13 Gáthy, 1987. 26.

14 Gáthy, 1970. 39–40.

15 WHA_100_0213, WHA_096_0215.jpg, WHA_070_0963.jpg.

3. kép.
Gándhí mint dél-afrikai
szatjagrahí

Az ötödik képen már egy jóval ismerősebb Gándhí jelenik meg. Sok korabeli fotóról ismerjük ezt az arcát és a teljes öltözetet: a bokáig érő *dhótí* hosszú inggel, átvetővel, turbánnal (melyet olykor felül csomóba köt), és mindez hófehér. Egyes képeken a *dhótí* színes selyembordűr szegélyezi, és néha turbán helyett selyemszöttes sapka egészíti ki az öltözéket. Ezek az apró luxusok azonban hamar elmaradnak. Gándhít 1915-től körülbelül 1918-ig örökítik meg a fotográfiák ebben az öltözékben különböző helyzetekben és alkalmakkor: felesége, Kaszturbá társaságában, látogatásokon, találkozókön, portré jelleggel stb. Tekintélyt és méltóságot kölcsönző, teljességgel indiai viselet, amely megállapodott kaszti és családfői státust sugároz. Valószínűleg nem tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy Gándhí éppen ezért vált meg tőle. Már ekkor pontosan tudhatta azt, amire hét évtizeddel később a kutatás is rámutatott: a ruha nem egyszerűen a társadalmi státus külső kifejeződése, szimbóluma, hanem maga a tekintély, a hatalom.¹⁶ A konzekvencia levonása, az életmódjában és öltözködésében India nincstelen tömegeivel közösséget vállaló Gándhí eszmeiségének és külső megjelenésének összhangba hozása az 1920-as évek végére befejeződött. Az addigi útkeresést a külső jegyek terén felváltja a jól

¹⁶ Cohn, 1989. 312–313.

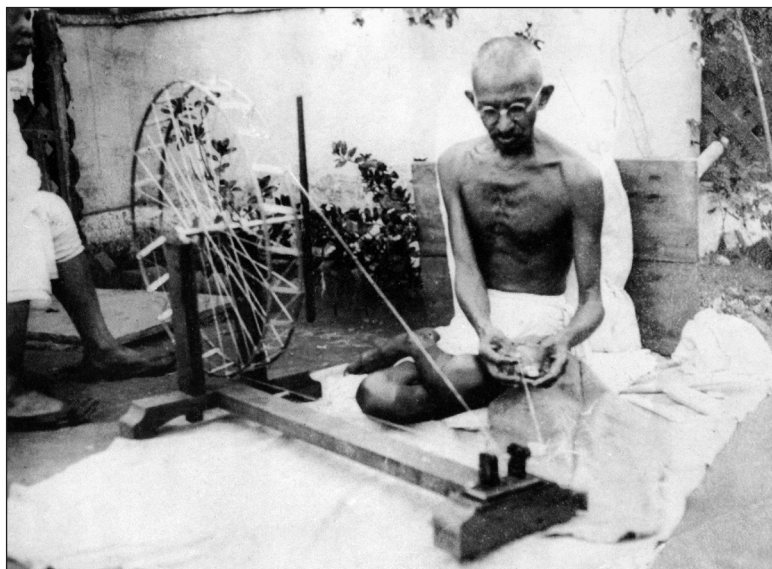
4. kép.
Gándhí
a sómenet élén
1930-ban

ismert Gándhí-kép, amely állandósul, és attól kezdve nem változik Gándhí külseje (poszterünkön a hetedik képtől). A turbán viselését az 1920-as évekre hagyta el teljesen Gándhí, a *dhótít* a rövidebb ágyékkötő (*lungí*) váltja majd fel, a hosszú inget a fedetlen felsőttest. Az ötödik képen látható öltözékből csak az átvető maradt meg a későbbiekben a Gándhí-ikonográfia részeként.

A hatodik képen – balról a második a felső sorban – ismét változást látunk az előzőhöz képest. Itt is ismert, tipikusan indiai, de az előbbitől teljesen eltérő öltözékben áll előttünk Gándhí: hosszú, fehér, felül gombolódó, mandaringalléros inget visel és a fején a nevezetes háziszóttos sapkát, melyet ő vezetett be, és róla nevezték el Gándhí-sapkának. 1920-ban, Bál Gangádhar Tilak halála után Gándhí lett az Indiai Nemzeti Kongresszus és a függetlenségi harc vezetője. A párt nágpuri ülésén új politikai irányt fogadtatott el, amely magában foglalta többek között az angol iparcikkek, iskolák, hivatalok bojkottját, a házi fonás és szövés terjesztését és a kormánnyal való együttműködés erőszakmentes megtagadását.¹⁷ Erre utal a kép felirata: együtt nem működés. Az importárakkal szemben a hazai termékeket (*szvadásí*) népszerűsítették, és a háziszóttos (*khaddar*) ruházat ekkor vált a gazdasági önállóság, a nemzeti büszkeség és a falvak Indiájával vállalt szolidaritás jelképévé.

Mint ismeretes, Gándhí az indiai textilipar újjáélesztését alapvető gazdasági és politikai érdeknek tartotta. A házi szövés és a háziszóttos népszerűsítésére körülbelül 1920-tól maga is háziszóttos ruhát hordott. Azonban ritkák azok a fotók, amelyekben Gándhí-sapkában látjuk őt; a fellelhető képek, úgy tűnik, az 1921–1922-es időszakból (és talán 1920-ból) származnak. Gándhí ugyan hamar elhagyta a viselését, de annál népszerűbbé vált követőinek és a Nemzeti Kongresszus tagjainak körében. A független Indiában főként a Kongresszus Párt politikusainak öltözködé-

¹⁷ Gáthy, 1970. 67–68.

5. kép.
Gándhí
fon

si hagyományában él tovább a viselése. Nem nehéz észrevenni, hogy Gándhí külső megjelenésében ezen a képen azonosul leginkább a Kongresszus politikusainak öltözködési szokásaival. Ám nagyon hamar ezt a viseletet is maga mögött hagyta. Bármennyire egyszerű viselet volt is ez, társadalmi státust jelzett, és az egyszerű emberektől való, Gándhí számára nemkívánatos különbözőséget, végső soron hatalmi helyzetet juttatta kifejezésre.

Mindazonáltal a szvadésí mozgalom hozta meg az igazi fordulatot a Gándhí-imázs kialakulásában, s vezetett el az 1920-as évek folyamán a jól ismert, ikonikus Gándhí-kép kialakulásához. A híres 1930-as sómenetet felidéző hetedik képen már a puritán, szinte nincstelennek tetsző Gándhí jelenik meg. A Mahátmá vezetésével az ahmedábádi szábarmatí ásramból indult el és 42 napi, több mint 350 kilométer gyaloglás után Dándínál érte el a nyugati tengerpartot a többezresre duzzadt menet, hogy ott jelképesen sót pároljon, tiltakozva ezzel a britek sómonopóliuma ellen. A sómenetről készült fotókon jól látszik Gándhí ágyékkötőből és vállkendőből álló jellegzetes öltözete, melyet saru és bambuszbot egészít ki, valamint a vállain keresztben átvett két oldaltarisznya, amelyekből a nyomon csak az egymást keresztező vállpántok látszanak (4. kép). A maga szötte ágyékkötőt egyébként már 1921-ben is hordta.¹⁸ Nyomatunkon nem látszik, de a fotókon annál inkább, hogy a Gándhí-ikonográfia az ágyékkötőn kívül még egy attribútummal, a jellegzetes zsebórával bővült, amely oly különös ellentétben áll Gándhí megjelenésének többi elemével. A zsebóra nemcsak itt, hanem más, különösen 1948 utáni posztereken is gyakran felbukkan.

18 Vö. Gándhí és Annie Besant egy találkozára menet 1921 szeptemberében. Fotográfia. <https://www.mkgandhi-sarvodaya.org/gphotogallery/1915-1932/pages/b2.htm> (letöltés: 2021. január 22.).

1932 januárjában Gándhí letartóztatták és a jeravdai börtönbe vitték, ahol 1933. májusig tartották fogva. Ez alatt az idő alatt is, mint máskor, rendszeresen font; ezt ábrázolja a nyolcadik kép. Másol, például a szábarmatí ásrásban a rokka hagyományos változatát használta, amely viszonylag nagyobb helyet igényelt (5. kép). A nyomaton látható képen viszont a *csarkhá* kisebb, hordozható változatán – úgynevezett *peti csarkhá* vagy *Jeravda csarkhá* – dolgozik, amelyről úgy tartják, hogy maga Gándhí találta ki Jeravdában töltött fogsága idején.¹⁹ Mivel nehéz olyan, Gándhí fonás közben megörökítő fotót találni, amelyről egyértelműen megállapítható lenne, hogy a börtönben készült, nem tudhatjuk, hogy a nyomat képének alapjául szolgáló fotó valóban a börtönben végzett munkát ábrázolja-e. Ám ebben az esetben ennek nincs is túl nagy jelentősége, mert a kép nem kerül ellentmondásba azokkal az információkkal, amelyek Gándhí börtönbéli tevékenységével kapcsolatban más forrásokból ismertek.

1942 júliusában a Kongresszus Végrehajtó Bizottsága támogatta a britek Indiából történő kivonulását szorgalmazó határozatot, ami India azonnali függetlenségének követelését jelentette. A határozat *Távozzatok Indiából!* címen vált ismertté. Gándhí beszédére, amelyet a kilencedik képen ábrázolt az alkotó, 1942. augusztus 8-án az Összindiai Kongresszus Bizottság bombayi találkozáján került sor a Gowalia Tank Maidan parkban, azt követően, hogy előző nap, augusztus 7-én az Összindiai Kongresszus Bizottság ratifikálta a Végrehajtó Bizottság júliusban Wardhában hozott határozatát. Gándhí beszédének leghíresebb szavai: „tenni vagy meghalni” (‘do or die’). „Vagy felszabadítjuk Indiát, vagy meghalunk a küzdelemben.” A beszédet azóta „Quit India” beszédként is emlegetik, noha ezek a szavak a beszédben nem hangzottak el. A beszédről egyetlen fotót sikerült fellelnem, amelynek azonban a hitelessége megkérdőjelezhető. Lehetséges, hogy ezt a képet a művész más Gándhí-beszéd(ek)ről készült fénykép vagy fényképek, esetleg filmhíradó-felvétel alapján készítette.

A függetlenség elnyerésének napját megjelenítő tizedik képen Gándhí ünnepélyesen mosolyog az indiai lobogó előtt. Ez azonban nem felel meg a valóságnak, Gándhí nem vett részt a hivatalos ünnepeken. A függetlenség elnyerése egyben a Mountbatten-terv életbe lépését is jelentette, azaz India és Pakisztán szétválását, valamint Bengál és Pandzsáb vallási alapon történő felosztását. Véres vallás-közösségi összecsapások törtek ki. Gándhí augusztus 15-én Kalkuttában tartózkodott, ahol a vérengzést igyekezett megfékezni. A 78 éves Mahátmá böjtöt hirdetett, hogy az egymást gyilkoló vallásközösségeket lecsillapítsa.²⁰

A tizenegyedik kép, az üzenet, valójában a tizenkettedik után következik, és Gándhí szellemi örökségének továbbvitelére, gyarapítására szólít. Az ezt időrendben megelőző, de a poszteren a tizenkettedik helyen ábrázolt kép Gándhí rózsá-

19 Hitelesnek tekinthető forrás például az India Design Museum online bemutatója a *csarkháról*: „Charkha, the device that charged India’s freedom movement. The inspiring story of an Indian design object that helped define a new, self-reliant India.” Design as Movement – India Design Museum. <https://artsandculture.google.com/exhibit/charkha-the-device-that-charged-india-s-freedom-movement/AQICNSJPy-MyVJg> (letöltés: 2021. január 22.).

20 Gáthy, 1970. 196–197.

szirmokkal telehintett ravatalát ábrázolja, melyet a delhi Birla House-ban, Gándhí utolsó lakhelyén állítottak fel azt követően, hogy 1948. január 30-án az esti imára készülő Mahátmát egy hindu fanatikus három pisztolylövéssel meggyilkolta. A fotók tanúsága szerint a rózsaszirmokkal telehintett ravatalon is nyakában volt az olvasója, és testét fehér pamutvászon borította. A festő ebben az utóbbi részletben eltért a valóságtól: akárcsak a születés ábrázolásánál a csecsemő bölcsőjét, úgy a halott Gándhít is az indiai zászlóba csavarta, jelezve ezzel, hogy a „nemzet atyja” sem születésében, sem halálában nem magánember többé: a nemzet saját gyermekeinek és saját halottjának tekinti. Gándhí holttestét később hatalmas tömeg kíséretében szállították át a Jamuná partjához közeli Rádzs Ghátra, ahol a halotti rítusokat bemutatták és holttestét elhamvasztották.

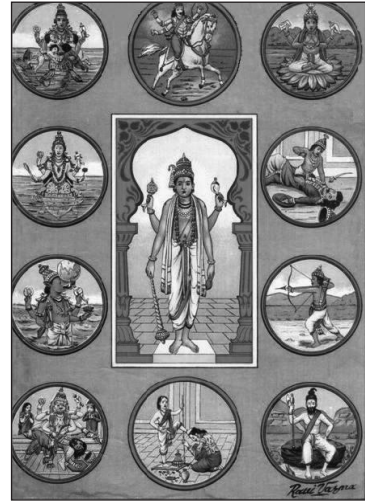
Mind ez idáig nem ejtettünk szót a főalakról, amelynek összetett jelképrendszerét elemezve azonosíthatjuk a Gándhí-ikonográfia különböző rétegeit. A képen a világszerte jól ismert Gándhí-ikon áll előttünk: sovány alak pipaszár lábakon, bottal a kezében, mintha mindig gyalogolna; a kopaszra nyírt fej, a bajusz, a grimaszszerű fogatlan mosoly és a kerek szemüveg, a térd fölött érő ágyékkötő, a vállán átdobott kendő, a lábán a saru – mind része a jól ismert Gándhí-ábrázolásnak, a kiforrott Gándhí-ikonográfiának. A puritán, a népe felemelkedéséért áldozatot vállaló Gándhí, aki a vándorszerzetes, az önmegtagadó, világról lemondó aszkéta (*szannjászi*) indiai hagyományban mélyen gyökerező kulturális toposzát viszi tovább és értelmezi a 20. század politikai arénájában; a maga választotta imázs, amelynek révén India elnyomottjaival vállalt közösséget. Így láttatta őt a nemzeti mozgalom hivatalos kommunikációja is. A kezében tartott könyv a Bhagavad Gítá, a hindu spiritualitás kvintesszenciája, amelyet mindenhová magával vitt. A Gándhí-ikon minden eleme azt az üzenetet közvetíti, hogy az évezredek indiai vallás és kultúra alapján állva, annak alapeszméit mélyen megértve és vezérelvként gyakorolva lehetséges az átlépés a modernitásba, lehetséges egy új, független, önfenntartó és erős India építése.

A hindu hagyomány vallási gyökereiből való táplálkozás üzenetét erősíti a poszter képi struktúrája is, amely szintén az indiai – ezúttal a *vaisnava* vizuális művészeti – hagyományhoz nyúl vissza. Mi sem természetesebb, mondhatjuk, egy olyan festő esetében, mint Laksmínárján Khúbírám Sarmá, aki a náthdvárai *vaisnava* (Visnu-követő, Visnu-hitű) festészeti iskola 20. századi mestere volt. Náthdvárában, amelynek miniatúrafestészeti iskolája a 17–18. században virágzott fel Krisna itteni kultuszához kapcsolódóan, gyakran ábrázolták Krisna életének mozzanatait a főalakot körülvevő apró képeken.²¹ Krisna eredetileg Visnu isten nyolcadik megtestesülése, ekkorra azonban önálló kultusszal rendelkező főistenség.

21 Az ábrázolási hagyomány ennél is jóval régibb. Visnu tíz avatárjának (földi megtestesülésének) hasonlóképpen a főalak köré rendezett és az óramutató járásával megegyező irányban olvasandó ábrázolása a középkori szobrászat ismert ikonográfiai típusa, amely a 9–10. századtól terjedt el. A buddhista művészeti hagyományban már az 1–3. században megjelennek a Buddha életének jeleneteit ábrázoló domborművek, melyek a Buddha-életrajz nyolc fő eseménye formájában szintén a 9–10. században kerülnek fel ugyanilyen elrendezésben a legfontosabb jelenetet, a megvilágosodást ábrázoló Buddha-alak köré. Ez is

A népszerű nyomatok világában az 1880-as évektől jelennek meg a Visnut és avatárait ábrázoló, sokszorosított festmények (6. kép).²² Gándhí halálakor L. N. K. Sarmá és több hasonló, a népszerű nyomatok kiadóinak dolgozó festő átveszi a náthdvárai Krisna-történet és/vagy a Visnu-megtestesülések képi struktúráját, de a központi alak, Krisna vagy Visnu helyére Gándhít illesztik, a Krisna-élettörténet, illetve az avatárak helyére pedig Gándhí élettörténetét. Christopher Pinney, a függetlenségi mozgalom vizuális kommunikációjának kiváló szakértője fogalmazta meg, hogy a népszerű nyomatok készítői Visnu ikonográfiájának képi eszközeit átvéve Gándhí avatára státusát sugallják.²³ Fontos azonosítani e folyamat mindkét lényegi mozzanatát: a *vaisnava* művészet vizuális eszközeinek átvételét, illetve a népszerű nyomatokon való alkalmazását. Az első az analógia révén a kívánt asszociációt váltotta ki, a második a tömeges elérést biztosította. Az utóbbi hatását nem lehet túlbecsülni. Elég talán egyetlen adat ennek érzékeltetésére: 1941-ben India 360 milliós lakosságának mindössze 16,1 százaléka volt írástudó.²⁴ A populáris vizuális kultúra termékei azonban az írástudatlan tömegekhez is eljutottak, számukra is egyértelmű információt hordoztak. Az írástudatlanság aránya vidéken volt a legmagasabb, s a vidék volt a bázisa a hindu vallásosság populáris formáinak is. A populáris jelleg erősödésének, majd felülkerekedésének gravitációs közege tehát mind tartalmi, mind vizuális téren a falvak Indiája volt.

Az avatára-Gándhít ábrázoló posztereken a Mahátmá az istenség földi alakjaként jelenik meg, amit a feje körül megjelenő dicsfény is hangsúlyoz. Az indiai társadalom tagja számára ebben semmi meglepő nincs: a hindu kultúrában máig tartó hagyománya van az indiai világ sorsát jelentősen befolyásoló nagy vallási, történelmi és más személyiségek Visnu megtestesüléseként való tiszteletének. Vidéki hívei hamar elhelyezték a Mahátmát a népszerű vallásosság számukra értelmezhető rendszerében. Már az 1920-as évek elején avatáraként tisztelték, az istenségnek járó odaadó szeretettel (*bhakti*) fordultak feléje, látni, érinteni akarták. Csodákat tulajdonítottak neki, és csodás büntetéseket azoknak, akik parancsainak nem engedelmességek.²⁵ A Gándhí személye körül kialakuló populáris kultusz azonban egyelőre nem hozott látványos változást a Mahátmá népszerű nyomatokon törté-

6. kép. Visnu és megtestesülései egy színes nyomaton. Raja Ravi Varma litográfiája

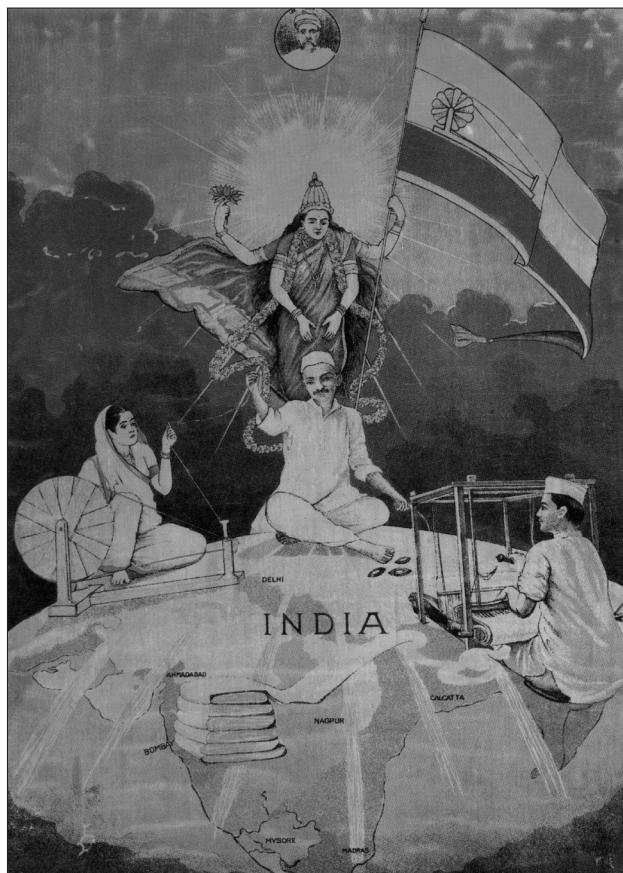
jelzi ennek az ábrázolási hagyománynak a régiségét, szerteágazó voltát, esetünkben azonban az L. N. K. Sarmá művészetét közvetlenül meghatározó náthdvárai hagyomány hatásával számolhatunk biztosan.

²² Pinney, 2004. 142.

²³ Uo.

²⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Literacy_in_India#The_British_period (letöltés: 2021. január 21.).

²⁵ Amin, 1984. 289–292.

7. kép.
Mahatmá Gándhí.
Olajnyomat,
1925 körül

nő megjelenítésében: a kiadók többsége kitarzott az egyszerű gurut ábrázoló hivatalos Gándhí-kép mellett. Az áttörésre Gándhí haláláig várni kellett.

Egy másfajta Gándhí-ábrázolás kialakulásának csirái azonban már az 1920-as években megjelentek. A folyamat kezdete a házi szövés népszerűsítésének idejére megy vissza, majd később a Gándhí feje körül megjelenő dicsfény utal megítélésének változására. Egy ismeretlen alkotótól származó olajnyomaton, amely ma a bécsi Erwin Neumayer-gyűjteményben található, Gándhí ugyanúgy a földgolyón jelenik meg, mint L. N. K. Sarmá litográfiáján. Körülbelül a Himalája magasságában ül, előtte, mint a világlótsz déli szirma, India terül el. Gándhí itt is ugyanazt az öltözetet viseli, mint poszterünk hatodik, 1920-as évszámot viselő képén. A nemzet életterét sugárnyalábok takarják be, amelyek abból a pontból indulnak ki, ahol Gándhí helyet foglal. Tőle jobbra egy nőalak, talán Kaszturbá fon, balra egy fiatal férfi – Gándhíhoz hasonlóan *kurtában* és Gándhí-sapkában – sző. Kettejük között Gándhí a rokkáról lefutó fonalat tartja, s baljával továbbengedi a szövőszékre; alakja és gesztusa a szálak valamiféle mitikus tartóját vagy mozgatóját idézi. A szövőszékről lekerülő kelmevégek Bombay mellett halmozódnak, lejjebb látni fogjuk, hogy nem véletlenül. Gándhí fölé óvón hajol India Anya (Bhárat Mátá) alakja, kezében a

Kongresszus zászlajával, melynek közepére éppen a *szvadésí* mozgalom alatt, Gándhí javaslatára került a rokka 1921-ben. India Anya feje körül a nap szórja sugarait. Legfelül Bál Gangádhar Tilaknak, a *szvarádzs* (önkormányzat) első prófétájának, a passzív ellenállás elindítójának arcképe jelenik meg egy kis körben. Az embéma- vagy még inkább pecsétszerű megjelenítés, melyben Tilak nevét is feltüntették, azt sugallja, hogy Tilak, aki 1921-ben elhunyt, az égből alátekintve áldását adja a földi történésekre (7. kép).

A kép szerkezetén felismerhető a hindu kozmológia három világa: a föld, a levegő (köztes tér) és a menny (szanszkrit *bhúr, bhuvah, szvah*). Gándhí testének súlypontja szilárdan a földön nyugszik, de felsőteste a köztes térbe emelkedik, s az égből alászálló India Anya mintegy felemeli, összeköti az éggel. A napkorong, amely egyben India Anya glóriája, az égi szférában ragyog, s az ég legmagasabb pontját foglalja el Tilak medalionba foglalt mellképe. A kompozíció több *vaisnava* ikonográfiai asszociációt is hordoz. A világok ábrázolása a Visnu által három lépéssel birtokba vett létszférakra utal. Visnut mint a világtengely (*axis mundi*) megtestesítőjét idézi Gándhí és India Anya összekapcsolódó alakja, amely összeköti a földi és az égi világot, s amelyet a napkorong koronáz meg. A Nap maga is Visnu szimbóluma. Az erdei virágokból font füzér (*vanamálá*), amely Visnu attribútuma, itt Bhárat Mátá és Gándhí alakját övezi; más Bhárat Mátá-ábrázolásokon nem vagy csak kivételesen jelenik meg. Az előbbieken alapján kézenfekvő a párhuzam a világtengely megteremtő és fenntartó Visnu és Gándhí ábrázolása között. Ahogy Sumathi Ramaswamy írja, a képen a Mahátmá rokkája segítségével szó szerint megteremti a nemzetet.²⁶ Mindent összevetve, a nyomatot Gándhí avatára-kultusza korai vizuális bizonyítékának tekinthetjük.

Hogy mennyire korainak, az a nyomat keletkezési idejétől függ. Mivel a poszteren nincs dátum, keletkezése csak hozzávetőleg állapítható meg. A gyűjtő szerint 1925 körül,²⁷ Sumathi Ramaswamy szerint az 1930-as évek elején készülhetett.²⁸ Habár a poszteren Gándhí abban az öltözetben jelenik meg, amelyet az 1920-as évek legelején hordott, több érv szól amellett, hogy a kép datálását illetően mégis inkább az 1930-as évek elejét fogadjuk el. Ekkorra alakul ki ugyanis Gándhí India Anyával való asszociációja, s ekkorra erősödik meg úgy a *szvadésí* mozgalom, hogy a hazai ipar által előállított áruk India minden részébe eljutnak, sőt India exportál is. Éppen Bombay a világ számos pontjára irányuló exportkereskedelem központja, ezt tanúsítják a Bombayi Szvadésí Liga 1931-ből származó, Lisa N. Trivedi által publikált hirdetései,²⁹ és erre utalnak a poszteren a Bombay mellett felhalmozott szövetségek. Nem perdöntő módon, de az 1930-as évek elejére történő datálás érvei között sorakoztatható fel a poszteren szereplő zászló is, amelynek ez a változata 1931-től volt használatban. S végül szintén az 1930-as években keletkezett egy megvalósításában a szóban forgó posztertől teljesen különböző, de azo-

26 Ramaswamy, 2009. 246.

27 Neumayer-Schelberger, 2003. 136.

28 Ramaswamy, 2010. 193. Megjegyzendő, hogy a szerző önmagát is korigálja, mivel egy évvel korábban megjelent tanulmányában még ő is a gyűjtő datálását fogadta el. Vö. Ramaswamy, 2009. 245.

29 Trivedi, 2003. 23–25.

nos tartalmat megjelenítő mű, Kanu Desai *Spinner of India's Fate* (India sorsát fonja) című ceruza- és tusrajza,³⁰ ami arra enged következtetni, hogy ez a toposz az 1930-as évekre erősödött meg és terjedt el annyira, hogy mind a magas, mind a populáris művészeti megnyilvánulások között megjelent.

Az az elképzelés, mely szerint Gándhí a fonás és a szövés által hozza létre Indiát, kézenfekvő módon kapcsolta össze személyét az egységes, majdan független Indiát megtestesítő India Anyával. Azonban egyetérthetünk Sumathi Ramaswamyval abban, ami nyilvánvaló a képeket nézve: India Anya és a Nemzet Atyja kapcsolatát nem volt egyszerű vizuálisan megjeleníteni.³¹ Azok a jelenetek, ahol Bhárat Mátá áldón uralkodik a függetlenségi mozgalom vezetői felett, vagy ahol Gándhí megszabadítja India Anyát láncaitól, kompozíció szempontjából nem jelentenek nehézséget. Sokkal inkább az a többféle verzióban előforduló ábrázolás, ahol az idős Gándhí Bhárat Mátá gyermekeként az istennő ölében ül. Ez még a mindent befogadni képes avatára-tant is megerhelte, vizuálisan legalábbis mindenképpen. Később, mint látni fogjuk, ezt az így is zavaros szimbolikájú képi viszonyt tovább kuszálta az istenanya-istengyermek keresztény asszociációja. Nagyon valószínű azonban, hogy a nemzeti, az avatára- és a keresztény jelképrendszer és ikonográfia egymásra vetítése csak a mi esztétikai érzékünk számára tűnik zavaróan túlterheltnek. A művész csak mindent bele akart sűríteni a képbe, amit Gándhival kapcsolatban fontosnak tartott elmondani, ami szívhez szóló volt, drámai és figyelemfelkeltő, s ami elősegíthette a kívánt hatás elérését.

Ezzel elérkezünk poszterünk utoljára hagyott, ám legszembeszökőbb részéhez: a mártír Gándhí ábrázolásához. Gándhí vérző sebei, földre hulló és földdel keveredő vére egyértelműen keresztény vallási párhuzamot kelt: a képzettársítás Krisztus keresztre feszítésével, mártírhalálával és vére hullásával minden kétséget kizáróan kifejezésre jut. A Gándhí feje körüli dicsfény is erre utal, bár kevésbé egyértelműen, mivel a dicsfény ábrázolása az indiai művészetnek is ismert hagyománya. Hogy kerül ide a keresztény ikonográfia, kérdezheti az avatatlan szemlélő. Kereszténység Indiában azóta létezett, amióta Szent Tamás, a „hitetlen” az 1. század közepén Dél-India nyugati partvidékére, majd innen a mai Csennáiba érkezett. Szentképek a 16. században már egészen biztosan megjelentek Indiában, amikor nyugati kereskedők ajándékaikkal kereskedelmi előjogokat igyekeztek szerezni a mogul uralkodóktól. Ezeket a festményeket, illusztrációkat az uralkodói műhelyekben előszeretettel másolták is. Mind a vallási, mind az ábrázolási hagyomány régtől fogva jelen volt tehát Indiában.

Ami Gándhít illeti, sokszor hangoztatta csodálatát Krisztus, a Megváltó iránt. A kereszténység része volt teológiájának. Számára Krisztus Isten sugárzó ki nyilatkoztatása volt, de nem az egyetlen.³² Krisztus aszketizmusa és világról való lemondása példaadó volt számára, csakúgy, mint a szeretet és a megbocsátás, amit hirdetett. Gándhí és a keresztény szentek, illetve Krisztus közötti analógia azonban nem Indiában, hanem Nyugaton született meg, és már 1921-ben, amikor John

30 Ramaswamy, 2009. 247.

31 Uo., 248.

32 Rolland, 1948.

Haynes Holmes New York-i unitárius lelkész prédikációjában Krisztushoz hasonlította a Mahátmát: „Amikor Gándhíra gondolok, Jézus Krisztusra gondolok. Éli az életét; kimondja szavát; szenved, törekszik és valamikor majd nemes halált hal földi királyságáért.”³³ Ezt az analógiát, melyet főként Gándhí nyugati követői és csodálói terjesztettek, a keresztény liberális sajtó is felkapta. Indiában leglelkesebb anglikán követője, Charles Freer „Charlie” Andrews tiszteletes hirdetett hasonló nézeteket.³⁴ Mint láttuk, a hivatalos indiai sajtó tartózkodó volt, Gándhí maga pedig nem foglalt el egyértelmű álláspontot.

A Mahátmá halála fordulópontot jelentett: felmagasztalásában ekkor már azok a nagy kiadók, nyomdák is részt vettek, amelyek korábban tartózkodtak ettől, s inkább a hivatalos Gándhí-imázst közvetítették. Megváltónak nevezik a Mahátmát, fejét dicsfényvel övezik. Egymás után jelennek meg a mártíriumát és apotheózisát megjelenítő nyomatok. Az egyik nyomaton megjelenített hindu párhuzam olvasata ez: ahogy Krisna halálát lelte a mitológiai vadász, Dzsará nyilától, úgy esett áldozatul a Mahátmá a hindu sovíniszta Náthúrám Godsze fegyverének.³⁵ De nem maradnak el a keresztény asszociációk sem. Az ismeretlen alkotótól származó, *Bapuji on eternal sleep* (Bápúdzsí örök álma) című nyomat³⁶ a Pietà indiai változata: Mahátmá, a meggyilkolt messiás vérző teste élettelenül fekszik a fájdalmas anyát megtestesítő Bhárat Mátá ölében, akinek száríját ezúttal firenzei liliomokra emlékeztető virágokkal teleszórt palást takarja, szeméből patakszik a könny, miközben a háttérben a független India zászlaja lobog. A halott Gándhín még ott a fémkeretes szemüveg, és ágyékkötője korcából alácsüng a zsebóra, amely talán halálának időpontját mutatja (8. kép).

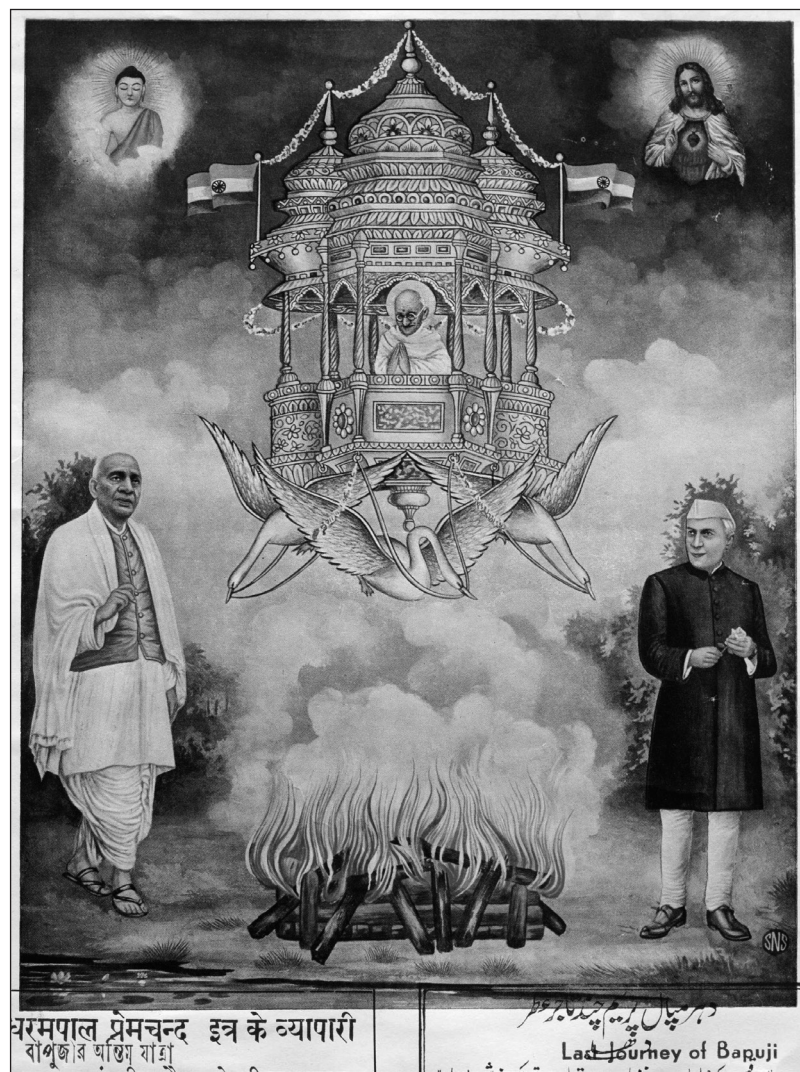
8. kép. Bápúdzsí örök álma. Ismeretlen művész, 1948 körül

33 Holmes, 1921.

34 Ramaswamy, 2009. 244.

35 A jelenetet ábrázoló nyomatot lásd: Neumayer-Schelberger, 2003. 138–139.

36 SNS, Calcutta, 1948 körül. Erwin Neumayer-gyűjtemény, Bécs.

9. kép.
Bápuádzszi
utolsó útja.
Szudhir
Csoudhurinak
tulajdonítva,
1948 körül

Halála után Gándhí elfoglalja a helyét a mennyben. A Szudhir Csoudhurinak tulajdonított, *Last journey of Bapuji* (Bápuádzszi utolsó útja) című kép³⁷ Jézus mennybemenetelének analógiájára ábrázolja Gándhí megdicsőülését. Arannyal borított, a lelket jelképező vadludak (*hamsza*) vontja, zászlókkal és virágfüzérékkel díszített pavilonban emelkedik az égbe, ahol Buddha és Krisztus várja. (Létezik ennek az ábrázolásnak olyan változata is, ahol Gándhí a hindu istenek egébe emelkedik.) Fejét dicsfény övezi, kezei üdvözlő tartásban, jóságosan mosolyogva néz vissza a földre. Alatta a földön még lángol a halotti máglya, kétoldalt Vallabhbhái Patél és Dzsaváharlál Nehrú áll a máglya mellett. Nehrú rózsát tart a kezében. Az előtér-

37 SNS, Calcutta, 1948 körül. Erwin Neumayer-gyűjtemény, Bécs.

ben látható lótuszos vízpart valószínűleg a közeli Jamuná folyóra utal. A függetlenségi mozgalom két, Gándhíhoz nagyon közel álló személyiségének tekintete elréved, mintha a Gándhí nélküli jövőt latolgatnák (9. kép). A vizuális nyomatok világa azonban nem marad Gándhí nélkül: néhány évig még jelennek meg olyan nyomatok, amelyeken dicsfényben ragyogva és az égből mosolygón alátekintve osztja áldását a függetlenségi mozgalom vezetőire, majd a független India első miniszterelnökére, Nehrúra, de feltűnik a nemzet vezetőinek sorában is, természetesen az első helyen. A vizuális kommunikáció nonverbális szintjén a fiatal India vezetőinek még szüksége volt Gándhíra politikájuk szentesítéséhez.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy az ikonikus Gándhí-kép, amely pontosan megfelelt Gándhí elveinek és habitusának, 1930-ra öltött végleges formát. A mezítlábas, ágyékkötős Gándhí mindenkitől különbözött: a gyarmatosító hatalom képviselőitől éppúgy, mint a nemzeti mozgalom politikusaitól. Ezt az imázst a függetlenségi mozgalom hivatalos kommunikációja is magáévá tette, és az egész világ megismerte. Ugyanakkor az 1920-as évektől kitapinthatók azok a lassan érlelődő folyamatok, amelyek Gándhí halála után egymást erősítve átlépték a vizuális megjelenítés küszöbét, és hirtelen egy egészen más Gándhí-imázst teremtettek meg. Az új Gándhí-kép legfőbb sajátossága, hogy minden forrás, amelyből táplálkozott – a népszerű hindu vallásosság tendenciái, a populáris vizuális kultúrában zajló folyamatok, a hindu nacionalizmus erősödése, a keresztény megközelítések –, Gándhítól független volt, és az új imázs felhasználása is elvált Gándhí szándékaitól, mivel arra halála után már nem lehetett befolyása.

Az új imázs a régi felhasználásával készült, ezért úgy tűnhetett, nem történt más, mint hogy a korábbi Gándhí-kép jelentésrétegei új elemekkel bővültek. Ám kiinduló poszterünk elemzése rávilágított, hogy az új „adalékok” manipulatívak. Segítségükkel a poszter töretlen pályáivet vetít elénk a nemzeti zászlóval takart bölcsőtől a nemzeti mozgalom saját halottjáig. Ebben a narratívában Gándhí az, aki Dél-Afrikában kérielt politikai eszközeivel sikerre viszi India függetlenségi harcát, majd eszméiért mártírhalált hal. Más poszterek továbbszövik a történet mitikus fonalát: Gándhít ugyan meggyilkolták, de mennybe ment, és onnan vigyázza India további sorsát. Ezek a népszerű nyomatok azt sugallják, hogy Gándhí a függetlenségi mozgalom más vezetőivel teljes egyetértésben politizált, pedig 1948-ban már régóta nem ez volt a helyzet. Valójában az 1940-es évek közepétől, amikor már tudni lehetett, hogy India vallásközösségi felosztásával nem Gándhí politikai elképzelése fog megvalósulni, vezető szerepe csökkent. De, nem csekély mértékben a népszerű nyomatok hatásának köszönhetően, a nép számára ő maradt a nemzet istenített atyja, L. N. K. Sarmá litográfiáján is így jelenik meg. Halála után a populáris kultúra szentté avatta, és ez indiai emlékezetét máig meghatározza.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Amin

1984 Amin, Shahid: Gandhi as Mahatma: Gorakhpur District, Eastern UP, 1921-2'. In: *Selected Subaltern Studies III. Writings on South Asian History and Society*. New Delhi, 1984. 288–347.

Cohn

1989 Cohn, Bernard S.: Cloth, Clothes, and Colonialism: India in the Nineteenth Century. In: *Clothes and Human Experience*. Eds.: Weiner, Annette B. – Schneider, Jane. Washington–London, 1989. 303–354.

Gandi

1987 Gandi, Móhandász Karamcsand: *Önéletrajz, avagy Az igazsággal való próbálkozásaim története*. Bp., 1987.

Gáthy

1970 Gáthy Vera: *Gandhi*. Bp., 1970.

1987 Gáthy Vera: *Gandhi*. Második, átdolgozott és bővített kiadás. Bp., 1987.

Holmes

1921 Holmes, John Haynes: Mahatma Gandhi: Who is the Greatest Man in the World Today? The Community Pulpit, April 10, 1921. In: *Harvard Square Library*. <https://www.harvardsquarelibrary.org/biographies/mahatma-gandhi-who-is-the-greatest-man-in-the-world-today/> (letöltés: 2021. január 21.).

Hunt

1978 Hunt, James D.: *Gandhi in London*. New Delhi, 1978.

Neumayer–Schelberger

2003 Neumayer, Erwin – Schelberger, Christine: *Popular Indian Prints. Raja Ravi Varma and the Printed Gods of India*. New Delhi–New York, 2003.

Pinney

2004 Pinney, Christopher: *Photos of the Gods. The Printed Image and Political Struggle in India*. Hong Kong, 2004.

Ramaswamy

2009 Ramaswamy, Sumathi: The Mahatma as a Muse. An Image Essay on Gandhi in Popular Indian Visual Imagination. In: *Art and Visual Culture in India 1857–2007*. Ed.: Sinha, Gayatri. New Delhi, 2009. 236–249.

2010 Ramaswamy, Sumathi: *The Goddess and the Nation: Mapping Mother India*. Durham, 2010.

Rolland

1948 Rolland, Romain: *Mahatma Gandhi. The Man Who Became One with the Universal Being*. Translated by Catherine D. Groth. Agra, 1948.

Trivedi

2003 Trivedi, Lisa N.: Visually Mapping the “Nation”: Swadeshi Politics in Nationalist India, 1920–1930. In: *The Journal of Asian Studies*, 62. (2003) 1. sz. 11–41. DOI: <https://doi.org/10.2307/3096134>.

ZSUZSANNA RENNER
BAPUJI'S IMMORTAL HISTORY
LAYERS OF GANDHI ICONOGRAPHY

This study examines how the well-known Gandhi image as a renouncer, a guru, depicted as a member of a deprived nation developed and how it was later invested with popular mythological content. As a starting point, a lithograph, published in 1948, is analyzed, which exploits the tradition of depicting Visnu avatars and displays all the essential iconographic elements of the new Gandhi image that emerged after the Mahatma's death. Utilizing popular prints and photographs taken in Gandhi's lifetime, stages of the new icon's evolution are presented by the author. It is explained how the avatar image of popular Hindu religiosity, the consciously shaped political ideal of the Father of the Nation, and the parallel drawn with Christ's martyrdom was harnessed to create the Gandhi icon of saintliness that shaped to a large extent Gandhi's memory in popular Indian thought.

Mahátmá Gándhí a filmvászonon

Móhandász Karamcsand Gándhí, vagyis a Mahátmá szellemi öröksége és személye a mai napig vita tárgyát képezi Indiában, szerteágazó tevékenységét pedig sokoldalúan szemlélik és ellentmondásosan ítélik meg. Ebben a tanulmányban Mahátmá Gándhí és a filmek kapcsolatát kívánom bemutatni három különböző, ám egymással összefüggő aspektusban. Bevezetesként röviden vázolom a történelmi Mahátmá és a filmgyártás kapcsolatát. Ezek után bemutatom, hogy Gándhí ideológiája és politikai üzenete miként jelent meg az indiai filmekben, majd végezetül Gándhí alakját és gondolatait elemzem három nagyon eltérő alkotásban, a brit koprodukcióban készült *Gandhi* (1983, rendezte Richard Attenborough), a bollywoodi filmkonvencióit követő *Lage Raho Munna Bhai* (2006, rendezte Rajkumar Hirani) és a Gándhí ideológiai örökségét átértelmező *Swades* (2002, rendezte Ashutosh Gowariker) című filmben. Ezzel az áttekintéssel igyekszem elhelyezni Gándhít a modern indiai populáris kultúrában.

Gándhí és a mozi kapcsolata

Annak ellenére, hogy Gándhí kiváló szónok és népszerű közszereplő volt, aki jól értett a hétköznapi emberek nyelvén, és addig soha nem látott nagyságú tömegek megmozgatására volt képes, különös averziót érzett a filmekkel szemben. Sem ön-maga szórakoztatására, sem politikai kommunikációra nem találta megfelelő eszköznek a filmet. A legenda szerint egész élete során csupán egyetlen filmbe, a *Rama Rajya* (Ráma uralkodása, 1943, rendezte Vijay Bhatt) című népszerű mitológiai filmbe pillantott bele, de nem kötötte le annyira, hogy végignézz. Ez az élmény megerősítette abban a hitében, hogy a filmkészítés hiábavalóság,¹ ami rossz nyelvek szerint részben annak is volt köszönhető, hogy az egyetlen filmsztár, akihez életében hasonlították, az Mickey egér volt.² Mindenesetre Gándhí igen rossz véleményvel volt a filmiparról, és életében nem is készültek róla játékfilmek, munkássá-

* A szerző a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Modern Kelet-Ázsia Kutatócsoportjának tudományos segédmunkatársa (1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1., szivak.julia@btk.ppke.hu).

1 Kidwai, 2018. 4.

2 Dwyer, 2011. 349.

gáról azonban megannyi dokumentumfilmet forgattak, melyeket széles körben ismert is a közönség. A Gándhí meggyilkolását követő gyász idején India-szerte bezártak a mozik, az újbóli megnyitást viszont Gándhí-dokumentumfilmek vetítésével kezdték, amelyek ugyan nem maradtak fenn, de a korabeli beszámolók szerint dicsőítették Gándhí életét és munkásságát, és hozzájárultak a Gándhí mint a modern kor szentje felfogás elterjedéséhez.³ A későbbi dokumentumfilmek, mint például a *Mahatma: Life of Gandhi 1869–1948* (Mahátmá: Gándhí élete 1869 és 1948 között, 1968, rendezte Vitalbhai Jhaveri) című, hat és fél órás dokumentumfilm, amely összegyűjtötte és narrálta a Gándhí életéről elérhető audiovizuális anyagokat,⁴ később nagy hatással volt a Gándhí életéről szóló filmek nézőpontjára.

Gándhí a filmvászonon

Gándhí legendás ismertsége és elvitathatatlan történelmi szerepe ellenére viszonylag kevés indiai játékfilm készült az életéről. Ennek több oka is lehet Gándhí filmekkel kapcsolatos lelkesedésének hiányán túl is: az indiai és különösen a hindí nyelvű filmgyártásban egészen a közelmúltig nem volt különösebben népszerű az életrajzi film műfaja. Meghatározó tényező lehetett még az indiai közönségfilm műfajának követelményrendszere: a hindí filmekben általában fontos, hogy a főszereplők szerepeljenek a film történetében lényeges szerepet játszó énekes-táncos dalbetétekben, tekintve azonban, hogy Gándhí köztisztelőben álló, apaszerepet betöltő személyiség mind a mai napig, elképzelhetetlen lett volna őt hagyományos, éneklőtáncoló bollywoodi hősként ábrázolni.⁵ Emellett Gándhí alakja kevésbé ihlette meg a filmkészítőket, mint a függetlenségi küzdelem egyéb, regényesebb életű alakjai, mint például Szubhás Csandra Bósz vagy Bhagat Szingh.

Néhány film készült Gándhí életéről Indiában, de ezek elsősorban művészfilmek voltak, és nem a széles közönséghez szóltak. A létező filmek Gándhí életének kevésbé jól ismert epizódjait mutatták be: Shyam Benegal, a világszerte elismert művészfilmes rendező *The Making of the Mahatma* (A Mahátmá születése, 1996) című filmje Gándhí dél-afrikai éveit tárgyalja, a *Hey Ram* (2000, rendezte Kamal Hassan) Gándhí megölését dolgozza fel, a *Gandhi, My Father* című 2007-es film (rendezte Feroz Abbas Khan) pedig Gándhí és legidősebb fia, Harilál feszült kapcsolatát mutatja be.

Gándhí mint szereplő elsősorban nem az indiai produkciókban, hanem a külföldi gyártású, esetleg koprodukciós filmekben jelenik meg. Ezek közül talán legjelentősebb a *Water* (1996, rendezte Deepa Mehta) című művészfilm, amelyben Gándhí mellékszerepet játszik, azonban a jelentősége túlmutat személyén, és valószínűleg inkább egy szimbólum, amely társadalmi változást indít el.

3 Uo. 350.

4 Paranjape, 2014. 107.

5 Dwyer, 2011. 356.

Az indiai gyártású filmek inkább Gándhí ideológiai szerepét hangsúlyozták, és Gándhí mint szimbólum, példakép vagy referenciapont jelent meg bennük. Gándhí szerteágazó gondolatai közül a filmkészítőket leginkább három téma ragadta meg: a felekezetek közötti békés együttélés szükségessége, az érinthetlenség gyakorlatának megszüntetése, illetve a példamutatással kivívott erkölcsi győzelem lehetősége.⁶ Ezek időről időre a mai napig feltűnnek különböző produkciókban. Az érinthetlenség helyzetének javítása például Gándhí egyik fontos politikai örökségének tekinthető ma is Indiában (bár az Ámbédkar és Gándhí nevével fémjelzett irányzatok követői a mai napig szemben állnak egymással, és Gándhí álláspontját abból kiindulva bírálják, hogy ő felső kasztbeli nézőpontból, atyáskodó módon gondolta a dalitok helyzetének reformját). Az érinthetlenség gyakorlatáról szóló filmek gyakran hívják segítségül Gándhí szimbólumát. Az *Article 15* című, napjainkban játszódó filmben (2019, rendezte Anubhav Sinha) Gándhí személyesen nem jelenik meg, de az egyik kulcsjelenet háttérében szól a *Vaisnava dzsana tó tené kahijé* kezdetű vallásos dal, amelyet leggyakrabban Gándhíhoz kötnek, ugyanis az ő ásrámjából indulva lett egész Indiában népszerű.⁷

A hindí filmgyártásra egyébként is jellemző a korszellem rugalmas követése: Nehrú szocialista ideológiája egy egész generációnyi filmkészítőt arra sarkallt, hogy az új köztársaság értékrendje által ihletett történeteket mutassanak be. Ezek középpontjában a társadalmi igazságosság, a mobilitás és a társadalmi felelősségvállalás állt.⁸ A konkrét gondolati elemek mellett Gándhínak voltak olyan elképzelései, amelyek a hindí filmgyártás egész ideológiáját befolyásolták. Az anyagi javakhoz és a szerelemhez való viszonya a hindí filmgyártás első néhány évtizedét átfogóan meghatározta, ugyanis a legtöbb hindí film az anyagi javaktól való elfordulást állította be a morális szempontból elfogadható választásként. A házasságon kívüli szexualitás egyáltalán nem elfogadható, és sokáig az erkölcsi romlás szinonimája volt: a pozitív hős viszont tiszteletben tartja a nők becsületét, aszketikus hozzáállást tanúsít. Szexualitás csak a házasságon belül képzelhető el, azonban ott sem a vágyak beteljesüléseként, hanem kötelesség teljesítéseként.⁹

Összességében elmondhatjuk, hogy Gándhí személye, illetve gondolkodásmódja az indiai filmkultúrát is áthatja, azonban kevésbé konkrét és explicit módon. Gándhí filmszereplőként is ritkán jelenik meg, inkább csak mint egy morális értékrend képviselőjére hivatkoznak a filmek szereplői. A következőkben három olyan filmet tárgyalok részletesebben, amelyben Gándhí valamilyen formában megjelenik. Richard Attenborough *Gandhi* című filmje az egyetlen nagyszabású életrajzi film Gándhí életéről, azonban elsősorban nyugati nézőpontot tükröz. Ezzel éles ellentétben áll a *Lage Raho Munna Bhai*, amely a modern kori India igényeinek megfelelően értelmezi át Gándhí tanításait és alkot meg egy népi Mahátmát. A *Swades* Gándhí gondolatait értelmezi újra a 21. századi, globalizálódó indiai társadalom számára.

6 Kidwai, 2018. 5.

7 Mandal, 2019.

8 Kidwai, 2018. xii.

9 Suri, 2019.

Kelet és Nyugat között

A Richard Attenborough-féle *Gandhi* című film igen érdekes helyet foglal el a film-történetben, ugyanis a britektől való függetlenedés legikonikusabb alakját egy ízig-vérig brit film keretében ábrázolja. A film mind történetmesélésében, mind nyelvében nyugati közönséget célzó alkotás, amely annak ellenére, hogy az indiai kormány anyagilag és ideológiailag is jelentősen támogatta, nyugati főszereplőkkel és nagyrészt a nyugati életrajzi filmkészítési hagyománynak megfelelően készült. Az egyetlen különbség a film hossza: háromórás műsoridejével jócskán meghaladja az amerikai és európai filmeket. Mi sem bizonyítja a nyugati orientáció sikerét jobban annál, mint hogy a filmet kilenc Oscar-díjra jelölték, és nyolcat meg is nyert.¹⁰

Gándhí ábrázolásmódja is a nyugati megítélésében gyökerezik: míg Indiában elsősorban a nemzet atyjaként, Nyugaton inkább az erőszakmentesség prófétajaként ismerik, és gyakran a keresztény hagyomány nagy alakjaihoz hasonlítják, például Jézushoz vagy Assisi Szent Ferenchez.¹¹ Ennek megfelelően Gándhí egyfajta modern szentként jelenik meg a hagiográfia jellegű filmben. Életművének ellentmondásosabb elemei, például a nőkről és az érinthetetlenekről vallott nézetei, a különféle böjtjei, a szexualitással kapcsolatos aszketikus kísérletei vagy a nyugati nézők számára esetleg bizarrnak tűnő természetes gyógy módjai nem jelennek meg a filmben.¹² Annak ellenére, hogy a filmbeli megjelenésében ízig-vérig indiai, Gándhí jórészt megfelel a keleti bölcsről alkotott nyugati, orientalizáló sztereotípiáknak. Esetenként Gándhí maga is az orientalizáló nézőpont eszköze: Dél-Afrikából való hazaérkezésekor ő is úgy szemléli az indiai vidéket, mint egy turista, aki meglepődik a zsúfolt vonatokon és a szegénységen, így az ő szemszögén keresztül a film nézője is ezzel azonosul.¹³ A benyomást, hogy nyugati nézőpontból készült a film, tovább fokozza, hogy Gándhí szerepét is angol színész alakította: a félig gudzsarati származású Ben Kingsley (*1. kép*). A filmkészítők valójában sosem gondoltak arra, hogy Gándhí szerepét egy indiai színészre bízzák.¹⁴

Amellett, hogy Gándhí személyisége és élete nyugati perspektívát tükröz, a forgatókönyvben kiemelt szerephez jutottak különböző angol és amerikai személyek is, gyakran fontos indiai szereplők rovására. A nyugati sajtó is szimbolikus fontosságú a filmben, amit a nyugati újságírók szerepének hangsúlyozása emel ki. Annak ellenére, hogy a film témája a dekolonizáció, a várhoz képest meglehetősen pozitív képet fest a Brit Birodalom egyes aspektusairól, különösen a jogrendszer szilárdságáról és igazságosságáról. Még Reginald Dyer tábornok, a Dzsallianwálá Bágh-i (vagy amritszari) vérengzés során tűzparancsot kiadó brit katona is úgy jelenik meg a filmben, mint aki meg fog bűnhődni a tetteért az angol jogrendszernek köszönhetően, annak ellenére, hogy a valóságban ez nem történt meg.¹⁵

10 Paranjape, 2014. 108.

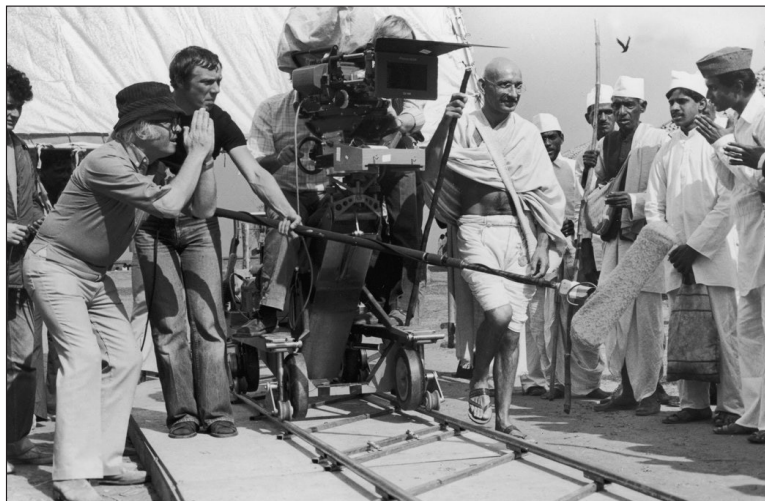
11 Uo. 109.

12 Dwyer, 2011. 364.

13 Uo. 364.

14 Uo. 361.

15 Pathwardhan, 1983. 637.

1. kép.
Richard
Attenborough
és Ben Kingsley
a film
forgatásán

A sajátosan brit nézőpont ellenére az indiai kormány nagylelkűen támogatta a film készítését: számos eredeti helyszínre eljuthattak a film alkotói, valamint adókedvezményekben is részesültek. Mindez annak volt köszönhető, hogy Richard Attenborough rendező jó viszonyt ápolt Dzsaváharlál Nehrú és Indirá Gándhí miniszterelnökökkel, valamint személyesen ismerte Lord Mountbattent, az utolsó indiai alkirályt. Nehrú áldását adta a projektre, míg Indirá Gándhí aktívan támogatta is a rendezőt: bőkezűen hozzájárult a film finanszírozásához, valamint segített abban is, hogy négy-százezer indiai statiszta részvételével forgassák le Gándhí temetési menetét.¹⁶

A film fogadtatása Indiában nem volt egyöntetűen pozitív. Már a forgatás során is felzúdulást keltett ellenzéki körökben, hogy a kormányzat jelentős anyagi támogatásban részesítette a film készítőit. Mórárdzsí Dészái későbbi miniszterelnök többször is azzal fenyegetőzött az indiai parlamentben, hogy öngyilkosságot fog elkövetni, ha a kormány nem állítja le a film finanszírozását.¹⁷ Erdemes felvetni azt a kérdést is, vajon az indiai kormány támogatása mennyiben befolyásolta a kongresszus párti politikusok ábrázolásmódját, például azt, hogy a film bemutatása idején regnáló Indirá Gándhí egyáltalán nem jelent meg a filmben annak ellenére, hogy jól ismerte a Mahátmát, és a valóságban sok, a filmben kulcsfontosságúnak beállított eseménynél jelen volt. További kritikaként merült fel, hogy a film a legkevésbé ellentmondásos és legjobban ismert részekre fókuszál Gándhí életéből, nem tárgyal fontos és napjainkig jelentős szerepet játszó jelenségeket, például a kasztrendszer és az érinthetlenség kérdését, Gándhí viszonyát a női nemhez, vagy akár azt, hogy Gándhí miért nem állt ki soha a dél-afrikai feketékért.¹⁸

Mindennek a fényében összefoglaló kritikaként idézhetjük Stephen Hay történész érvelését, aki kiemelte: a film – annak ellenére, hogy azt állítja, történeti

¹⁶ Dwyer, 2011. 358.

¹⁷ Uo. 359.

¹⁸ Pathwardhan, 1983. 636.

hitelességre törekszik – igen komoly eltéréseket mutat a valóságtól, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy Gándhí emberfeletti jelentőségét kívánta a széles közönség számára is élvezhetővé tenni a film nyelvén. Ez problematikus, mert a filmet egyrészt mint történelmi hitelességre törekedő művet állították be, másrészt a közönség is így nézte. Indiai és Indián kívüli nézők generációi ismerkedtek meg Gándhí alakjával a filmen keresztül, és tekintették tényanyagnak Gándhí életének és gondolatainak azt a fajta értelmezését, amit a film tükröz.¹⁹

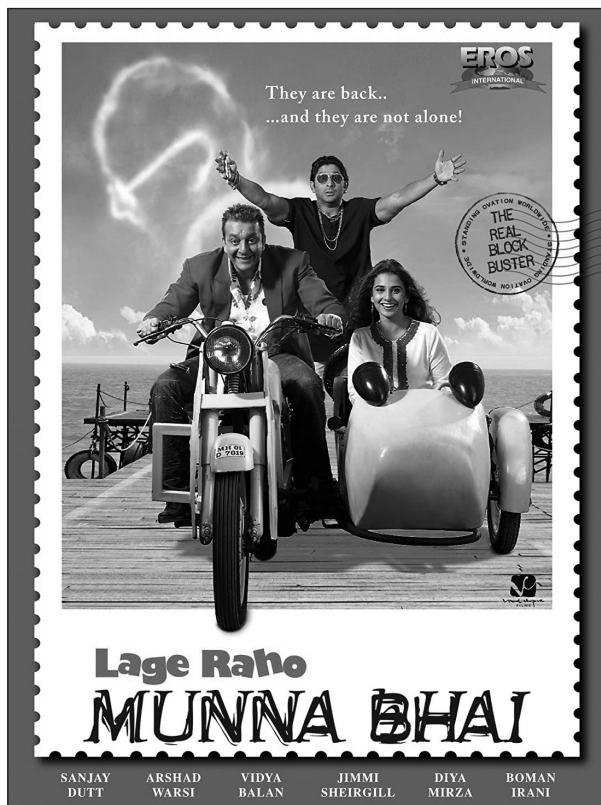
A 21. századi Gándhí

Talán egy film sem tett annyit Gándhí megismertetéséért az indiai fiatalok körében, mint a *Lage Raho Munna Bhai*, vagyis a „Csak így tovább, Munná bhái” című film, amely modern köntösben és a hétköznapi élet keretében jeleníti meg Gándhí filozófiáját. A bevezetőben említett filmekkel ellentétben Gándhí itt kivételesen személyesen is megjelenik mint a főhős képzeletbeli barátja és mentora. A film főszereplője Munná bhái (a szó szerinti jelentése Munná fivér, de ez a gengszterek megszólítására is használt kifejezés), a pitiáner mumbai gengszter, aki beleszeret egy rádiós műsorvezető hangjába, és az egyetlen módja, hogy közel kerüljön a vágyott nőhöz az, hogy betelefonál egy Gándhíról szóló rádiós kvízműsorba. Mivel Gándhíról szóló ismeretei nagyjából addig terjednek, hogy tudja, ő szerepel minden bankjegyen, úgy sikerül megnyernie a vetélkedőt, hogy fegyverre fog öt szakértőt és belőlük sajtolja ki a jó válaszokat, majd így találkozhat a vágyott nővel. A műsorvezető előtt Munná Gándhí-szakértő történelemprofesszornak adja ki magát, ám hamarosan saját hazugságának hálójába kerül, és végül megígéri, hogy előadást tart Gándhí tanításairól.

Munná bhái beveszi magát a könyvtár Gándhíról szóló gyűjteményébe, ahol ő az egyetlen olvasó, ugyanis ironikus módon a 21. század elején már Munná, a törvényen kívüli kistílű bűnöző az egyetlen, akit érdekel még Gándhí omladozó szellemi öröksége. Munná olyannyira beleássa magát Gándhí munkásságába, hogy hallucinálni kezd róla, és az elképzelt Gándhí ettől kezdve egyfajta láthatatlan jó barát vagy szellemi vezető módjára mellette marad (2. kép). A filmbéli Gándhí jó kedélyű és jóságos, magáról pedig elmondja, hogy ő nem kísértet, hanem egyfajta tudatosság, ami Munnát jó példájával és bölcs gondolataival arra inspirálja, hogy jobb emberré váljon és nagyobb felelősséget vállaljon a társadalomért.

Az élmény hatására Munná egyre jobban Gándhí elvei szerint igyekszik élni a saját életét, és még nevet is ad ennek a törekvésnek, méghozzá a *gándhígiri* kifejezést alkotja meg. A *gándhígiri* szó, amellyel Munná leírja a saját politikai-társadalmi filozófiáját egy maráthi nyelvű szuffixumot kapcsol Gándhí nevéhez, és így jelenti azt, hogy „gándhizmus”. A *gándhígiri* tehát ebből a szempontból nem más, mint a *dádágiri*, vagyis a gengszterviselkedés legyőzése és megtagadása, egyfajta morális változás. A *gándhígiri* keretében Munná az egyszerű emberek hétköznapi prob-

¹⁹ Hay, 1983.

2. kép.
A Lage Raho Munna Bhai című film
DVD-borítója (részlet)

lémáira keres megoldást, méghozzá úgy, hogy csatlakozik a rádiós műsor stábjához, és szerelmével együtt adnak tanácsot a betelefonálók különböző hétköznapi problémáira Gándhí erkölcsi tanításai alapján.

Régi élete azonban gyorsan utoléri Munnát, és titokban kénytelen közreműködni erkölcstelen és korrupst ügyekben, amelyek immáron igencsak bántják újonnan feltámadott lelkiismeretét. Gándhí példáját követve ő maga is *szatjagraha* mozgalomba kezd. A *szatjagraha*, vagyis az igazság megragadása Gándhí egyik központi politikai eszköze volt, és az erőszakmentes ellenállás hajtóerejének tarthatjuk. Munná azonban ezt is egy modern korhoz szóló szellemes csavarral hajtja végre: virágokat küld a korrupst üzletembernek, és azt üzeni, hogy reméli, hamar kigyógyul a csalárdság betegségéből. Az erőszakmentes és szellemes erkölcsi tiltakozás célba ér. Munná a film során egyre közelebb kerül Gándhí tanításaihoz, és végül maga is morálisan megtisztul: leszámol kettős életével, vállalja tettei következményeit, és ezzel kivívja környezete tiszteletét. Ami azonban még ennél is fontosabb, környezetével is megismerteti a *gándhígiri* elveit, több gengszter életmódját változtatja meg ezzel, és végül a vágyott nő szerelmét és megbecsülését is elnyeri.

A film egyik érdekessége, hogy kritikusán reflektál a történelmi távolságra, amely a szabadságharcos filozófus Gándhí és a 21. századi indiai fogyasztói társadalom között fennáll. A függetlenségi mozgalom történelmi korszaka és a Gándhí

által propagált önkéntesen vállalt szerény életmód igen távol áll napjaink törekvéseitől, amit a film is bemutat. Munná és barátai is csak a film folyamán ismerkednek meg közelebbről Gándhí tanításaival, és ezzel azt sugallják, hogy a közönség számára sem késő elkezdni azt.

A film valójában nem a történelmi Gándhí feltámasztására vagy rekonstrukciójára törekszik, még akkor sem, ha mellékszereplőként fizikailag is jelen van a filmben. Munná nem a történelmi Gándhival kerül kapcsolatba a film során, hanem egyfajta népi Gándhít teremt magának, aki Munná bhái lelkiismeretének a szerepét tölti be, és aki nemritkán humoros és profán módon formál véleményt, így sokkal közelebb áll a modern, hétköznapi emberhez.²⁰ Gándhí teljesen egyértelműen Munná fantáziájának a szüleménye, ezért képes reagálni a hétköznapi emberek mindennapi problémáira, és így semmilyen erkölcsi kérdés nem túlságosan jelentéktelen ahhoz, hogy ne foglaljon benne állást. A filmbeli és a történelmi Gándhí elválasztásához az is hozzájárul, hogy a film szereplői sem a történelmi Gándhí tanításain keresztül ismerkedtek meg a Mahátmá tanításaival, hanem elmondásuk szerint saját gyerekkori élményeik és emlékeik vezették őket.²¹

A film alapvető üzenete, hogy ugyan az egyszerű és gyakran faragatlan Munná bhái igen távol áll Gándhí szellemi magaslataitól, a megfelelő példa követésével azonban megtalálhatja magában a hétköznapi Gándhít és a hétköznapi hőst. Ezenkívül erkölcsi példamutatással képes önzetlenül jót tenni és másokat is erre sarkallni, majd ezáltal társadalmi változást elősegíteni, ahogy a valós Gándhí is kívánta volna. Mindez India 21. századi, amerikanizálódó és felfelé törekvő középosztálya számára is elfogadhatóvá és vonzóvá tette Gándhít. Ebből a szempontból figyelemre méltó a film fogadtatása. Népszerűségének minden bizonnyal az egyik záloga az volt, hogy a *Lage Raho Munna Bhai* egy nagyszabású dal- és tánctbetétekkel teletűzdelt, hagyományos bollywoodi film, amely valóban képes hatalmas tömegeket megszólítani. Nemcsak a 2006-os év egyik legnagyobb kasszasikere volt, de a kritikusok is elismerték a filmet. Továbbá Delhiben és Mumbaiban, az indiai fővárosban és a legnagyobb városban adómentességet adtak, hogy minél többen megismerhessék a filmet, mivel az illetékes hatóságok szerint a film hozzájárulhat a nemzettudat építéséhez.²² Ezenkívül említésre méltó, hogy a film társadalmi üzenete mennyire megragadta a közönséget, ugyanis a *gándhigiri* szimbolikus elemeinek a való életben is volt visszhangja, és a film bemutatása után India-szerte *gándhigiri* mozgalmak alakultak. A virágküldés mint a morális gyengélkedésből történő felépülés egyik hatékony eleme jelent meg a való életben is: a delhi orvosi egyetem diákjai is megismételték az egészségügyi miniszter látogatásakor, valamint földművesek is tüntettek virágokkal a korrupció ellen.²³ Rajkumar Hirani, a film rendezője pedig később maga is politikai szerepet vállalt, és részt vett Anna Hazare aktivista korrupcióellenes társadalmi mozgalmában.²⁴

20 Ghosh-Babu, 2006. 5225.

21 Bhatia-Fernandez, 2006.

22 Paranjape, 2014. 109.

23 Ghosh-Babu, 2006. 5225.

24 Pinney, 2014. 185.

Gándhí hazatérése a diaszpórából

A *Swades* című film Gándhí fejlesztésközpontú ideológiáját ülteti át a modern korba, és azt tárgyalja, hogy modern, nagyvárosi, sőt a diaszpórában élő indiaiak miként tudnak hozzájárulni a falusi India fejlesztéséhez és az önellátáshoz. A film már címében is Gándhíra utal, ugyanis a *szvadés* (otthon, saját ország) szó a Gándhí által is felkarolt *szvadésí* (hazai) ideológiát idézi. A *szvadésí* mozgalom az önellátást és a Nyugattól való függetlenedést hangsúlyozta a függetlenségi mozgalom ideje alatt. A film központi témája a társadalmi elmaradottság, aminek leküzdéséhez fontosnak tartja az önszerveződést és az önellátást.

A film főszereplője, Móhan sokban emlékeztet Gándhíra: mind a ketten külföldről visszatérő, művelt, felsőkasztbeli férfiak, akik a társadalom jobbítása érdekében tevékenykednek. Móhan diaszpóra-státusza fontos szerepet játszik a filmben, abból a szempontból is, hogy a Gándhíval való kapcsolatát hangsúlyozza. Gándhí, aki 1893 és 1914 között Dél-Afrikában élt, a mai napig a külföldről hazatérő indiaiak potenciális társadalmi hozzájárulásának szimbóluma. A diaszpórák tőkénének Indiába való vonzása az 1991 utáni indiai gazdaságpolitika egyik fontos eleme, aminek érdekében a diaszpóra otthonnal való érzelmi kapcsolatát több szimbolikus intézkedéssel hangsúlyozták. Az egyik ilyen a *pravászí bháratíja divasz*, vagyis a külhoni indiaiak napjának megünneplése,²⁵ amit Gándhí Dél-Afrikából való visszatérésének napjához igazítottak. Ez azt hangsúlyozza, hogy valójában a legnagyobb indiai gondolkodó is külföldről hazatért indiai volt, így a most visszatérő indiaiaknak is megvan a lehetőségük, hogy jelentősen hozzájáruljanak az indiai nemzet fejlődéséhez. Erre Móhan, a film főszereplője az élő példa.

Móhant Amerikából visszatérve sokkolja a falusi India elmaradottsága mind anyagi, mind társadalmi szempontból. Nem mer inni a vízből, és mindenhová lakóautóval megy, ugyanis nem hiszi, hogy az amerikai kényelem után jól érezné magát egy indiai otthonban. Először menekülne az elmaradott vidékről, de aztán a helyi tanítónő jó példájából okulva kötelességének érzi a helyi viszonyok megváltoztatását. Akárcsak Gándhí, ő is a nyugati kényelmet hagyja maga mögött, hogy segítsen falusi népének külföldön szerzett tudásával (3. kép). Ahogy Gándhí Angliában szerzte a jogi tudását, amelynek segítségével küzdött a britek ellen, úgy Móhan is amerikai tanulmányainak köszönheti azt a technikai tudást, amely lehetővé teszi, hogy a falusiak életminőségén javítson. Mohan is kiáll az érinthetetlenség leküzdése mellett, akárcsak Gándhí. Még az elnevezésükben is felfedezhető egyfajta párhuzam, hiszen Móhan neve lényegben Móhandász Karamcsand Gándhí keresztnévének rövid formájára is utalhat.

A filmben központi szerepet kapnak Gándhínak a *Hind Szvarádzsban*, vagyis az indiai önkormányzatról szóló művében megjelenő gondolatai: a faluközpontú fejlesztés és az etikus állam koncepciója, amelynek minden egyes állampolgára morálisan feddhetetlen.²⁶ A faluközpontú társadalom és a falusi élet idealizálása

25 Chakraborty, 2011. 16.

26 Kripalani, 2020. 133.

3. kép.
A Swades
című film
plakátja
(részlet)

régóta jelen van a hindí filmgyártás eszköztárában, és a falu mint az egyszerű, erkölcsileg tiszta és hagyományos élet szimbóluma sok filmben megjelenik. Az egyik ilyen az 1957-es *Naya Daur* (Új korszak, rendezte B. R. Chopra) című film, amely a Dilip Kumar által alakított falusi kocsis és a városból a faluba terjeszkedni kívánó busztulajdonos közötti, a megélhetésért folytatott versenyt a falu lelkéért folytatott morális küzdelemként ábrázolja. A film amellet érvel, hogy a külső befolyásoktól mentes falu képes minden lakója számára tisztas megélhetést és erkölcsi tisztaságot biztosítani, azonban a városokból betörő nyugatias, kapitalista, modernizációs törekvés fenyegeti azt. Nemcsak hogy veszélyezteti az önellátás lehetőségét, mint például a filmben a kocsis megélhetését a buszos vállalkozó, de a nyugatias, városi busztulajdonos a falusi közösség ártatlanságát és morális integritását is el akarja venni azáltal, hogy megosztja a falusi közösséget. A film lényegében a technológiai fejlődés Gándhí és Nehrú által vallott ideológiáját állítja szembe egymással, és egyértelműen elköteleződik Gándhí falusi önellátást hirdető és nyugatosodást elutasító nézetei mellett. A film Gándhí szavaival kezdődik, és arra figyelmeztet: nem szabad, hogy az élettelen gépek átvegyék a hatalmat a hétszáz ezer indiai falu által alkotott emberi munkaerő felett; és Gándhí gondolataira reflektálva is zárul: a busznak tiszteltben kell tartania a lovas kocsi által képviselt hagyományos indiai életformát.

Amellet, hogy a *Swades* is a falusi önellátást támogatja, már sokkal árnyaltabb képet fest a társadalmi problémákról és a technológiáról. Móhan megdöbbenve figyel az is, hogy a falusiak kasztalapon elkülönülve ülnek a szabadtéri filmvetítésen: a felső kasztba tartozók a vetítövásznon előtt foglalnak helyet, az alsó kasztbeliek viszont tőlük távolságot tartva, a vászon hátoldalán figyelhetik a filmet. Móhan is többször hangsúlyozza, hogy a falusiaknak maguknak kell a saját fejlődésükért tenni, azonban nem a Nyugatról érkezett technológia teljes elutasításával. Amerikában szerzett szaktudását használja fel arra, hogy jobbjítsa a helyi közösségek életét, és ezzel mintegy harmonizálja Nehrú és Gándhí ideológiáját, továbbá utat mutat a 21. századi, külföldön vagy a nagyvárosi környezetben élő indiaiaknak is. A film

komoly társadalmi visszhangot keltett, különösen az indiai diaszpóra tagjai körében, akik inspirálva érezték magukat arra, hogy ők is tegyenek a nemzetért.²⁷

Konklúzió

A három film alapján betekintést nyerhettünk Gándhí 20. század végi és 21. századi ábrázolásmódjába és megítélésébe. A *Gandhi* című film elsősorban a nemzetközi közönség számára készült, és hozzájárult ahhoz, hogy Gándhí India spirituális vezetőjének a szerepében tűnjön fel továbbra is, és a személye körüli mítoszok jelenlegi formájukban éljenek tovább. A *Lage Raho Munna Bhai* ehhez képest egyértelműen fősodorbéli bollywoodi produkció, amely a 21. századi, amerikanizálódó, kapitalista társadalomban élő indiai közönséghez próbálta közelebb hozni Gándhí alakját azzal, hogy emberközelí, vernakuláris Gándhí-figurát alkotott meg, és arra törekedett, hogy Gándhí lelépjen a történelemkönyvek lapjairól. A *Swades* szintén a 21. századi indiai társadalmi változásokat követve ábrázolta Gándhí gondolatait: a dinamikusan növekvő indiai diaszpóra társadalmi felelősségvállalásának lehetőségét vázolta fel, és Gándhít is újraértelmezte mint diaszpóra-indiait. A három filmet egymás mellett szemlélve azt állapíthatjuk meg, hogy Gándhí sokoldalú munkássága a 21. században sem veszítette el aktualitását, és annak ellenére, hogy a történelmi Gándhí nem bízott a film és a mozi közvetítő erejében, a műfaj mégiscsak sokat tett annak érdekében, hogy szellemi öröksége fennmaradjon és napjainkban is hasson.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Banerji

2018 Banerji, Rishabh: Meet Aravinda and Ravi: The Inspiration behind Shah Rukh Khan's Movie 'Swades'. In: *India Times*, 2018. december 17. <https://www.indiatimes.com/lifestyle/self/meet-aravinda-and-ravi-the-inspiration-behind-shahrukh-khan-s-movie-swades-249108.html> (letöltés: 2020. december 30.).

Bhatia–Fernandez

2006 Bhatia, Kudrat – Fernandez, Percy: My Father Was Modern-Day Gandhi. In: *The Times of India*, 2006. október 1. <https://timesofindia.indiatimes.com/lucknow-times/my-father-was-modern-day-gandhi/articleshow/2060527.cms> (letöltés: 2020. december 30.).

Chakraborty

2011 Chakraborty, Chandrima: Shaming the Indian Diaspora, Asking for "Returns": Swades. In: *TOPIA: Canadian Journal of Cultural Studies*, 26. (2011) Fall, 11–28. DOI: <https://doi.org/10.3138/topia.26.11>.

²⁷ Banerji, 2018.

Dwyer

2011 Dwyer, Rachel: The Case of the Missing Mahatma: Gandhi and the Hindi Cinema. In: *Public Culture*, 23. (2011) 2. sz. 349–376. DOI: <https://doi.org/10.1215/08992363-1161949>.

Ghosh–Babu

2006 Ghosh, Anurabha – Babu, Tapan: Lage Raho Munna Bhai: Unravelling Brand ‘Gandhigiri’. In: *Economic and Political Weekly*, 41. (2006) 51. sz. 5225–5227.

Hay

1983 Hay, Stephen: Attenborough’s „Gandhi”. In: *The Public Historian*, 5. (1983) 3. sz. 84–94. DOI: <https://doi.org/10.2307/3377031>.

Kidwai

2018 Kidwai, Rasheed: *Neta Abhineta: Bollywood Star Power in Indian Politics*. London, 2018.

Kripalani

2020 Kripalani, Coonoor: Reviving Gandhi and the Utopia of Hind Swaraj 1 in Popular Hindi Films. In: *Swaraj and the Reluctant State*. Ed.: Saxena, K. B. London–New York, 2020. 133–152.

Mandal

2019 Mandal, Dilip: Ayushmann Khurrana’s Article 15 Wants You to Believe Caste System Came from Outer Space. In: *The Print*, 2019. június 30. <https://theprint.in/opinion/ayushmann-khurranas-article-15-wants-you-to-believe-caste-system-came-from-outer-space/256291/> (letöltés: 2020. december 30.).

Paranjape

2014 Paranjape, Makarand R.: Gandhiism vs. Gandhigiri: The Life and Afterlife of the Mahatma. In: *Indialogs*, 1. (2014) 103–122. DOI: <https://doi.org/10.5565/rev/indialogs.5>.

Pathwardhan

1983 Pathwardhan, Anand: ‘Gandhi’: Film as Theology. In: *Economic and Political Weekly*, 18. (1983) 16–17. sz. 635–637.

Pinney

2014 Pinney, Christopher: Gandhi, Camera, Action! India’s ‘August Spring’. In: *The Political Aesthetics of Global Protest: The Arab Spring and Beyond*. Eds.: Werbner, Pnina – Webb, Martin – Spellman-Poots, Kathryn. Edinburgh, 2014. 177–192.

Suri

2019 Suri, Sanjay: *A Gandhian Affair. India’s Curious Affair with Portrayal of Love in Cinema*. Delhi, 2019.

2. Filmográfia

Article 15 (2019) Anubhav Sinha. Benaras Media Works, Zee Studios.

Gandhi (1982) Richard Attenborough. Columbia Pictures.

Gandhi, My Father (2007) Feroz Abbas Khan. Eros International.

Hey Ram (2000) Kamal Hassan. Raaj Kamal International.

Lage Raho Munna Bhai (2006) Rajkumar Hirani. Vinod Chopra Productions.

Mahatma: Life of Gandhi, 1869–1948 (1968) Vithalbhai Jhaveri.

Naya Daur (1957) B. R. Chopra. BR Films.

Rama Rajya (1942) Vijay Bhatt. Prakash Pictures.

Swades (2004) Ashutosh Gowariker. India: UTV Motion Pictures.

The Making of the Mahatma (1996) Shyam Benegal. National Film Development Corporation of India.

Water (2005) Deepa Mehta. David Hamilton Productions.

JÚLIA SZIVÁK

MAHATMA GANDHI ON THE FILM SCREEN

This article seeks to throw light on the relationship of Mahatma Gandhi and Hindi cinema from three interconnected perspectives. Firstly, I discuss the relationship of the historical figure of the Mahatma and filmmaking. Then, I analyse the ways in which the Mahatma's politics and ideology have been represented in films. Finally, I look at the representation of the figure and message of the Mahatma in three very different films: the British-Indian coproduction, *Gandhi* (1983, dir.: Richard Attenborough), the classic Bollywood blockbuster, *Lage Raho Munna Bhai* (2006, dir.: Rajkumar Hirani) and *Swades* (2002, dir.: Ashutosh Gowariker) that seeks to portray Gandhianism in a way that appeals to the Indian diaspora. By looking at these cinematic texts, I seek to trace the ways in which Gandhi has been situated in Indian popular culture.

„Az amerikai érdekek európai ügynöksége”?

XII. Piusz keleti politikájának historiográfiai mérlege

Történelmi pillanat,¹ hogy Ferenc pápa döntése nyomán 2020. március 2-án megnyíltak a vatikáni levéltáraknak az 1939. február 10-től 1958. október 9-ig terjedő időintervallumban keletkezett dokumentumai. A rendkívül izgalmas periódus iratanyagának kutathatóvá válásától mindenekelőtt a második világháborúval, illetve a katolikus egyház és a náciizmus kapcsolatával foglalkozó kutatók azt várják, hogy korábban megfogalmazott téziseiket eddig ismeretlen dokumentumok segítségével támaszthatják alá. A szakirodalomra jellemző, 1945 előtti évekre irányuló markáns kutatási fókusz mindazonáltal szinte elfeledteti, hogy XII. Piusz pápasága nem ért véget a második világháborúval. Kelet-Közép-Európa perspektívájából pedig legalább annyira érdekes Eugenio Pacelli pápaságának második szakasza, amelyet egy újabb totalitárius rendszerrel, a kommunizmussal szembeni küzdelem, és – a háborút követő rövid átmeneti időszak után – egy újabb világméretű háború, a hidegháború jellemezett.

Tanulmányunk XII. Piusz pápaságának ezen második, talán kisebb érdeklődésre számot tartó periódusára fókuszál. Célunk felvázolni, hogy a korábban már hozzáférhető különböző forrástípusok² alapján milyen alapvető állítások és értékelések fogalmazódtak meg XII. Piusz és a Szentszék második világháború utáni keleti politikáját, illetve annak az Amerikai Egyesült Államok Kelet-Közép-Európa-politikájával való összefüggéseit illetően. Vázlatos áttekintésünk során mindenesetre nem vállalkozhatunk sem a témával foglalkozó teljes szakirodalom feltérképezésére, sem a téma kapcsán felmerülő valamennyi kérdéskör kimerítő vizsgálatára. Tanulmányunkban ezért a historiográfiára jelentősebb hatást gyakorló alapművekre, illetve néhány ezekkel vitatkozó írásra támaszkodunk, és az ezekben tárgyalt főbb szempontok alapján csupán arra teszünk kísérletet, hogy XII. Piusz keleti politikájának leginkább vitatott aspektusait bemutassuk. Az eltérő nézőpontok és nyitott kérdések számbavétele teszi ugyanis lehetővé annak felmérését, milyen területeken várhatunk új eredményeket az újonnan megnyitott szentszéki levéltári anyag feltárásától.

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, igazgatóhelyettese (1097 Budapest, Tóth Kálmán utca 4., fejerdy.andras@abtk.hu). A tanulmány létrejöttét az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) FK 135762 számon támogatta.

1 A címbeli idézet: Kertész, 1995. 374.

2 A forrásadottságokról és azok következményeiről lásd: Kent, 2002. 6–8.; Fejérdy, 2013. 7–8.; Hrabovec, 2018a. 9–11.

XII. Piusz 1945 utáni keleti politikájára és annak az Egyesült Államok nagyhatalmi politikájával való összefüggéseire összpontosító historiográfiai áttekintésünkhöz, mintegy viszonyítási alapként, mindenekelőtt szükségesnek látszott az Egyesült Államok kelet- és közép-európai politikájának 1945–1958 közötti változásait és dinamikáját röviden összefoglalni. A tanulmány központi részében ezután három – XII. Piusz keleti politikájának megítélése szempontjából alapvető – kulcsfogalom köré szervezve mutatjuk be a Szentszék magatartására vonatkozó különféle értékeléseket. Elsőként azt az *intransigencia* fogalmával jellemezhető kérdést vizsgáljuk néhány aspektusból, vajon az egyes szerzők szerint mennyire játszott meghatározó szerepet a Szentszék korabeli keleti politikájában a pápa elvi kommunistaellenessége, és melyek voltak ennek konkrét megnyilvánulási formái. Második helyen azt a *pragmatizmus* fogalomba sűrítendő problematikát járjuk körül, hogy a szakirodalomban megjelenő értékelések szerint mennyire tudott XII. Piusz megfelelni a Szentszéknek a hívek érdekében a szemben álló féllel is párbeszédre nyitott diplomáciai hagyományának; azaz a pápa óvatossága vagy a Szovjetunió és csatlósainak elzárkózása akadályozta-e meg inkább egy lokális vagy globális *modus vivendi* megkötését? A harmadik pontban XII. Piusz „pártatlanságának” megítélését vesszük górcső alá: vajon XII. Piusz pápaságára a hidegháborús helyzetben inkább a Szentszék hagyományainak megfelelően a két blokk szembenállásán való felül-emelkedésre törekvés, vagy inkább a nyugati világ és az USA melletti elköteleződés volt jellemző? Azaz hozzájárult-e a pápa a hidegháború kirobbantásához, és ha igen, mennyiben? A három témakör vizsgálata során igyekszünk számba venni a historiográfiai vitákból leszűrhető főbb tanulságokat, és azt mérlegelni, hogy a közelmúltban megnyílt új szentszéki források mely területeken árnyalhatják, módosíthatják vagy egészíthetik ki XII. Piusz keleti politikájára vonatkozó ismereteinket.

Az Egyesült Államok Kelet-Közép-Európa-politikája 1945 és 1958 között

A második világháborút követően az Egyesült Államok számára az európai béke megteremtése és fenntartása jelentkezett prioritásként, így Washington az első években az alkalmazkodás politikáját látta célravezetőnek Kelet-Közép-Európában. Miután a Roosevelt-adminisztráció a háború utolsó szakaszában arra a következtetésre jutott, hogy az európai kontinens békéje és stabilitása csak a közép- és kelet-európai államok nemzeti függetlenségének rovására teremthető meg, elfogadhatónak találta, hogy a térségben szovjet befolyás érvényesüljön. Roosevelt és környezete számára ez azért sem tűnt veszélyesnek, mert úgy vélték, hogy a háború alatt a Szovjetunió megváltozott. Az amerikai elnök XII. Piusz pápához küldött személyes képviselőjének, Myron C. Tylornak 1942. szeptember 22-i memorandumát Domenico Tardini például egyenesen annak bizonyítékeként értékelte, hogy az amerikaiak abban az illúzióban élnek: „a kommunista (szovjet) kormány a náciizmus

feletti győzelem után kezes báránként lép be az európai népek családjába”.³ Az orosz ortodox egyházzal szembeni szovjet egyházpolitika megváltozása⁴ ugyancsak azt látszott alátámasztani, hogy Sztálin politikáját már nem elsősorban az ateista kommunizmus ideológiája irányítja, hanem hagyományos és ezért pragmatikus nagyhatalmi törekvések vezérik. Az amerikai külpolitika irányítói, valamint a politikai szféra és a közélet befolyásos képviselői közül sokan osztották Rooseveltnézeteket, így eleinte az 1945 áprilisában helyébe lépő Truman elnök számára is elfogadható volt egy olyan forgatókönyv, amelynek eredményeképpen egy politikailag és katonailag a Szovjetunióhoz elkötelezett, de (ideológiailag) alá nem vetett, egyúttal gazdaságilag nyitott kelet-közép-európai zóna alakul ki.⁵ A térség mind nyilvánvalóbb szovjetizálása, valamint az amerikai gazdasági érdekek mind súlyosabb sérelme azonban 1947–1948-ra ezen politikai stratégia átértékeléséhez vezetett.

A folyamat kiindulópontját – bár Moszkva és Washington között korábban is akadtak feszültségek – Sztálinnak a Moszkva Sztálin kerületének választási gyűlésén 1946. február 9-én elmondott beszéde, illetve George Kennan moszkvai amerikai követnek a beszéd nyomán február 22-én küldött „hosszú távirata” jelentette.⁶ A szovjet diktátornak a világháborús győzelmet a szovjet társadalmi és állami rendszer győzelmeként értékelő, az Egyesült Államokban nagy visszhangot kiváltó beszéde⁷ ugyanis alkalmat adott Kennan számára, hogy egy, a szovjet politikáról szóló részletes elemzésben rámutasson: az együttműködés korszaka véget ért. Jóllehet az amerikai külpolitika 1946-ban hivatalosan változatlanul a két nagyhatalom kooperációjára épített, a Szovjetunióhoz fűződő viszonyát az alkalmazkodás helyett egyre inkább a határozottság jellemezte. A látványos külpolitikai irányváltást egy évvel később a kommunizmus feltartóztatási politikáját megfogalmazó, úgynevezett Truman-doktrína 1947. március 12-i meghirdetése, majd a Marshall-terv június 5-i bejelentése jelezte.⁸ Miután a Szovjetunió a befolyási övezetébe tartozó országoknak megtiltotta a részvételt az amerikai újjáépítési programban, és a kommunista pártok politikájának összehangolására létrehozta a moszkvai irányítású Kominformot, 1948 első felére a szovjet–amerikai háborús szövetség végérvényesen és nyilvánvalóan felbomlott, és megszilárdult a bipoláris világtrend.⁹

A szovjet dominancia Kelet-Közép-Európára történő kiterjesztését – amelyet egyfelől az 1948. februári prágai kommunista puccs nyomán az utolsó kelet-

3 Tardini 1942. szeptember 22-i feljegyzése Myron Taylor XII. Piuszhoz intézett memorandumához. In: *ADSS* vol. 5. 695. 2. lábjegyzet. (477. sz. dok.)

4 Lásd erről: Roccucci, 2011. 117–295.; Dickinson, 2003. 23–36.

5 Borhi, 2015. 79–83., 105.

6 George Kennan's 'Long Telegram', February 22, 1946. In: *FRUS 1946*. vol. 6. 1969. 696–709. Internetes kiadás: <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116178> (letöltés: 2020. december 21.).

7 Lásd különösen a következő mondatokat: „Győzelmünk azt jelenti mindenekelőtt, hogy győztünk a mi társadalmi rendszerünk, hogy a szovjet társadalmi rendszer sikerrel kiállta a próbát a háború tüzeiben, és bebizonyította teljes életképességét. (...) Győzelmünk az jelenti, másodsorban, hogy győztünk a mi szovjet államrendszerünk, és a soknemzetiségű szovjet államunk kiállta a háború összes próbáját, és bebizonyította életképességét. (...) Győzelmünk azt jelenti, harmadszor, hogy győztünk a szovjet fegyveres erők, győztünk a mi Vörös Hadseregünk.” Sztálin, 1946. 6.

8 Kirby, 2003a. 82–83., 87.; Pastorelli, 2013. 39.

9 Pastorelli, 2013. 40–41.; Stirk-Weigall, 1999. 33–35.

európai demokrácia felszámolása, másfelől az amerikai gazdasági érdekeltségek térségből történő szisztematikus kiszorítása jelzett – Washingtonban biztonsági kihívásként értékelték. Az 1945 után folytatott „open spheres” politika nyilvánvaló kudarcra után a Szovjetunióknak alárendelt kommunista rezsimekben Nyugat-Európa és ezáltal az Egyesült Államok biztonságát fenyegető hatalmi eszközöket láttak, ezért – részben a Belgrád és Moszkva közötti 1948-as szakítás nyomán – mindinkább egy olyan külpolitikai stratégia került előtérbe, amely a térség kommunista rendszereinek destabilizálását tűzte ki célul. A hosszú távú célkitűzés a szovjet uralom megszüntetése vagy legalább befolyásának elfogadható szintre történő csökkentése volt.¹⁰

Az amerikai vezetés a szovjet politikát elemezve 1950-re már egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy Sztálin immár világalomra tör, és 1954-től akár katonai támadást is indíthat a Nyugat ellen. Azon meggyőződés alapján, hogy tervének megvalósításában Moszkva az európai csatlós államoknak is fontos szerepet szán, a Nemzetbiztonsági Tanács 1950. április 14-én elkészített NSC-68. számú dokumentuma a térséget illetően a már korábban megindult lélektani és gazdasági hadviselés fokozását irányozta elő annak érdekében, hogy akár zavargások és felkelések szításával csökkentse egy szovjet támadás esélyeit.¹¹ A kijelölt stratégia részeként hirdette meg Truman elnök 1950 áprilisában a keresztes háborút idéző „igazságkampányát”, amely a kibontakozó hidegháborút a jó és a rossz, „a sötétség és a világosság” közötti harcként jellemezte.¹²

Az amerikai külpolitika az 1950-es évek elején csak Koreában tett – sikertelen – kísérletet a rollback politikai stratégia alkalmazására, ám egy európai fegyveres konfliktusnak, így Kelet-Közép-Európa erőszakos felszabadításának lehetőségét sem zárta ki teljesen. Az 1953 januárjában hivatalba lépő, elődjénél aktívabb kelet-közép-európai politikát ígérő Eisenhower-adminisztráció mindazonáltal hamar szembesült a lehetőségek korlátaival. Az 1953-as kelet-berlini felkelés tapasztalatait leszűrve a Nemzetbiztonsági Tanács 1953 decemberében már kénytelen volt leszámolni Kelet-Közép-Európa erőszakos felszabadításának lehetőségével. Az évtized közepén így két – egymással összeegyeztethetetlen – irányvonal versengett az Egyesült Államok kelet-európai politikájában. Egyfelől továbbra is érvényben maradt a destabilizálás a Szovjetunió hatalmi helyzetét gyengíteni kívánó politikája. A nukleáris háború korában a fegyveres felszabadítás ugyan nem jöhetett már szóba, mert túl költséges lett volna, és egyúttal a „szabad világ” elpusztításának kockázatát is magában hordozta. A visszaszorítás politikájának alternatívájával szemben ismét előtérbe kerülő feltartóztatás stratégiájának jegyében azonban az amerikai vezetés nem tekintette teljesen reménytelennek a diktatúrával szembeni ellenállást. Propagandájával és felforgató akciókkal ezért változatlanul a helyi ellenállás táplálására törekedett. Ezzel fenntartotta a felszabadulás reményét és segítséget helyezett kilátásba az itt élő nemzeteknek a kommunista hatalommal szemben.¹³

10 Borhi, 2015. 105–111.

11 *National Security Council Report*, 1950.

12 Kirby, 2003a. 88–97.; Borhi, 2015. 124–130.

13 Borhi, 2015. 142–143.

Ezzel párhuzamosan, Sztálin halálát követően felmerült a kelet-európai kérdés tárgyalásos rendezésének lehetősége is. Ennek célja ugyancsak Európa politikai térképének átrajzolása, azaz a csatlós államoknak a Szovjetuniótól történő elszakítása volt – azonban nagyhatalmi konszenzussal. A tárgyalásos politika első eredményét Ausztria 1955. évi semlegessé tétele jelentette. Ez a Szovjetunió számára is elfogadható kompromisszum volt, mivel kizárta az ország beolvadását a nyugati biztonsági rendszerbe, és egyúttal a békés egymás mellett élésről szóló szovjet propagandaszólamnak megfelelően a kelet-nyugati viszony javulását demonstrálta. Az amerikai külpolitika azonban sikertelenül kívánta az osztrák államszerződést továbbbi megállapodásokhoz vezető állomásként felhasználni. Amikor tehát John Foster Dulles külügyminiszter az 1955. július 18-i genfi csúcstalálkozón felvetette a kelet-közép-európai csapatkivonásokat és a zóna finn modell alapján történő átrendezését, Nyikolaj Bulganyin szovjet miniszterelnök nem mutatott érdeklődést a tárgyalásos rendezés iránt, mert az engedményekért az USA semmiféle ellentételezést nem tudott kínálni. A negatív tapasztalatok alapján egy évvel később a Nemzetbiztonsági Tanács ezért elvetette a finn modell alkalmazásán alapuló tárgyalásos rendezés útját, és megerősítette a szovjet tömb megosztásán és az ellenállás támogatásán alapuló destabilizációs stratégiát.¹⁴

Az amerikai Kelet-Közép-Európa-politika újabb változásában az 1956-os magyar forradalom tapasztalata játszott döntő szerepet. A magyar szabadságharc kudarca után nemcsak a „rab népek felszabadításáról” szóló amerikai propaganda és a biztonságpolitikai megfontolások összeegyeztethetetlen volta vált nyilvánvalóvá, de a feltartóztatás elve is kudarcot vallott. Azáltal, hogy az Egyesült Államok nem kockáztathatta egy átfogó nukleáris háború kirobbantását, kiderült, hogy válság esetén Amerika nem aknázhatja ki atomfölkényét. Az 1956-os magyar forradalom így végül nemhogy meggyengítette volna a Szovjetunió európai pozícióját, de a beavatkozástól való amerikai tartózkodás miatt egyenesen Moszkva vasfüggöny mögötti hatalmának megerősödését hozta magával.

A hidegháborús amerikai politika kudarca egyúttal a külpolitikai célok és eszközök újraértékeléséhez vezetett. Míg az 1950-es években Kelet-Közép-Európa destabilizációjától várták Nyugat-Európa biztonságának erősödését, 1956 után immár a kommunista rendszerek megszilárdításában látták Európa biztonságának zálogát. Biztonságpolitikai megfontolásból a térségbe irányuló amerikai politika stratégiai célja – jóllehet távlatilag változatlanul a kommunista rendszerek felszámolása volt kívánatos – immár nem a kelet-közép-európai országok függetlenségének helyreállítása lett, hanem ezen államok szovjet blokkon belüli viszonylagos függetlenségének fokozatos elérése. A kommunista rendszerek politikai és gazdasági elszigetelése helyett így az egyoldalú szovjet függőség csökkentésére a kétoldalú kapcsolatok kiszélesítése került előtérbe. A szovjet „békés egymás mellett élés”

14 NSC 5608. Note by the executive secretary to the National Security Council on U.S. policy toward the Soviet satellites in Eastern Europe. Washington, 13 July, 1956. In: *FRUS 1955–1957*, vol. XXV. 1990. 190–194.; Borhi, 2015. 111–113.

politikájához illeszkedő új amerikai stratégia gyakorlati megvalósítása mindenestre már jórészt a XII. Piusz pápasága utáni időszakra esett.¹⁵

Szentszéki Ostpolitik, 1945–1958

Megszállott antikommunizmus?

XII. Piusz keleti politikájának egyik legtöbbször hangsúlyozott aspektusa az intranzigens antikommunizmus. A pápa halála után, az 1960–1970-es évek enyhülési politikájának légkörében kifejezetten az a kritika fogalmazódott meg, hogy XII. Piusznak a második világháború után a szovjet zóna irányába folytatott politikáját egyoldalúan az ideológiai szembenállásból fakadó elutasítás határozta meg. Carlo Falconi egyenesen azt állította, hogy XII. Piusz „irracionális és fanatikus” antikommunizmusa volt a legfőbb akadálya annak, hogy a hidegháború alatt a Szentszék a világ békéjének előmozdítójaként lépjen fel.¹⁶ Hansjakob Stehle ugyancsak teljesen elhibázottnak értékelte XII. Piusz keleti politikáját,¹⁷ amely az ideológia „elefántcsonttornyából”¹⁸ szemlélte az eseményeket, és az elvi szembenállás miatt még a második világháborút követő átmeneti években sem mutatott hajlandóságot arra, hogy a kommunista kormányok közeledésére pozitívan reagáljon, és *modus vivendi* keressen Kelet-Közép-Európa új uraival.¹⁹ A közép- és kelet-európai kommunista rendszerek és a Szovjetunió bukása óta megjelent szakirodalom ugyan árnyalta ezt az egyoldalú értékelést, XII. Piusz pápasága azonban szembeállítva a XXIII. János pápa, illetve a II. vatikáni zsinat által megindított dialógussal mégis legtöbbször alapvetően merev, konzervatív, intranzigens korszakként jelenik meg. XII. Piuszra a történészek jelentős része úgy tekint, mint aki inkább ideológiai, semmint gyakorlati-politikai aspektusból értelmezte az eseményeket, és ezért nem használta ki a kommunista rendszerű államok közötti olyan nézetkülönbségeket sem, mint például az 1948-tól kibontakozó jugoszláv–szovjet ellentét.²⁰

Eugenio Pacelli kétségtelen antikommunizmusát többen személyes indítással tartották – Falconi egyenesen pszichológiai komplexusnak nevezte.²¹ Az újabb kutatások fényében azonban egyértelmű, hogy túlzott leegyszerűsítés volna a későbbi pápa kommunistaellenességét 1919. áprilisi élményeivel magyarázni,²² amikor a rövid életű Bajor Tanácsköztársaság személyében is fenyegette az akkor nunciusként Münchenben szolgáló Pacellit. Felfogásának alakulásában sokkal nagyobb szerepet játszottak vatikáni államtitkárként szerzett tapasztalatai: a Szent-

15 Borhi, 2015. 171–175., 181–183.

16 Falconi, 1967. 275.

17 Stehle, 1975. 296.

18 „Kirchturmperspektive”. Stehle, 1975. 264.

19 Uo. 289–290.

20 Riccardi, 1992. 156.

21 Falconi, 1967. 278.

22 Fattorini, 1992. 102–110.

szék diplomáciájának vezetőjeként ugyanis az ő feladata volt, hogy az 1930-as években figyelemmel kísérje a marxista ideológiából táplálkozó egyházellenes fellépéseket Mexikóban, Spanyolországban és a Szovjetunióban.²³ E tapasztalatokból és a marxizmus elméletének alapos ismeretéből következett a kommunizmust elítélő, 1937. március 19-én kelt *Divini Redemptoris* kezdetű enciklika előkészítésében²⁴ is részt vevő Pacelli alapvető meggyőződése, miszerint a kommunizmus lényegileg ateista, és mint ilyen, gyökerében egyházellenes. A kommunizmusnak ez az alapvető tulajdonsága „szinte ösztönös bizalmatlanságot”²⁵ eredményezett benne a kommunista rendszerekkel szemben. A katolicizmus és a kommunizmus közötti világnézeti szakadékot áthidalhatatlan akadálnak látta, ami bármiféle megegyezés lehetőségét kérdésessé teszi, és egyúttal életveszélyes fenyegetést jelent nemcsak az egyházra, hanem az egész keresztény civilizációra nézve is.

Az Egyesült Államok és a Szentszék Kelet-Közép-Európa-politikájának összevetése is erősíteni látszik XII. Piusz antikommunizmusának jelentőségét. Az első években az eltérő helyzetértékelés, majd a hidegháború kibontakozásától kezdve pedig éppen a két fél politikájában jelentkező konvergencia és a retorikai szókészlet hasonlósága egyaránt a szentszéki keleti politika intranzigens jellegét látszik kiemelni.

A Roosevelts-adminisztrációnak a szovjet nagyhatalmi politikának és egyház-politikának a háború utolsó szakaszában észlelhető pragmatikus fordulatára vonatkozó értékelésével szemben Rómában kétségtelenül úgy látták, hogy „nincsen olyan konkrét és számottevő tény, amely azt mutatná, hogy a kommunizmus most valóban megváltoztatta volna elveit és gyakorlatát”.²⁶ Míg tehát az 1940-es évek derekán az Egyesült Államok – részben katonai-hadászati és biztonságpolitikai megfontolások alapján – kész volt (területi) engedményeket adni a szövetséges Szovjetunióknak, XII. Piusz célja a kommunista nagyhatalom nyugati irányú expanziójának megakadályozása volt. Ezzel összefüggésben utasította vissza a pápa a háború utolsó szakaszában a feltétel nélküli megadás Casablancában 1943-ban elfogadott elvét is, mivel úgy látta: ezáltal lehetetlenné válik, hogy a Hitler utáni Németország szerepet játszasson a kommunista terjeszkedés feltartóztatásában.²⁷ A szentszéki aggodalmakat irracionálisnak tekintő Washington végül a pápa szempontjait figyelmen kívül hagyva dolgozta ki a háború utáni rendre vonatkozó terveket, amelyek a nagyhatalmak jaltai konferenciáján az érdekszférák *de facto* elismeréséhez vezettek. Az Egyesült Államoknak később a hidegháborúban játszott vezető szerepével kontrasztban álló korai amerikai békülékenység fénytörésében a kommunizmust veszélyként értékelő szentszéki álláspontnak – amelynek Róma a háború alatt, majd 1946-ban is az Egyesült Államok püspökein keresztül

23 Vö. például Luxmoore–Babiuch, 1999. 93.; Riccardi, 1992. 197.

24 Chenux, 2009. 100–108.

25 Uo. 229.

26 Az Államtitkárság feljegyzései. Vatikán, 1944. augusztus 23. In: *ADSS* vol. 11. 510.

27 Vö. Cardinal Maglione utasítása Cicognani washingtoni apostoli delegátusnak. Vatikán, 1944. február 27. In: *ADSS* vol. 11. 164–165. és Cardinal Maglione utasítása Godfrey londoni apostoli delegátusnak. Vatikán, 1944. március 9. In: *ADSS* vol. 11. 195.

igyekezett érvényt szerezni²⁸ – így sokszor az indokoltnál is jobban az intranszigens vonásai domborodtak ki a szakirodalomban.

Némiképp paradox módon 1947–1948 után ezt a képet erősítette az Egyesült Államok és a Szentszék „céljainak és cselekvésének” – „az eszközök és tervek különbözősége ellenére” – kézzelfogható „konvergenciája” is.²⁹ Míg a Truman és XII. Piusz közötti, a kompromisszumos amerikai politika lezárásának meghirdetéseként és legitimációjaként értékelt 1947. nyári levélváltás,³⁰ majd az amerikai elnök hidegháborús politikájának és igazságkampányának keresztény-vallásos retorikája, illetve egy ökumenikus kommunistaellenes vallási egységfront létrehozását célzó – sikertelen – törekvése³¹ inkább a kommunizmussal szembeni harc, mint az alapvető közös érdek megjelenését tükrözi, a hidegháborúban elkötelezett és kommunistaellenes keresztes hadjáratot kívánó³² Washington pragmatikus politikájához képest is intranszigensebb színben tűnik fel például a Szentszék azokban az értékelésekben, amelyek szerint az 1948-as jugoszláv–szovjet szakítást követően Róma „a tényeket inkább ideológiai, semmint politikai szempontból értékelte”,³³ továbbra is differenciálatlanul tekintett a térség kommunista államaira, és nem használta ki a kibontakozó ellentétekben rejlő (morális) nyomásgyakorlás lehetőségét.³⁴

Ugyancsak XII. Piusz kompromisszumra képtelen merevségét szokás hangsúlyozni az egyház számára némi mozgásteret garantáló, Stefan Wyszyński lengyel prímás által az állammal kötött két – 1950. április 14-i, majd 1956. december 7-i – megállapodás kapcsán: eszerint a pápa a párbeszéd és megegyezés helyett a vértanúság választását tekintette kívánatosnak.³⁵ Végül, de nem utolsósorban a szembenállást hangsúlyozó merev doktrinális álláspont fennmaradásának jeleként értékelik, hogy XII. Piusz – jóllehet mindvégig elutasította egy kommunistaellenes keresztes hadjárat meghirdetését – a Kelet-Közép-Európára nehezedő kommunista elnyomást a szellemi háború és az „új iszlám” elleni védekezés narratívájában mutatta be.³⁶

A XII. Piusz intranszigens magatartását hangsúlyozó szerzők is rendszerint elismerik ugyanakkor, hogy a kommunista kormányok egyházellenes politikájára vonatkozó szentszéki helyzetértékelés – legkésőbb 1948-tól – alapvetően megalapozott volt. Többen felhívják azonban a figyelmet arra, hogy éles kontraszt fedezhető fel pápaságának első, a második világháború alatti szakasza és 1945 utáni magatartása között. Míg ugyanis a nácizmussal szemben tudatosan a hallgatás poli-

28 Kent, 2003. 69–70.

29 Montini idézi: Chenu, 2009. 155.

30 Kirby, 2003a. 91–92.

31 Di Nolfo, 2003. 103., 106.; Kirby, 2003a. 79–80., 91., 94–95.; Coppa, 2003. 60.

32 Trasatti, 1993. 163.

33 Riccardi, 1992. 156.

34 Gallagher, 2003. 133–136.

35 Riccardi, 1992. 164.; Coppa, 2003. 59–60.; Kent, 2003. 74.; Kent, 2002. 202., 249–250., 258.; Stehle, 1975. 303–306., 308., 330–331.; Trasatti, 1993. 167., 181.; Wladimir d’Ormesson szentszéki francia követ jelentése. Róma, 1950. július 20. AMAE, Europe (1944–1970), Saint Siège (1944–1955), vol. 26. 250–253.; Wladimir d’Ormesson szentszéki francia követ jelentése. Róma, 1950. szeptember 13. AMAE, Europe (1944–1970), Saint Siège (1944–1955), vol. 26. 290–292.

36 Riccardi, 1992. 121.; Somorjai, 2017. 145–156.

tikája mellett döntött, a hidegháború idején feladta ezt az óvatos magatartást, és a kommunizmussal szemben a határozott megnyilatkozások, sőt az exkommunikáció eszközéhez nyúlt. Azáltal tehát, hogy XII. Piusz figyelmen kívül hagyta a kommunizmussal és a nácizmussal szembeni eltérő hozzáállás percepciójának következményeit, a megszállott antikommunista és hidegháborús konfliktust szorgalmazó pápa imázsát részben magának köszönhette.³⁷

Miként a nácizmussal szembeni „hallgatás” kérdésére, úgy a hallgatás kommunizmussal szembeni feladásának okaira is eltérő válaszok születtek. A leginkább kritikus felfogás szerint a nyílt fellépés mozgatórugója végső soron XII. Piusz lelkiismeret-furdalása volt: a kemény elítélő szavakkal a *minus malum* jegyében magára kényszerített háború alatti hallgatást kívánta kompenzálni. A pápának a kommunizmussal szemben a nácizmushoz viszonyítva határozottabb kiállása eszerint nem csupán az 1945 utáni új szentszéki politikai irányvonalnak volt következménye, hanem a hallgatás „traumájából” következő komplexusé (*Schweigekomplex*) is.³⁸

A XII. Piusz határozott antikommunista politikájával inkább szimpatizáló kelet-közép-európai szerzők ezzel szemben csak impliciten reflektálnak a világháború alatti hallgatás és a hidegháború alatti nyílt felszólalások közötti ellentmondásra, amikor a határozott fellépésnek nem a helyi egyházak sorsára gyakorolt esetleges negatív hatását érzékelik elsődlegesnek, hanem ellenkezőleg: azt a morális támogatást és szolidaritásvállalást, amit az itt élőknek XII. Piusz kiállása jelentett.³⁹ A nyugat-európai és amerikai szerzők ezzel szemben újabban azt hangsúlyozzák, hogy XII. Piusznak a kommunizmussal szembeni nyílt és határozott megnyilatkozásai egyszerre kényszerű, de ugyanakkor tudatos döntés eredményei voltak. A pápa ugyanis belátta, hogy a Szentszékeknek nincsen semmilyen eszköze az 1945 után kialakult európai *status quo* megváltoztatására, illetve a szovjet zónában mind általánosabb egyházüldözés megakadályozására. Egyúttal azt is felmérte, hogy egy változás kikényszerítésében a nyugati nagyhatalmakra sem számíthat. Így az 1940-es évek végén a pápa az egyetlen járható útnak azt látta, ha legalább szavakban határozottan fellép a kommunizmussal szemben, és nyílt és erőteljes megnyilatkozásokkal ad eligazítást a híveknek, sőt akár az „utolsó töltenyt”,⁴⁰ a kiközösítést is beveti.⁴¹

A Szent Hivatal 1949. július 1-jei dekrétumára⁴² szinte mindenki XII. Piusz intranzigens antikommunista keleti politikájának egyik fő indikátoraként tekint, így ennek a dokumentumnak szakirodalmi értékelésével külön is érdemes röviden foglalkozni. A merevebb álláspontot képviselő, Alfredo Ottaviani irányítása alatt működő Szent Hivatalnak az árnyaltabb megfogalmazást preferáló Államtitkárság feletti „győzelme” eredményeként létrejött dekrétumot⁴³ a nyugati történetírás inkább

37 Luxmoore–Babiuch, 1999. 107.

38 Stehle, 1975. 297–299.

39 Vö. Cywiński, 2005. 363–364.; Hrabovec, 2018b. 83–84. Ugyanezt a felfogást tulajdonítja Joseph Patrick Hurley jugoszláviai ideiglenes megbízottnak (regent *ad interim* to Yugoslavia) Kent, 2002. 234. XII. Piusz politikájának ezt a dimenzióját szintén megemlíti Riccardi, 1992. 150.

40 Luxmoore–Babiuch, 1999. 103.

41 Riccardi, 1992. 125.; Coppa, 2003. 57.; Kent, 2003. 74.; Kent, 2002. 242.

42 A Szent Hivatal dekrétuma (1949. július 1.). In: *Acta Apostolicae Sedis*, 41. (1949) 334.

43 Riccardi, 1992. 126.; Luxmoore–Babiuch, 1999. 66.; Kent, 2002. 242.

kritikusan ítéli meg. A legtöbb szerző elismeri ugyan, hogy a katolikus egyház belső megosztását és a szakadár nemzeti egyházak létrejöttét célzó kommunista egyházpolitika kontextusában jogos igény volt a Szentszék részéről, hogy emlékeztesse a híveket a kommunista ideológia és a katolikus tanok összeegyeztethetlenségére, valamint az egyházhoz való hűségre,⁴⁴ de a nyílt elítélést kontraproduktívnak tekinti. Tudniillik azt hangsúlyozzák – függetlenül attól, vajon a dekrétum címzettjei elsősorban a kelet-közép-európai katolikusok voltak-e⁴⁵ (és így XII. Piuszt az egyház belső egységének megőrzését szolgáló morális-lelkipásztori szándék vezette),⁴⁶ vagy a pápa inkább a nyugat-európai kommunista pártok előretörését igyekezett általa megakadályozni⁴⁷ –, hogy az elítélést a szovjet blokkban politikai támadásként értékelték, ami megerősítette „azt a sztereotípiát, hogy minden katolikus a kommunizmus ellensége”.⁴⁸ Következésképpen a dekrétum tovább súlyosbította a kelet-közép-európai katolikusok helyzetét, amennyiben ürügyül szolgált újabb repressziók és támadások bevezetésére.⁴⁹ A nyugati történésekkel szemben a közép- és kelet-európai szerzők inkább a dekrétum pozitívumait emelik ki: amellett érvelnek, hogy a belső egyházszakadás kikényszerítése reális veszély volt 1949-ben, így fontos volt a Szentszékkel és a helyi hierarchiával szemben állami támogatással fellépő papi (béke)mozgalmakat elszigetelni. Azáltal, hogy világos helyzetet teremtett, a dekrétum betöltötte ezt a funkcióját, és – bár ürügyként hivatkozhattak rá – a gyakorlatban nem a szentszéki dokumentumnak, hanem a rendszer belső logikájának következménye volt a fokozódó egyházüldözés.⁵⁰

A Szentszéknek az egyház belső (hierarchikus és dogmatikus) egységét a kommunista rendszerekkel való bárminemű egyezkedés nélkül megőrizni kívánó intranzigens politikájának másik jelentős indikátoraként a titkos hierarchia kiépítésének tervét szokták felhozni. Hansjakob Stehle kifejezetten a helyi adottságokkal nem számoló, merev és tárgyalásra képtelen szentszéki politika szükségszerűen kudarcra ítélt eszközeként értékeli a katakomba-egyház létrehozására tett kísérleteket, amelyek legfeljebb akkor érhettek volna el némi eredményt, ha a kommunizmus tíz éven belül megbukik.⁵¹ Lényegesen árnyaltabb álláspontot képvisel Andrea Riccardi, amikor hangsúlyozza, hogy a Szentszék meglehetősen óvatosan közelített egy titkos egyházszervezet szisztematikus kiépítésének lehetőségéhez: ez elsősorban akkor merült fel, amikor megszűnni látszott, vagy már meg is szűnt a Rómához hű hierarchia legális működésének lehetősége. Ez az alternatíva ráadásul nem kizárólag XII. Piusz pápasága alatt merült fel, hiszen az ukrán görögkatolikus egyház esetében az 1960-as években megerősített titkos hierarchia biztosította sikeresen a fennmaradást.⁵² A rendelkezésre álló helyi források nemcsak azt erősítik meg, hogy

44 Riccardi, 1992. 126.; Kent, 2003. 74.

45 Vö. Luxmoore–Babiuch, 1999. 66.

46 Riccardi, 1992. 126.

47 Ezt az álláspontot képviseli például Pollard, 2003. 115.

48 Luxmoore–Babiuch, 1999. 71.

49 Pollard, 2003. 115.; Kent, 2002. 244–246.; Luxmoore–Babiuch, 1999. 69–70.

50 Például Cywiński, 2005. 379–380.; Hrabovec, 2018b. 78.

51 Stehle, 1975. 291–304.

52 Riccardi, 1992. 136–138.

a titkos hierarchia csak vészhelyzetben alkalmazott szükségmegoldás volt, amellyel még XII. Piusz pápasága után is komolyan számoltak Rómában, de arra is rámutatnak, hogy a titkos hierarchia felállításának lehetősége nem egyszerűen a szentszéki dikasztériumokban „íróasztal mellett” kidolgozott, csak elméletben működő alternatíva volt, hanem az állam által önkényesen illegalitásba szorított egyházi közösségek valós igénye is.⁵³

A jelentős mértékben állami-diplomáciai forrásokra támaszkodó történeti rekonstrukció sajátos következménye, hogy a kutatók elsősorban politika-, esetleg társadalomtörténeti megközelítésben foglalkoznak a katolikus egyház korabeli történetével, és XII. Piusz intranzigens kommunizmusellenességét, a kelet-nyugati szembenállást a jó és a rossz harcaként bemutató amerikai propagandával egy síkon értelmezik.⁵⁴ A kelet-közép-európai szerzők ezzel szemben ismételten rámutatnak arra, hogy XII. Piusz hidegháború alatti magatartásának megértéséhez elengedhetetlen a pápa teológiai-egyháztani víziójának számításba vétele. Annak számításba vétele tudniillik, hogy XII. Piusz a kereszténység és a kommunizmus közötti küzdelmet az emberi történelem eszkatologikus távlatában, spirituális küzdelemként értelmezte, így a harc megvívásában is elsődlegesen a „lelki fegyverek” szerepét hangsúlyozta, amelyben a vasfüggönyön innen és túl az egyház minden tagjának részt kell vennie.⁵⁵

Elszalasztott lehetőségek?

Az intranzigens antikommunizmus jelentőségének hangsúlyozása mellett a szakirodalom elismeri, hogy XII. Piusz is kész volt az elvi szembenállás szempontjait és a pragmatikus diplomáciai szempontokat szétválasztani. Következésképpen a Szent-szék és a Szovjetunió, illetve a térség 1945 utáni kormányai közötti kapcsolatkeresés epizódjait is számba veszi, de jelentőségük megítélésében komoly különbségek fedezhetők fel. Az egyik alapvető nézetkülönbség abból fakad, hogy akár ugyanazon kapcsolatkeresési kísérlet esetében is eltérően ítélik meg, hogy ki kezdeményezte a párbeszédet, és ki utasította azt vissza. Az eltérő értékelések másik alapja az, hogy a szerzők legtöbbször nem tesznek különbséget egyfelől a szatellitországok kormányaival folytatott szentszéki tárgyalások, másfelől a közvetlenül Moszkva és Róma között folytatott tárgyalások között.

A szovjet-szentszéki kapcsolatokat illető egyik álláspont – legalább implicit módon – abból indul ki, hogy a második világháború alatt és az azt követő években is a Szovjetunió immár pragmatikus nagyhatalmi politikát folytatott, és ezért a katolikus egyházzal való megegyezés érdekében többször is kezdeményezően lépett fel, vagy legalábbis ilyen irányba mutató gesztusokat tett. Sergio Trasatti például idesorolta többek között azokat az eseteket, amikor a Szovjetunió 1942 nyarán a moszkvai francia követen, 1944 márciusában pedig Palmiro Togliattin keresztül

53 Fejérdy, 2018. 115–134.

54 Például Kirby, 2003a. 77–97.

55 Hrabovec, 2018b. 77.; Cywiński, 2005. 359.

jelezte kapcsolatfelvételi és megállapodási készségét.⁵⁶ Hasonló módon nem egészen őszinte, de pragmatikus gesztust feltételez Hansjakob Stehle a lengyel származású amerikai pap, Stanisław Orlemansky 1944. áprilisi moszkvai útja alkalmával Sztálin által hangoztatott együttműködési készség mögött is, amiben azonban a Szentszék nem látott többet, mint manipulatív propagandalépést.⁵⁷ A XII. Piusz tárgyalásoktól való elhatárolódását hangsúlyozó Stehle ugyancsak szovjet kezdeményezésként tárgyalja azokat a Róma és Moszkva közötti közvetett üzenetváltásokat, amelyekre magyar jezsuiták közvetítésével került sor 1946 és 1947 folyamán.⁵⁸

Andrea Riccardi – miközben maga is elfogadja, hogy Sztálin külpolitikáját alapvetően imperialista expanzionizmus jellemezte – ezzel szemben a szovjet egyházpolitika belső logikájából kiindulva azt hangsúlyozza, hogy Moszkva nem volt érdekelt a Szentszékkel való kapcsolatépítésben. A Kreml érdekeit ugyanis a külföldi központból irányított, hierarchikus katolicizmussal való kiegyezés helyett inkább a Rómától független nemzeti egyházak létrehozása szolgálta volna. Riccardi ugyanakkor emellett érvel, hogy a két világháború közötti megegyezési kísérletek kudarca, a Szovjetunió tényleges szándékára vonatkozó pontos információk hiánya, valamint a szovjet uralom morális legitimálásának kockázata miatt a Szentszék sem kereste a kapcsolatot Moszkvával.⁵⁹ Az egyetlen jelentősebb, de ugyancsak eredménytelen kezdeményezés – Edward J. Flynn 1945. kora tavaszi moszkvai miszsiója – szerinte következésképpen az együttműködés fenntartásában érdekelt Egyesült Államokból, Rooseveltnél indult ki.⁶⁰

A szerzők többsége nem vonja kétségbe, hogy a lelkipásztori indíttatású, pragmatikus szentszéki diplomáciában szocializálódott XII. Piusz elvileg folyamatosan nyitott volt a párbeszédre, és megfelelő feltételek és garanciák mellett mindenkor készen állt *modus vivendi* keresésére. Ezt az elvet erősítette meg például 1946. július 12-én a pápa Ganner Haggdolf moszkvai svéd követnek⁶¹ vagy 1947 júliusában Giovanni Battista Montini államtitkár-helyettes Jaques Maritain francia szentszéki követnek.⁶² És ugyanez a gyakorlati kérdésekben békés megegyezésre való nyitottság tükröződött többek között Dalla Torre főszerkesztőnek 1947 nyarán a *L'Osservatore Romano*-ban közölt cikksorozatában.⁶³ Az intranzigens XII. Piusz-képet erősítette mindazonáltal az, hogy az elméleti nyitottság megfogalmazása ellenére az elv gyakorlati megvalósítására tett kísérletre a nyugati kutatók nem találtak példát. Andrea Riccardi egyenesen arra a következtetésre jutott, hogy miközben a Szentszék a szovjet zóna országaival igyekezett fenntartani vagy helyreállítani a kapcsolatait, Moszkva irányába „semmilyen lépést nem szándékozott tenni”.⁶⁴

56 Trasatti, 1993. 118., 137.

57 Uo. 125.; Stehle, 1975. 258.; Riccardi, 1992. 30–32.; Kent, 2002. 78–80., 271.

58 Stehle, 1975. 276., 289–290.

59 Riccardi, 1992. 32–38.

60 Uo. 29–30. Vö. Stehle, 1975. 278.; Kent, 2002. 82.; Trasatti, 1993. 137.

61 Trasatti, 1993. 135.

62 Jacques Maritain szentszéki francia követ jelentése. Róma, 1947. július 10. AMAE, Europe (1944–1970), Saint Siège (1944–1955), vol. 9. 114.

63 Cywiński, 2005. 370.; Kent, 2003. 71.

64 Riccardi, 1992. 98–99.

Ezzel szemben a *L’Osservatore Romano* egykori főszerkesztője, Sergio Trasatti is csak általánosságban állapította meg, hogy „XII. Piusz pápaságának erre a második szakaszára, a Szovjetunióhoz fűződő viszonyt illetően, a kapcsolatok és a mozgáster állandó keresése jellemző, abban a meggyőződésben, hogy a vasfüggöny nem teljesen átjárhatatlan”.⁶⁵

A „keleti” és „nyugati” párhuzamos historiográfiák párbeszédének hiányát mutatja, hogy csak a közelmúltban vált a nemzetközi kutatás számára is ismertté,⁶⁶ hogy a Hansjakob Stehle által is említett, magyar jezsuita közvetítéssel a szovjetek és a Vatikán között 1946–1947 folyamán zajló tapogatódzások során XII. Piusz kifejezetten megüzente Moszkvának: „A Szentszék mindenkor készséges a moszkvai kormánnyal kapcsolatba lépni – ezt tudomására hozhatja az orosz illetékeseknek.”⁶⁷ A pápa személyi titkára, P. Robert Leiber SJ egykorú tanúsága szerint a pápa ráadásul nemcsak 1946-ban, Nagy Töhötöm SJ és Jánosi József SJ útján szorgalmazta a tárgyalást Moszkvával, hanem többek között az 1945-ös Flynn-misszió hátterében is a Szentszék állt: „Nem igaz, hogy Moszkva közeledett volna. Ellenben mi hoztuk már többször Moszkva tudomására, hogy hajlandók vagyunk a kapcsolatokat felvenni. Először évekkel ezelőtt Ankarán keresztül, de semmi érdemleges válasz nem jött; majd még Roosevelttel életében, az elnök egyik kiváló katolikus diplomatája megemlítette a Vatikán közeledő szándékát magának Molotovnak, aki részint kitért a válasz elől, részint pedig valami kis biztatást adott. Stockholmon keresztül is történnék jelenleg közeledő lépések, most már mindkét oldalról, de kialakult eredményről még nem beszélhetünk. A Vatikán feltétlenül föl akarja venni a kapcsolatot Moszkvával.”⁶⁸ Mindez arra utal, hogy a szakirodalom által korábban is ismert különböző kapcsolatkeresési epizódok (Flynn-misszió, Ganner Haggdolf moszkvai svéd követ pápai audienciája, magyar jezsuiták közvetítő szerepe) vatikáni levéltárakban őrzött dokumentációjának feltárásával fontos új eredményekre juthatunk XII. Piusz Szovjetunió felé irányuló keleti politikájáról, és jelentősen árnyalhatjuk az intranzigens pápaságról alkotott képet.

Míg Moszkva érdektelensége – vagy még inkább ellenérdekeltsége – miatt a szovjet–vatikáni tárgyalások megindítására és általános *modus vivendi* megkötésére nemigen volt valós esély, a – kétségtelenül kommunista befolyás alatt álló és nem szuverén, ám kezdetben jellemzően koalíciós – nemzeti kormányok érdekeltek voltak a Rómával való kapcsolatok helyreállításában, amitől nem utolsósorban egyfajta legitimitációt reméltek. Éppen ezért az 1945 és 1948/1949 közötti időszakban fontos megkülönböztetni egymástól a szentszéki–szovjet tárgyalások ügyét egyfelől, illetve a szovjet érdekszféra egyéb kormányai és a Szentszék bilaterális kapcsolatainak alakulását másfelől. A kapcsolatok alakulásának számbavételekor egy további különbségtétel is célszerű: minden esetben külön tekintettel kell lenni arra, hogy az akár a Szentszéktől, akár a helyi kormányoktól kiinduló tárgyalások milyen célt szolgáltak: pusztán a *de facto* megszakadt diplomáciai kapcsolatok

65 Trasatti, 1993. 137.

66 Például Balogh, 2002. 131.; Ickx, 2018. 155–179.

67 Ickx–Keresztes–Somorjai, 2020. 36.

68 Uo. 45.; Ickx, 2018. 163–164., 178.

– a nunciatúra működésének – helyreállítását akarták elérni, egy konkrét ügyben kívántak megoldást találni, netán átfogó *modus vivendi* kialakítására tettek kísérletet. Ezen kérdések megválaszolására a nyugati szakirodalom nemigen vállalkozott, hanem jellemzően csupán a kapcsolatkeresés főbb epizódjainak számbavételére, esetleg a szovjet–vatikáni viszonyrendszer összefüggéseibe helyezett kommentálására szorítkozott. A helyi egyháztörténetírások ellenben több-kevesebb részletességgel már feltárták a bilaterális kapcsolatok alakulását,⁶⁹ ám ezek a kutatási eredmények rendszerint nélkülözik az összehasonlító szemléletet, és nemigen szerveültek a nemzetközi tudományba.

A helyi vezetés és a Szentszék közötti kapcsolatok alakulásának árnyalt és körülmények között értelmezése szükségességének érzékeltetésére példaként Magyarország vonatkozásában emelünk ki néhány epizódot. Ami a nunciatúra helyreállítását illeti, a Szentszék egészen 1946 elejéig még kifejezetten szorgalmazta azt, majd – immár inkább óvatos kivárással vegyes – nyitottsága legalább 1947 nyaráig megmaradt. A szovjet vezetésnek kezdetben nem volt kész válasza a problémára, ám előbb 1946 januárjában Georgij Puskin budapesti szovjet követ a budapesti diplomáciai karban betöltött doyeni státuszának megőrzése miatt fogalmazta meg fenntartásait,⁷⁰ majd a szovjet egyházügyi tanács 1946. május 6-i feljegyzése értelmében a nem állami tényezőnek tekintett Szentszékkel való diplomáciai kapcsolatok fokozatos felszámolása vált kívánatossá.⁷¹ Ezek után nem csoda, hogy 1946 őszén a budapesti szovjet követség tanácsosa, Borisz Oszokin fenntartásait fogalmazta meg a diplomáciai kapcsolatok feltámasztását illetően: álláspontja szerint a békekötést követően „csak akkor jöhet egy nuncius, ha garancia lesz arra, hogy nem a primást, nem az ő politikáját erősíti, hogy a nuncius érkezése nem a primás tekintélyének növekedését szolgálja”.⁷² A magyar kommunisták vezetője, Rákosi Mátyás lényegében ezzel azonos álláspontot képviselt.⁷³ A békekötést követően azonban Puskin szovjet követ egyértelműen a diplomáciai kapcsolatok felvétele ellen foglalt állást: „A Vatikán az amerikai érdekek európai ügynöksége, amelyet amerikai tőkészek finanszíroznak, s az új magyar demokráciának nincsen szüksége ilyen reakciós erők képviselésére.”⁷⁴

A magyar kormányok ennek ellenére ismételten kifejezték szándékukat a diplomáciai kapcsolatok helyreállítására. 1945 májusában a megüresedett esztergomi érseki szék betöltése során az 1927-es *intesa simplicé*ben foglalt csekély jogosítványok érvényesítésének céljából kívánt az Ideiglenes Kormány sürgősen kapcsolatot teremteni Rómával, ám a felszabadító és megszálló hatalmat képviselő Puskin szovjet követ arra hivatkozva, hogy nincsen élő diplomáciai kapcsolat a Szentszékkel, leállít

69 Lásd például: Vasile, 2003; Vnuk, 1998; Kaplan, 1993; Šmid, 2020. 62–65., 125–134., 179–186., 255–257., 260–271.; Dudek–Cryz, 2006; Żaryn, 1997; Żaryn, 2003; Szabó, 2003; Balogh, 2012a. 109–119.; Balogh, 2012b. 367–410.; Gallagher, 2008; Valente, 2020.

70 Balogh, 2012b. 384–385.

71 Uo. 393.

72 Ickx–Keresztes–Somorjai, 2020. 77.

73 Balogh, 2012b. 398.

74 Kertész István római magyar követ visszaemlékezéseit idézi Balogh, 2012b. 398.

totta a kezdeményezést.⁷⁵ Dálnoki Miklós Béla kormánya 1945 őszén Mindszenty Józseffel teljes egyetértésben kérte a diplomáciai kapcsolatok helyreállítását, amit az új prímás 1945. decemberi római útja alkalmával személyesen terjesztett XII. Piusz elé.⁷⁶ A köztársasági államforma népszavazás nélküli, 1946. február 1-jei bevezetése után azonban Mindszenty már nem tartotta kívánatosnak az új rendszer szentszéki legitimálását, ezért második római útja alkalmával már inkább a diplomáciai kapcsolat-felvétel azonnali helyreállításával szemben foglalt állást.⁷⁷

Miközben az 1946. év folyamán tapasztalt ismételt egyházellenes támadások – köztük a katolikus társadalmi egyesületek júniusi feloszlatása – megerősítettek Mindszentyt abban, hogy a diplomáciai kapcsolatfelvételt illetően halogató álláspontja helyes volt – talán éppen a szovjet rosszallás miatt –, a magyar kormány sem tartotta aktuálisnak a nunciatúra újranyitását. 1946 őszén Jánosi József jezsuitán keresztül mind Tildy Zoltán köztársasági elnök, mind Nagy Ferenc miniszterelnök azt üzenté Rómába, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvételére vonatkozó lépéseket Magyarország a békekötés és az ország szuverenitásának visszanyerése után kívánja megtenni.⁷⁸ A békeszerződés 1947. február 10-i aláírását követően azonban elmaradt a diplomáciai kapcsolatok felvételének kérése. Sőt a fakultatív hitoktatás bevezetésének felvetésével a kormányzat súlyos összeütközésbe került az egyházzal. A kormány a konfliktust ekkor nem a diplomáciai kapcsolatok helyreállításával, hanem konkordátumtárgyalások megindításával kívánta rendezni.⁷⁹

A nunciatúra megnyitásának ügye kormányzati oldalról csak 1947 őszén került terítékre. Már az 1947. augusztus 1-jével kezdődő állami költségvetésbe beállították a Szentszékhez akkreditált magyar követség várható költségeit, az ország szuverenitásának helyreállítása – a békeszerződés életbelépése – után pedig az olaszországi magyar követ, a XII. Piusz pápát még a berlini nunciatúráról személyesen ismerő Velics László lépett fel a diplomáciai kapcsolatok helyreállítása érdekében. A Szentszék azonban arra hivatkozva, hogy „a magyar kormánynak – habár önhibáján kívül – nincsen meg a teljes cselekvési szabadsága”, 1947 novemberében ezt nem tartotta időszerűnek.⁸⁰ A diplomáciai kapcsolatok helyreállításának igényét legközelebb Mindszenty bíboros vetette fel ismét 1948 tavaszán mint az állam és az egyház között megindítandó tárgyalások egyik feltételét.⁸¹ A katolikus egyház ellen immár nyílt és átfogó támadást programjára tűző – teljesen kommunista befolyás alá került – kormányzat erről azonban nem vett tudomást, és 1948 őszén kudarccal végződött a megegyezést kereső magyar főpásztorok azon – Szentszék által is elfogadott – kezdeményezése is, amely legalább egy apostoli vizitátor Magyarországra engedését célozta.⁸²

75 Balogh, 2012b. 375.

76 Ezzel szemben, minden bizonnyal az Emlékiratok téves információja alapján Peter C. Kent úgy tudja, hogy Mindszenty már 1945-ben a diplomáciai kapcsolatok felvétele ellen volt. Kent, 2002. 116.

77 Balogh, 2012b. 378–383., 385–387.

78 Ickx-Keresztes-Somorjai, 2020. 83., 85. Vö. Kent, 2002. 119.

79 Balogh, 2012b. 398–400.

80 Uo. 402–403.

81 Pastorelli, 2013. 53–54.

82 Balogh, 2012b. 404., 406–408.

Egy esetleges *modus vivendi*, netán konkordátum megkötésének lehetősége csak közvetetten kapcsolódott a diplomáciai kapcsolatok helyreállításának kérdéséhez. A megegyezés igényét már 1945 nyarán felvetette XII. Piusz pápa, amikor a feszült magyarországi helyzetről Rómában beszámoló jezsuita Nagy Töhötömnek a következő szavakkal ajánlotta a *modus vivendi* keresését: „nem lehetne kibékülni?”⁸³ Egy évvel később mindenestre a *modus vivendi* már kifejezetten a Mindszenty által képviselt irányvonal alternatívájaként merült fel. A magyar egyházon belül mind többen akadtak ugyanis olyanok, akik úgy értékelték: az állam és az egyház közötti feszültség elmélyülése mindenekelőtt a primás magatartásának köszönhető. Nevükben ezért Jánosi József és Nagy Töhötöm jezsuiták arról igyekeztek XII. Piuszt meggyőzni, hogy intse önmérsékletre Mindszentyt, aki nemcsak a belső megegyezés legfőbb akadályának látszik, de egyúttal a Szentszék tárgyalási készségét is hiteltelenné teszi a szovjetek előtt. Jóllehet 1946 őszén Jánosi maga is elismerte, hogy a Szovjetunió nem kíván tényleges *modus vivendit* Magyarországon, csak taktikai szempontból, átmenetileg érdekelt a „felesleges konfliktusfelületek tompításában”, mégis amellett érvelt, hogy „időnyeres és erőgyűjtés” céljából nem szabad a kínálkozó alkalmat elszalasztani. Jánosi és Nagy Töhötöm egyúttal a magyar *modus vivendi* alapelveit is megfogalmazták, és a gyakorlati megvalósítás területeire is javaslatot tettek.⁸⁴

A források ugyanakkor arra utalnak, hogy a szovjetek elsődleges célja már ekkor a számukra mind kellemetlenebbé váló Mindszenty félreállítása volt. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy erre a tárgyalás ígéretével sem tudják a Szentszékét rávenni, az ügyet 1946 októberében azzal zárták le, hogy a *modus vivendi* megkötése nem aktuális.⁸⁵ Hiába vetette fel tehát a Szentszék 1946-ban ismét egy általános, az egész szovjet blokkra kiterjedő keretmegállapodás lehetőségét, a magyar jezsuiták és a szovjet vezetés képviselői közötti tárgyalások csupán a magyarországi egyházpolitikai helyzetre korlátozódtak, még ha az esetleges magyarországi megegyezést Nagy Töhötöm világpolitikai jelentőségűnek tekintette is.⁸⁶ Következésképpen a magyar jezsuiták által – a pápa 1945-ben már jelzett párbeszédképességének valóra váltásához – megfogalmazott *modus vivendi* tervzet sem lehetett több, mint a konkrét magyar helyzetre megfogalmazott javaslat, aminek ugyanakkor voltak olyan időtlen elemei, amelyekhez később vissza lehetett nyúlni.⁸⁷

A magyar állam és a Szentszék közötti megállapodás ügye legközelebb 1947 tavaszán került terítékre, amikor az alsófokú iskolák államosítás útján történő egyesítéséről, a tankönyvkiadás államosításáról, valamint a hitoktatás fakultatívvá tételéről szóló kormányterveket kritizálva Mindszenty szóvá tette: sajnálatos, hogy a kormány a püspöki kar tanácsa ellenére nem halasztotta el ezen kérdések megtárgyalását a Szentszékkel kötendő konkordátum idejére. A felvetés nyomán a kormány 1947 májusában Tóth László egyháztörténész egyetemi tanárt küldte Rómá-

83 Ickx–Keresztes–Somorjai, 2020. 103., 137., 317–318.

84 Uo. 162., 166., 294–297., 308–311.

85 Uo. 272., 378–381.; Balogh, 2012b. 389.

86 Ickx–Keresztes–Somorjai, 2020. 171., 384–385.

87 Ickx, 2018. 176–179.

ba, hogy mint félhivatalos kormány megbízott az aktuális egyházpolitikai kérdésekről tárgyaljon. A kiscgazda vezetésű kormány szándéka, hogy a konkordátumtárgyalások megkezdésével a Szentszéktől nyerjen politikai legitimitációt a bevezetni kívánt intézkedések miatt elbizonytalanodó választói előtt, mindenesetre nem járt sikerrel. Ebben nem csak Mindszenty pápához intézett levele játszott szerepet, amelyben szóvá tette, hogy a kormány küldötte az ő előzetes tudta nélkül utazott Rómába, és szorgalmazta, hogy a tárgyalásokat csak a diplomáciai kapcsolatok normalizálása után kezdjék meg. Az is súllyal esett latba, hogy Tóth László küldetése idején a Budapesten kialakult kormányválság Nagy Ferenc miniszterelnök lemondásához (1947. május 31.) és a kormány fő erejét jelentő kiscgazdapárt teljes széteséséhez vezetett. Ebben a bizonytalan belpolitikai helyzetben semmilyen garancia nem volt arra, hogy egy akár őszinte szándékkal kezdeményezett megegyezés tartós eredményeket hozzon. 1947 őszén ugyan Velics követ a diplomáciai kapcsolatok felvételének szorgalmazásával együtt a szentszéki–magyar tárgyalások megindítására is kísérletet tett, az Államtitkárságról azonban csak halasztó választ kapott.⁸⁸

A magyar kormány és a püspökök egy része ennek ellenére abban bízott, hogy a követsere hiányában is lehetséges konkordátumot vagy valamiféle megállapodást kötni a Szentszékkal.⁸⁹ A pápai diplomáciai akadémián végzett Bánáss László veszprémi püspök például 1948. január 8-án írásban is rögzítette egy konkordátum lehetséges pontjait,⁹⁰ február 7-én pedig a Vallás és Közoktatási Minisztériumban készült ilyen céllal egy háttéranyag.⁹¹ A megegyezés reményét táplálta Carlo Adami 1948. január 22-én az *Il Quotidiano* hasábjain publikált, *Magyarország és a Szentszék* című vezércikke is, amely a diplomáciai kapcsolatfelvétel előfeltételeként szólt az egyház és a vallás szabadságának, illetve az egyház és az állam közötti harmonikus viszonyának a biztosításáról.⁹² Az állam és az egyház között februárban megindult tárgyalások során az egyházi delegációt vezető Czapik Gyula egri érsek ezért – a nemzetközi jogi garanciákat jelentő – konkordátum megkötését tűzte ki távlati célként, de a legsürgetőbb feladatnak egy olyan megállapodás megkötését tartotta, amellyel legalább átmenetileg ki lehet védeni a kormányzat mind nyíltabban egyházellenes támadásait. A magyarországi párbeszéd folytatásának lehetőségét azonban 1948 májusától az iskolák államosításának napirendre tűzése és a szekularizáció gyors végrehajtása elvágtá. Tomek Vince magyar származású piarista általános rendfőnök ennek ellenére még július végén is arról tájékoztatta Tildy Zoltán köztársasági elnököt, hogy a Vatikánban a közeledés hídjá nincsen felégetve.⁹³

A *modus vivendi* vagy legalább valami időnyerést biztosító megállapodás lehetőségét kereső magyar egyházi vezetés kezdeményezései azonban a Szentszék nyitottsága ellenére sem járhattak sikerrel: Rákosi Máttyás ugyanis 1948 őszén már elsősorban egy Rómától független nemzeti egyház létrehozásával kívánta az

88 Balogh, 2012b. 399–403.

89 Kent, 2002. 212.

90 Kálmán, 2020. 26–28.

91 Balogh, 2012b. 404.

92 Uo., 404.

93 Kálmán, 2020. 22.

állam és az egyház közötti feszültségeket megszüntetni. Jóllehet Mindszenty félreállításának egy ideig még lehetséges forгатókönyve maradt, hogy azt a Szentszékkal kötött megállapodás útján oldják meg, az egyház és az állam viszonyának átfogó rendezésében a kormány már nem volt érdekelt, és a szovjet vezetés sem támogatta azt. Czapik érsek 1948. szeptember 21. és október 4. közötti római útja alkalmával ugyan elérte,⁹⁴ hogy a pápa kész volt a korábbi budapesti nunciust, Angelo Rottát apostoli vizitátorként Magyarországra küldeni, hogy a helyszínen tájékozódva keresse a kibontakozás lehetőségét, a magyar kormány előbb (október 22-én) a küldött személyét kifogásolta,⁹⁵ majd a *L'Osservatore Romano* Magyarországot kritizáló gloszáira hivatkozva nem adta meg Rottának a beutazási engedélyt.

A háttérben valójában az állt, hogy Puskin szovjet követ, arra hivatkozva, hogy a Szentszék legfeljebb egy számára kedvező megállapodás elérése esetén volna hajlandó Mindszentyt leváltani, már október 14-én határozottan Farkas Mihály honvédelmi miniszter tudomására hozta, hogy az adott szituációban helytelennek tartja „egy megállapodás aláírását a Vatikánnal, de még a vele való tárgyalásokat is”. Október 22-én pedig a moszkvai gyógykezelésről visszatérő Rákosit marasztalta el a szentszéki tárgyalások tervezése miatt.⁹⁶

Ilyen előzmények után, a Mindszenty félreállítására és a katolikus egyház végső megtörésére novemberben megindított kommunista politika kontextusában a kormány részéről pusztá színjátéknak tekinthető az az 1948. december 2-án egyfelől a kereszténydemokrata politikus Barankovics István, Czapik Gyula egri érsek és Jánosi József jezsuita, másfelől Révay József és Kádár János között kötött *gentlemen's agreement*, amelyben írásban rögzítették, hogy mindkét fél megnyilatkozási fegyverszünetet vállal, nem változtatnak a magyar katolikus egyház helyzetén, és az állam fogadja az apostoli vizitátort, szóban pedig megállapodtak, hogy a kormány előre tájékoztatja Mindszenty bíboros esetleges büntetőperének anyagáról a Szentszékét.⁹⁷

A magyar példa is jól mutatja a Szentszék és a helyi kormányok tárgyalási készségének korlátait. Egyfelől azt, hogy a hidegháborús egyházpolitika nem Moszkva kényszerű reakciója volt,⁹⁸ hanem már legkésőbb 1946-tól olyan irányvonal érvényesült a Szovjetunióban, amely a Szentszékkal való közvetlen kapcsolatfelvételt és megegyezést nem tartotta kifizetődőnek. Másfelől pedig azt, hogy függetlenül attól, hogy a helyi kormányok őszintén vagy csupán legitimációs céllal keresték a tárgyalás és a diplomáciai kapcsolatok kiépítésének lehetőségét, kevés garancia látszott arra, hogy azok tartósak lesznek és tényleg az egyház érdekeit szolgálják. Részben azért, mert mind nyilvánvalóbbá vált a moszkvai irányelvekhez igazodó kommunista pártok befolyása a koalíciós kormányok működésére, részben pedig azért, mert – még a békeszerződés életbelépését követően is – hiányzott az ország tényleges szuverenitása: még amikor látszott is némi lehetőség arra,

94 Vö. Rétfalvi, 2011. 3–38.

95 Kálmán, 2020. 35–36.

96 Balogh, 2012b. 408.; Balogh, 2015. 755–757.

97 Kálmán, 2020. 41–42.

98 Stehle, 1975. 278–279.

hogy a közös érdekek alapján valamiféle megállapodás szülessen a Szentszék és az állam között, annak végrehajtását a kommunista kormánytagok vagy a szovjet diplomaták megakadályozták.

A magyar–szentszéki kapcsolatok alakulásának, valamint a katolikus egyház és az állam közötti viszony térségbeli történetének mégoly felületes összevetése egyúttal azt a nézetet is cáfolja, miszerint XII. Piusz ideológiai alapú, differenciálatlan politikát folytatott volna a szovjet blokk irányába.⁹⁹ Sokkal inkább az látszik, hogy amíg az állami egyházpolitika nem tette teljesen lehetetlenné a párbeszédet, a Szentszék legalább résnyire nyitva hagyta az ajtót a tárgyalások lehetősége előtt. Magyarország esetében a döntő fordulatot Mindszenty bíboros 1948. december 26-i letartóztatása jelentette, Csehszlovákiában 1949 elején még mindaddig folytak a tárgyalások, amíg a szakadár Actio Catholica létrehozásával a kormányzat el nem kívánta szakítani az egyházat Rómától, Lengyelországban pedig még 1950 tavaszán is a Szentszék tudtával és jóváhagyásával folytatták a tárgyalásokat a püspökök az állammal.¹⁰⁰

Az országok szerint differenciált szentszéki keleti politika további jele, hogy XII. Piusz legalább 1949-ig jelentős autonómiát biztosított a helyi egyházaknak. Stehle ebben a felelősség áthárításának szándékát látta,¹⁰¹ valószínűbb azonban, hogy azoknak a diplomáciai forrásoknak van igaza, amelyek a döntéshozatal decentralizálását a Rómában tapasztalható naprakész információk hiányával magyarázták.¹⁰² Nem zárható ki ugyanakkor az sem, hogy adott esetben a Szentszék mozgási szabadságának (tulajdonképpen pártatlanságának) megőrzését is szolgálta a döntés helyi vezetőkre bízása, mint például az August Hlond bíborosnak adott speciális felhatalmazások esetében, amelyek lehetővé tették, hogy Rómának ne kelljen közvetlenül az új lengyel területek egyházkormányzatának ügyében a német vagy a lengyel álláspontok egyike mellett elköteleződnie.¹⁰³

Egyúttal arra is több adat utal, hogy a Vatikán tudatos stratégiával készült arra, hogy a háború után Kelet-Közép-Európában a helyi hierarchiára bízva az egyház vezetését. Több szerző hangsúlyozza ennek a szempontnak az érvényesülését az 1940-es évek püspökkinevezési gyakorlatában,¹⁰⁴ valamint a helyi egyházi hierarchia élén álló prímásoknak és érsekeknek biztosított speciális fakultások megadásában.¹⁰⁵ A helyi egyházra támaszkodó stratégia hatékonysága ugyanakkor megkövetelte, hogy az egyes országok püspökei egységesen lépjenek fel. Rómában ugyanis csak így vélték elérhetőnek, hogy elejét vegyék a kommunista párt- és kormány-szervek vélt vagy valós megosztási kísérleteinek.¹⁰⁶ A pápa így még akkor is kiállt a

99 Riccardi, 1992. 156. Lásd még: Gallagher, 2003. 133–137.

100 Coppa, 2003. 58.; Stehle, 1975. 302.; Kent, 2002. 232–233., 249.; Pastorelli, 2013. 59–60.; Hrabovec, 2018b. 73.

101 Stehle, 1975. 299.

102 Jean Bourdeillette francia szentszéki ügyvivő jelentése. Róma, 1948. szeptember 20. AMAE, Europe (1944–1970), Saint Siège 1944–1955, dossier 10, 63–65.

103 Luxmoore–Babiuch, 1999. 62–69.

104 Cywiński, 2005. 361.; Kent, 2002. 173., 230.; Chenux, 2009. 157.

105 Stehle, 1975. 280–281.; Kent, 2002. 122.

106 Riccardi, 1992. 116.; Kent, 2002. 119.

helyi egyház első számú vezetője mellett, amikor – mint például Mindszenty esetében – nem helyeselte maradéktalanul annak magatartását.¹⁰⁷ A XII. Piusz ideológiai alapú, differenciálatlan szentszéki keleti politikájáról alkotott kép talán leginkább az 1950-es évek gyakorlatából általánosít. A korábbi, decentralizált irányítást és kivárára építő stratégiát¹⁰⁸ ekkor már valóban központosított, határozott, egységes vezetési modell váltotta fel.¹⁰⁹

XII. Piusz keleti politikájával kapcsolatban az elszalasztott lehetőségek szempontja nemcsak az 1945 utáni első években merül fel, hanem az 1950-es években, különösen a Sztálin halála utáni enyhülés időszakában is. Alapvető konszenzus van kialakulóban azt illetően, hogy a Szentszék keleti politikáját a kommunizmussal való együttműködést tiltó 1949-es dekrétumot követően sem a teljes elzárkózás jellemezte. A diplomáciai források adataira támaszkodó szakirodalom lényegében úgy ítéli meg, hogy a vatikáni politikában továbbra is az a kettős szempontrendszer érvényesült, amelyről Montini 1947 júliusában a következőket mondta Jacques Maritain francia szentszéki követnek: „A pápaság tevékenysége egyrészt lelki síkon valósul meg – és itt a Szentszéknek a marxista ateizmussal és a dialektikus materializmussal szembeni álláspontja jelenleg is az, és az is marad, ami mindig is volt. Másrészt a nemzetek e világi politikájának síkján – és itt [a Szentszék] gyakorlati sakktablán játszik, ahol nem tiszta eszmével és absztrakt rendszerekkel van dolga, hanem a történelmi realitáshoz kötött népekkel és államokkal, és ahol az érdekellentétek és törekvések megoldását kizárólag békében, és nem háborúban kell keresni.”¹¹⁰

Andrea Riccardi és Philippe Chenaux elemzése szerint a két eltérő sík szempontjai aszerint jelennek meg XII. Piusz keleti politikájában, hogy a római kúrián belüli két fő áramlat – a szovjet blokkal való mindenfajta megegyezést ellenző atlantista vagy a Szentszék semlegességét előtérbe helyező, megállapodásra nyitottabb – közül éppen melyiknek a befolyása érvényesült jobban.¹¹¹ Néhány 1951-ben tett gesztus mellett¹¹² az utóbbi irányzat hatásaként értékelhető, hogy 1952-ben – mivel a kommunista kormányzatok egyáltalán nem látszottak nyitottnak a párbeszédre – XII. Piusz enciklikákban és apostoli körlevelekben közvetlenül fordult a szovjet blokk népeihez. Ezen 1952 első felében kiadott enciklikák sorában kiemelkedő szerepet töltött be a talán Montini sugalmazására,¹¹³ július 7-én közzétett *Carissimis Russiae populis* [Ad universos Russiae populos] kezdetű apostoli levél, amelyben a pápa a békés egymás mellett élés – és az ezt biztosító bármilyen megegyezés – feltételeként az alapvető emberi jogok tiszteletben tartását, különösen a vallásüldözés megszüntetését és a lelkiismereti szabadság, valamint a szabad vallás-

107 Riccardi, 1992. 114–115.; Balogh, 2015. 567.; Ickx–Keresztes–Somorjai, 2020. 36.

108 Riccardi, 1992. 116–117.

109 Uo. 159.

110 Jacques Maritain szentszéki francia követ jelentése. Róma, 1947. július 10. AMAE, Europe (1944–1970), Saint Siège (1944–1955), vol. 9. 114. A szó szerinti idézés nélkül ezt az értelmezési keretet használja több helyen Chenaux és Riccardi. Például: Chenaux, 2009. 150–163., 204–230.; Riccardi, 1992. 123–124.

111 Chenaux, 2009. 218.

112 Chenaux, 1990. 281.

113 Chenaux, 2009. 218.

gyakorlás engedélyezését nevezte meg. Róma óvatos nyitása mindazonáltal a Szovjetunióban nem talált pozitív visszhangra.¹¹⁴

Egészen új helyzet állt elő 1956 folyamán, amikor immár a Szovjetunió részéről érkeztek egyre sűrűbben közeledési szándékra utaló gesztusok és tapogatózások: Alekszandr Bogomolov római szovjet követ látogatása Giorgio La Pira firenzei polgármesternél 1956. április 15-én,¹¹⁵ a Giuseppe Siri genovai érseknek jelzett szovjet együttműködési szándék a Szentszékkal,¹¹⁶ vagy éppen Dimitrij Pogidajev új szovjet ügyvivő udvariassági látogatása a Szentszék olaszországi nunciánál.¹¹⁷ A Szentszék által a szovjet közeledésre adandó reakcióról bizonytalanság okát Chenuaux változatlanul az intranzigens és posszibilista kúriai irányzat közötti küzdelemmel magyarázza, valamint azzal, hogy XII. Piusz kommunizmussal szemben bizalmatlan lelkipásztori és kibontakozást kereső diplomata énje küzdött egymással.¹¹⁸

A diplomáciai források ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy a posszibilista nézeteket képviselő Államtitkárságon belül is – információhiányból fakadó – tanácsstalanság volt azt illetően, mennyire tekinthető őszintének a szovjet közeledési szándék. Az 1945 előtti és utáni történelmi tapasztalatok alapján ugyanis komolyan tartottak attól, hogy Moszkva részéről csupán taktikai lépésről van szó. Egyúttal az is aggodalomra adott okot, hogy bár a szovjetek ugyanazokat a szavakat használták, mint az egyházi megnyilatkozások (elkötelezettség, szabadság, béke stb.), ezeken mást értettek. Ahogyan egy magas rangú prelátus fogalmazott Giorgio Mameli szentszéki olasz követnek: „Nem egy nyelvet beszélünk; attól kell tartanunk, hogy megszegik a szerződéseket, miként Hitler tette a konkordátummal.”¹¹⁹ Mindezek alapján XII. Piusz ismét várakozó álláspontot foglalt el, de bizonyos feltételek mellett 1956 nyarán nem zárta ki teljesen a közeledés lehetőségét. Ennek oka az volt, hogy bármennyire bizalmatlan volt is a szovjetek iránt, azt sem kívánta kockáztatni, hogy elszalasztja annak lehetőségét, hogy valóban könnyítsen a vasfüggönyön túli egyházak helyzetén. A jól tájékozott Mameli 1956 nyarán mindenesetre úgy látta, hogy elméleti síkon biztosan nem fog meghátrálni az egyház, de – az alapelvek vitatása nélkül – a gyakorlatban kész lesz a közeledésre.¹²⁰

Széles körű az egyetértés azt illetően, hogy az 1956-os forradalom leverése fontos szerepet játszott abban, hogy XII. Piusz pápaságának utolsó két évében ismét a merevebb álláspont dominált. XII. Piusz ugyanis a magyar fordalomban megfelelő alkalmat látott arra, hogy a Szovjetunió bizonyítja közeledési szándékának őszinteségét. A forradalom vérbe fojtása ellenben azt látszott igazolni, hogy Moszkva közeledési kísérletei nem voltak többek taktikai és propagandaeszköznél.

114 Riccardi, 1992. 140. Ennek mindenesetre ellentmond Matteo Luigi Napolitano friss kutatásokon alapuló állítása, miszerint Sztálin 1952-ben diplomáciai kapcsolatra akart lépni a Szentszékkal. Vö. Tornielli, 2018.

115 Chenuaux, 1990. 312–314.

116 Lai, 1993, 112–138.

117 Chenuaux, 1990. 233.

118 Chenuaux, 2009. 229.

119 Francesco Giorgio Mameli szentszéki olasz követ jelentése. Róma, 1956. május 26. ASMAE, Affari Politici (1950–1957), Santa Sede, b. 1671.

120 Uo.

Az is nyilvánvalónak látszik azonban, hogy az intranzigens álláspont ismételt előtérbe kerülése most sem jelentett teljes elzárkózást. Ekként értékelhető például, hogy a Nixon alelnöknek adott pápai audiencia alkalmából 1957. március 17-én a *L'Osservatore Romano* publikálta Eisenhower elnök üzenetét, amelyben tulajdonképpen már a békés egymás mellett élés programja fogalmazódott meg.¹²¹ Ugyancsak erre utal, hogy 1957 májusában XII. Piusz fenntartásai ellenére jóváhagyta, vagy legalábbis tudomásul vette Wyszyński külön utas politikáját Lengyelországban.¹²² Végül, a nagyobb rugalmasságot biztosító alternatív kapcsolattartási csatornák közül azok is tovább működtek, amelyek léte a nagyobb nyilvánosság előtt titokban maradt. Míg például Giorgio La Pira firenzei polgármesternek a hallgatóságos szentszéki jóváhagyással 1952-től rendezett, dialógust szolgáló, nagy nyilvánosságot kapó találkozót a Vatikán nem engedte megszervezni, a szovjetek részéről már 1956 tavaszán megkeresett genovai érsek, Giuseppe Siri közvetett kapcsolata a szovjetekkel egészen 1958-ig fennmaradt, és az sem zárható ki, hogy a pápa magántitkárához, Robert Leiberhez, illetve a Gregoriana jezsuitáihoz kapcsolódó körökben ismét mérlegelni kezdték egy nyitottabb keleti politika elvi lehetőségét.¹²³

Hidegháborús uszító?

XII. Piusz keleti politikájával kapcsolatban ismételten felmerül a kérdés, vajon mennyiben felelt meg a szentszéki diplomácia hagyományos pártatlanságának. A korabeli szovjet propaganda hamar megalkotta az amerikai érdekek szolgálatában álló Vatikán képét, így a szentszéki pártatlanság kérdése a szakirodalomban is elsősorban a két szuperhatalomhoz való viszony kiegyensúlyozottságának kérdéseként merül fel. Vajon mennyire sikerült XII. Piusznak felülemelkedni azon, hogy az ideológiai ellenfelet jelentő Szovjetunióval szemben az Egyesült Államokat tekintse a Szentszék természetes szövetségésének?

Miként a *Religion and the Cold War* című tanulmánykötetbe írott bevezetőjében Diane Kirby is rámutatott, az egyes szerzők igen eltérően ítélik meg az Egyesült Államok és a Szentszék közötti, a második világháború után a hagyományos pártatlanságra leginkább veszélyt jelentő viszonyt.¹²⁴ Az egyik végponton az az álláspont áll, amely szerint a Szentszék XII. Piusz egész pápasága alatt egyoldalú nyugati elköteleződéssel vádolható. Implicit módon ezt képviseli például Hansjakob Stehle, amikor a hidegháború kirobbanásáért az Egyesült Államok és XII. Piusz politikáját teszi felelőssé, amelyre a Szovjetunió is megszámolt válaszolnia,¹²⁵ és a pápa 1956. karácsonyi rádióbeszédét is a nyugati szövetségi rendszerrel való egyértelmű azonosulás manifesztációjaként értékeli.¹²⁶

121 Roland de Magerie francia szentszéki követ jelentése. Róma, 1957. március 22. AMAE, Europe (1944–1960), Saint Siège (1956–1960), vol. 59. 206–209.

122 Stehle, 1975. 330–332.; Trasatti, 1993. 181.; Pastorelli, 2013. 71–72.

123 Lai, 1993. 112–138.; Riccardi, 1992. 177–178.

124 Kirby, 2003b. 11–15.

125 Stehle, 1975. 278–279.

126 Uo. 329.

Egy további álláspont fokozatos távolodásként írja le a szentszéki-amerikai viszonyt. Ezt képviseli például Frank J. Coppa, aki szerint a pápa már 1944-es karácsonyi rádióbeszédében feladta a Szentszék pártatlanságát, amennyiben a valamennyi kormányformát elfogadhatónak tartó hagyományos tanítással szakítva egyértelműen a demokráciát nevezte a katolikus társadalmi tanításnak leginkább megfelelő kormányformának.¹²⁷ Coppa narratívája szerint a Szentszék ezzel már akkor a Nyugat mellett köteleződött el, amikor az Egyesült Államok még a Szovjetunióval való együttműködést kívánta fenntartani, és a kommunizmus elleni kampány meghirdetésével utóbb XII. Piusz is aktívan hozzájárult a hidegháború kibontásához.¹²⁸ Ezt követően, a szovjet expanziótól való félelem miatt a Szentszék évekig sikertelenül kísérelt meg a nyugati bloktól távolságot tartani.¹²⁹ Változás csak Sztálin halála után következett be: miközben XII. Piusz „támogatta az európaiak és az amerikaiak erőfeszítéseit a kommunizmus előretörésével szemben, felismerte a hidegháború és a félelemben való koegzisztencia eluralkodásának veszélyét”,¹³⁰ és 1955-ös karácsonyi rádióbeszédében lényegében fegyverszüneti javaslatot fogalmazott meg a hidegháborúban. Coppa szerint tehát a béke ügyének felértékelődése vezette XII. Piuszt ismét vissza a pártatlan hagyományhoz.¹³¹ A jugoszláviai eseményeket elemezve ugyancsak fokozatos távolodásként mutatja be a szentszéki-amerikai viszonyt Charles Gallagher. Szerinte a második világháború végétől tapasztalható szoros együttműködés lazulása azonban már korábban végbement: az először Alojzije Stepinac perének megítélésében jelentkező divergencia a Sztálin és Tito közötti 1948-as szakadás nyomán vált teljessé.¹³²

A Szentszék és az Egyesült Államok közötti kapcsolatokat csupán az 1950-es évek elejéig nyomon kísérő Diane Kirby és Di Nolfo ezzel szemben azt az álláspontot képviseli, hogy a két fél együttműködése – a Szentszék nyugati hatalmi rendszerekhez kötődése – lényegében az amerikai Közép-Európa-politika változását követte: ahogy az USA fokozatosan szembefordult a Szovjetunióval, úgy vált 1947-től a két fél közötti együttműködés mind szorosabbá.¹³³ Ezzel együtt Kirby a Szentszék pártatlanságra törekvésének jeleként és az együttműködés mélységének korlátjaként értékeli, hogy a Truman által tervezett kommunizmus elleni szellemi keresztes hadjárat meghirdetése XII. Piusz számára nem volt elfogadható.

Peter C. Kent – kötetének címében is megfogalmazott – tézise az itt bemutatott álláspontokkal szemben az, hogy a látszat ellenére legfeljebb a Szovjetunió perspektívájából állt a pápa és az Egyesült Államok egy oldalon: XII. Piusz valójában egyedül, tényleges amerikai támogatás nélkül folytatta kommunistaellenes hidegháborúját. Kent számba veszi ugyan mindazokat a szentszéki lépéseket, amelyek arról tanúskodnak, hogy a Vatikán a katolicizmus érdekeinek szolgálatába kívánta

127 Coppa, 2003. 54.

128 Uo. 50.

129 Uo. 56.

130 Uo. 60.

131 Uo. 63.

132 Gallagher, 2003. 133–137.

133 Kirby, 2003a. 80., 86.; Di Nolfo, 2003. 103.

állítani az USA megnövekedett nemzetközi súlyát (például amikor egyre több amerikai állampolgárt vont be az Államtitkárság és a szentszéki diplomácia munkatársai közé, vagy XII. Piusz ismételten tervbe vette Francis Spellman bíboros államtitkári kinevezését),¹³⁴ de emellett érvel, hogy egyedül az 1948-as olaszországi választások esetében érhető tetten tényleges együttműködés. Jóllehet 1948 júniusára „a Vatikán elfogadta, hogy helye a kommunista blokkal szemben álló amerikaiak oldalán van”,¹³⁵ Washington és a Vatikán érdekei hamarosan „látványosan szétváltak”.¹³⁶ Az amerikai kutató tehát implicite azt állítja, hogy az 1948-as évet leszámítva – politikai értelemben – tévedés XII. Piuszt pártatlanságát elvitatni. Sőt a pápa az 1950-es évek közepére felismerte, hogy alapvető fontosságú az európai nemzetek integrációja révén kizárni a Szovjetunió – és egyúttal az Egyesült Államok – Európától idegen kultúrájának és értékrendjének befolyását.¹³⁷

A legkevésbé sematikus álláspontot Philippe Chenuaux képviseli, aki ugyan elismeri, hogy a Szentszék és az Egyesült Államok között alapvető érdek- és érték-közösség állt fenn, egyúttal azonban hangsúlyozza, hogy XII. Piusz magatartását ennek ellenére mindvégig az USA-val szembeni távolságtartás igénye jellemezte. Következésképpen a célok konvergenciája ellenére sem beszélhetünk feltétel nélküli azonosulásról.¹³⁸ A mind erősebbé váló keleti vallásüldözés ugyan egyre inkább a Nyugat mellé állította a Szentszékét, a pártatlanságra törekvés azonban ebben az időszakban is jelen volt: például a *L'Osservatore Romano*-ban 1947 nyarán a koegzisztencia lehetőségét taglaló cikksorozatban, az 1947-es karácsonyi beszédben, vagy éppen az 1948 januárjában a nunciusoknak küldött instrukcióban, amely elhatárolódott a kommunizmus elleni keresztes hadjárat tervétől.¹³⁹ Chenuaux egyúttal rámutat, hogy ezt a folyamatos pártatlanságra törekvést a kortársak és az utókor csak akkor érzékelték igazán, amikor Sztálin halála után a Kreml számára is potenciális partnerré vált a Szentszék a kelet-nyugati enyhülés és a békés egymás mellett élés megvalósításában, és ezért Moszkva is érdekeltté vált a közeledésre nyitott kúriai irányzatok bátorításában.¹⁴⁰ Chenuaux álláspontjához hasonlóan a *Vatican and the Red Flag* című kötet szerzői szintén azt hangsúlyozzák, hogy XII. Piusz a Szentszékét mindvégig a kelet-nyugati megosztottság felett álló spirituális hatalomnak kívánta megőrizni, de „még nem találta meg a megfelelő utat ennek eléréséhez”.¹⁴¹

A fentiek alapján fontos különbséget tenni a Szentszék pártatlanságra törekvése és annak percepciója között. Míg a külső percepciót illetően eddig is rendelkezésre álltak a legfontosabb források, a Szentszék szándékaira és álláspontjának alakulására vonatkozó, jobbra hivatalos pápai megnyilatkozásokból és közvetett, diplomáciai kútfőkből származó ismereteinket jelentős mértékben gazdagíthatják

134 Kent, 2002. 65., 94–95.

135 Uo. 202.

136 Uo. 220.

137 Kent, 2003. 69.

138 Chenuaux, 2009. 155., 150., 150–158.

139 Chenuaux, 1990. 31–32.; Instructions diffusées par la Secreteriaie du Vatican aux nonces. Párizs, 1948. január 7. AMAE, Europe (1944–1970), Saint Siège (1944–1955), vol. 9. 218–219.

140 Chenuaux, 2009. 218.

141 Luxmoore–Babiuch, 1999. 96.

az újonnan kutathatóvá vált vatikáni levéltári dokumentumok. Egyfelől a szentszéki politikát alakító különféle kúriai iránzatok befolyását, továbbá a vatikáni döntéshozatali folyamatok mögött álló információkat és dinamikát illetően várhatunk új eredményeket. A kutatás számára megnyíló dokumentumok másfelől abban segíthetnek, hogy jobban megértsük a XII. Piusz keleti politikájára jellemző kettősséget; pontosabban világosabban meg tudjuk különböztetni annak két síkját, amelyek ugyanakkor nem voltak egymástól függetlenek. A „diplomata és lelkipásztor”¹⁴² XII. Piusz számára szellemi-spirituális téren elfogadhatatlan volt a pártatlanság: itt az abszolút igazság védelmét és képviselését tekintette a pápa elsődleges feladatának. Ezzel együtt a Szentszék lelkipásztori célú diplomáciai hagyománya értelmében kötelességének tartotta, hogy a nehéz helyzetbe került katolikus közösségek érdekében keresse az egyházüldöző hatalommal való megegyezés lehetőségét, amire csak a két nagyhatalom felett álló, pártatlan tényezőként lehetett lehetőség.

XII. Piusz – diplomáciai-politikai síkon való – pártatlanságra törekvésének azonban nemcsak ez a lelkipásztori szükségszerűség volt a mozgatórugója, hanem (ugyancsak a szentszéki diplomácia hagyományai értelmében) a béke megőrzésének, a konfliktusok békés rendezésének a szándéka is. A kibontakozó hidegháborúban tehát a fegyverkezési verseny és a tényleges háború kirobbantásának veszélye is fontos indítéka volt XII. Piusz pártatlanságra törekvésének. Ennek következtében került egyre inkább megnyilatkozásainak középpontjába a békés koegzisztencia, amely egyúttal szorosan összekapcsolta pápaságának lelkipásztori-spirituális és diplomáciai-politikai dimenzióját. Miként már pápai jelmondatában – *opus iustitiae pax* – világossá tette, XII. Piusz számára ugyanis az – üldözött keresztények számára is megoldást hozó – igazi béke előfeltétele az (abszolút) igazság elfogadása volt, ami a gyakorlatban az alapvető szabadságjogok biztosítását (is) jelentette.

XII. Piusz pártatlanságával szorosan összefüggő kérdés, vajon joggal lehet-e őt „hidegháborús uszítónak” nevezni, azaz megnyilatkozásai és politikai döntései mennyiben járultak hozzá a hidegháború kirobbantásához? Az Egyesült Államok esetében sem egységes a történészszakma abban, vajon az USA kelet-európai imperialista céljai, vagy éppen túl erőszakos beavatkozása vezetett-e ahhoz, hogy Sztálin teljesen uralma alá vonta a Szovjetunió nyugati határait övező országokat, miként azt a baloldali amerikai történétírást, illetve Geir Lunestadt állítja. Vagy pedig ellenkezőleg: a szovjet dominancia biztonsági kihívást jelentő kiterjesztése nyomán döntött Truman végleg a konfrontáció vállalása mellett.¹⁴³ Ugyanígy XII. Piusz keleti politikájának megítélése is vitatott. Miként láttuk, vannak, akik úgy látják: a Szentszék komoly felelősséget visel a hidegháború kirobbantásáért,¹⁴⁴ mások viszont egyenesen azt állítják: ugyan a Vatikán hozzájárult a hidegháború ideológiai retorikájához, az események alakulására kevés befolyással bírt.¹⁴⁵

A kérdés végérvényes eldöntésének szándéka nélkül, tanulságos lehet az események kronológiájának, dinamikájának és a fordulópontot jelentő kulcs-

142 Vö. Chenu, 2003.

143 Vö. Lundestad, 1978. 80.; Kenez, 2009; Borhi, 2015. 107–108.

144 Stehle, 1975. 278–279.; Coppa, 2003. 50.

145 Kent, 2002; Kent, 2003. 67–75.

eseményeknek vázlatos számbavétele. XII. Piusz pápaságának második világháború utáni éveit illetően négy nagyobb szakaszt különíthetünk el. Az első években a kommunizmus tanainak elítélése és az egyházat ért támadások elleni tiltakozások ellenére a Szentszék nem zárta ki teljesen egy megegyezés lehetőségét, és a – már folyó – „hidegháborúba csak 1948–1949-ben lépett be”.¹⁴⁶ Míg Kelet-Közép-Európa vonatkozásában politikatörténeti szempontból az 1948. februári prágai puccsot szokás a hidegháború szimbolikus fordulópontjának tekinteni, az egyháztörténetben ilyen jelképes eseményre csak egy évvel később került sor: a szentszéki keleti politika az 1948-ban immár a latin rítusú katolikus egyházzal szemben is nyíltan megindított átfogó támadás után XII. Piusznak 1949. február 20-án Mindszenty bíboros letartóztatására és elítélésére a Szent Péter téren adott válaszával lépett új szakaszba.¹⁴⁷ Ez pedig arra utal, hogy a hidegháború kezdetén a Szentszék inkább csak követte az eseményeket, semmint aktívan alakította és befolyásolta azokat. A merev elzárkózás feladását jelentő újabb fordulat tekintetében ellenben Róma megelőzte a nagyhatalmakat: míg politikai-diplomáciai téren a *détente* csak Sztálin halálát követően indult meg, XII. Piusz lelkipásztori levelei és enciklikái már 1952-től nyitottak a megegyezés felé, még ha a gyakorlatban a Szentszék a kivárás politikáját folytatta is.

Újabb fordulópontot az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc leverése hozott, ám tanulsága más volt a nagyhatalmi logikát követő Egyesült Államok és a lelkipásztori szempontú diplomáciát folytató XII. Piusz számára. Míg az USA számára a magyar 1956 a hidegháborús politika kudarcát jelezte, és a külpolitikai célok és eszközök újraértékelését, a „rab népek felszabadítása helyett” a szovjet zónán belüli relatív autonómiájuk növelésének programját eredményezte, XII. Piusz szemében a magyar forradalom leverése éppen azt a korábbi félelmet igazolta, miszerint a Szovjetunió közeledésre utaló lépései csupán taktikai és propagandacélokat szolgáló eszközök voltak. A forradalom vérbe fojtásának és az azt követő megtorlásoknak tapasztalata így XII. Piusz megnyilatkozásaiban a keményebb hangnemhez való visszatérést, a megegyezés lehetőségének kizárását, az antikommunista (szellemi) egységfront szorgalmazását és a Szentszék hivatalos politikájában a további szovjet közeledések előli ismételt elzárkózást eredményezte.¹⁴⁸ Néhány – kúrián kívüli – csatorna ugyan megmaradt, és arra is utalnak adatok, hogy a jezsuita körökben új, a kommunizmus „Sturm und Drang” periódusának végével számoló stratégiák körvonalazódtak,¹⁴⁹ az Egyesült Államok politikájához hasonló pragmatikus fordulatra ismét késéssel, csak XXIII. János pápa idején került sor. Elődjével szemben az új pápa számára ugyanis az „idők jelei”, és benne az 1956-os forradalom tapasztalata, azzal a tanulással jártak, hogy az egyháznak a kommunista rendszerek hosszú távú fennmaradásával kell számolnia, és ilyen kérések között kell lehetőség szerint biztosítani a keleti blokkban élő katolikusok lelkipásztori ellátását. Fokozatosan szakított tehát a korábbi szentszéki politikával, amely

146 Chenux, 1990. 279.

147 Stehle, 1975. 298–299.; Riccardi, 1992. 111–112.; Chenux, 1990. 42., 279.; Kent, 2002. 237–238.

148 Fejérdy, 2017. 131.

149 Riccardi, 1992. 177–178.

arra irányult, hogy a katolikus egyház számára a térségben kivívja a teljes szabadságot, és – az Egyesült Államokhoz hasonlóan – a *status quo* gyökeres megváltoztatása helyett kész volt tudomásul venni a kommunista kormányok egyházat ellenőrző és befolyásoló szerepét, és egyedül a részeredmények elérését tartotta észszerű célkitűzésnek.¹⁵⁰

Nem csupán a Szentszék és az Egyesült Államok 1945 utáni európai keleti politikájának – fáziseltolódással jelentkező – dinamikája közötti hasonlóság kelti azt a látszatot, hogy XII. Piusz a Nyugat oldalán köteleződött el. A Vatikán nyugati irányú elfogultságának – fent már említett – percepcióját erősíti az is, hogy a keleti politika mindkét szereplő esetében egyszerre folytatódott egy látható és egy láthatatlan síkon. A korabeli szemlélő ezekből viszont csak a látható: ideológiai szintet érintő retorikai-propagandisztikus dimenziót érzékelte, amelyben a közös keresztény nyelvezetnek köszönhetően számos párhuzam és azonosság volt felfedezhető. A hasonló megnyilatkozásokkal párhuzamosan – jórészt titokban, a színpalak mögött – folytatott diplomáciai-politikai gyakorlat közötti ellentétet viszont nem lehetett észlelni. Miként láttuk, a hidegháború 1956-ig tartó éveiben az Egyesült Államok politikáját a szatellitállamok destabilizálásának igénye uralta, ami jelentős részben titkosszolgálati akciókban öltött testet. Ugyancsak láthatatlan volt a közvélemény számára a Szentszék politikájának az a gyakorlati dimenziója, amely a titkos vagy alternatív diplomácia eszközeivel kereste a békés megoldás vagy megegyezés lehetőségét a katolikus közösségek érdekeinek védelmében. A Szentszék lelkipásztori célú diplomáciájának és az Egyesült Államok nagyhatalmi politikájának logikája közötti különbségen alapuló alapvető ellentétből a felszínen legfeljebb annyi jelentkezett, hogy XII. Piusz ismétellen ellenállt annak, hogy áldását adja egy kommunista-ellenes kereszties hadjáratra, netán részt vegyen benne.

Összegzés

XII. Piusz pápaságának 1945 utáni időszakát tárgyaló vázlatos historiográfiai áttekintésünk alapján – az egyes kérdések vizsgálata során fentebb már megfogalmazott szempontokon túl – néhány átfogó tanulságot is leszűrhetünk. A szentszéki források kutathatóvá válásának evidens következménye, hogy egyrészt a kutatás által korábban feltett kérdésekre adott válaszok újabb szempontokkal egészülhetnek ki, másrészt új kérdések megfogalmazása is lehetővé válik. A jövőbeli kutatások eredményeképpen így például választ kaphatunk arra: milyen információk alapján, milyen szempontok mérlegelésével és milyen döntéshozatali mechanizmusok keretében alakult a Szentszék keleti politikája? A döntéshozatalra milyen befolyást gyakoroltak a különféle kúriai irányzatok, illetve maga a pápa? Milyen viszonyban álltak egymással a kommunizmus és a katolicizmus közötti ideológiai ellentét és a Szentszék gyakorlati diplomáciai-politikai lépései? Hogyan viszonyult egymáshoz XII. Piusz párbeszédre nyitott diplomáciai útkeresése és a történelmi események

150 Fejérdy, 2017. 138–139.

transzcendens szempontú teológiai-lelkipásztori olvasata? A vasfüggöny mögött élő egyház szempontjából mely problémák megoldását tekintette a Szentszék elsődleges fontosságúnak, és változtak-e idővel ezek a prioritások? Mennyire kezelte Róma egységesen a szovjet blokkban élő katolikusok ügyét, illetve mennyire volt jellemző döntéseire a helyi sajátosságok figyelembevétele? Miként befolyásolta a Szentszék stratégiáit a nemzetközi politikai viszonyok változása? A hidegháború belső dinamikáját illetően játszott-e valamiben a Szentszék kezdeményező szerepet, vagy inkább az eseményeket és az euroatlanti állásfoglalásokat követő magatartás volt rá jellemző? Milyen szerepet játszott az 1956-os forradalom tapasztalata a szentszéki keleti politika alakulásában és ennek megváltozása mennyiben követte az Egyesült Államok Kelet-Közép-Európa-politikájának új irányelveit? XII. Piusz és utódai pápasága között a kontinuitás vagy a diszkontinuitás az erősebb?

Az ilyen és hasonló kérdések megválaszolása mellett a szentszéki források a XII. Piusz pápaságára vonatkozó historiográfiában tapasztalható aránytalanságokat is segítenek kiküszöbölni. Nemcsak azzal, hogy az 1945 előtti kutatási fókusz mellett nagyobb szerepet kaphat a Pacelli-pápaság második szakaszának vizsgálata, hanem egyúttal azzal is, hogy ezen második periódusra jellemző hangsúlyok is kiegyensúlyozottabbá válnak. A részben a forrásadottságok miatt jelentős mértékben az 1945 és 1950 közötti évekre összpontosító kutatás mellett az új források a pápaság 1950-es éveit is mélyebben megismerhetővé és alaposabban feltárhatóvá teszik.

Vázlatos historiográfiai áttekintésünk továbbá arra is rámutat, hogy XII. Piusz legtöbbször túl intranszigiensnek tekintett keleti politikája önmagában nem, csak egész pápaságának összefüggésében értékelhető. A nemzetiszocializmussal szembeni küzdelem során szerzett tapasztalatok ugyanis mindenképpen fontos referenciát jelentettek Pacelli pápa számára a kommunizmussal szembeni helyes stratégia keresése során. A kutatásnak így például fontos feladata lesz tisztázni az 1945 előtti „hallgatás” és az 1945 utáni nyílt elítélő nyilatkozatok választása közötti vélt vagy valós ellentmondás okait. Ugyancsak nyitott kérdés: vajon az 1933-as német birodalmi konkordátum Hitler általi ismételt megszegése mennyiben befolyásolta XII. Piusznak a diplomáciai eszközökbe és a nemzetközi megállapodások hatékonyságába vetett bizalmát? Milyen szerepet játszott ez a negatív tapasztalat a Szovjetunióval vagy a szovjet blokk kormányaival *modus vivendi* megkötésére elvi szinten nyitott pápa gyakorlati óvatosságában? Meg kellene vizsgálni azt is: vajon a Szentszéknek közvetlenül a második világháború után tanúsított párbeszédkészsége elsősorban a kommunista rendszerek ellenérdekeltsége miatt nem járt eredménnyel, vagy már ekkor az a dilemma akadályozta a tárgyalásokat, hogy Róma – egyébként a *modus vivendit* szorgalmazó helyi egyházi vezetőkhez hasonlóan – legfeljebb időnyerésre alkalmas eszközt látott egy megegyezésben, amely így inkább a kiépülő kommunista rendszer hatalmának legitimálását szolgálja, semmint a katolikus közösségek helyzetének javítását? Fontos kérdés ebből a szempontból az is: vajon az 1945 utáni első években XII. Piusz még úgy tekintett-e Kelet-Közép-Európára, mint amelynek jövőbeli sorsa még nem dőlt el véglegesen, vagy éppenséggel tisztában volt a felszín alatt kezdettől fogva szisztematikusan elindított szovjetizálási folyamattal, amit a legfrissebb kutatások mind meggyőzőbben igazolnak?

Végül, de nem utolsósorban vázlatos áttekintésünk fontos tanulsága, hogy XII. Piusz keleti politikájának árnyalt bemutatásához a most kutathatóvá vált szentszéki források sem elegendők önmagukban. Az események pontos rekonstruálásához és az összefüggések mélyebb megértéséhez elengedhetetlen a helyi – egyházi és állami – források kiaknázása. Akár a két centrum, a Vatikán és a Kreml viszonyát, akár Róma és a „perifériák” (azaz a szovjet blokk államai) közötti kapcsolatok történetét tekintve a vatikáni keleti politika általános vonásait és államonként eltérő sajátosságait csak akkor lehet kellő árnyaltsággal bemutatni, ha nemcsak a bipoláris világ nagyhatalmi erőterében vizsgáljuk a folyamatokat, hanem az egyes államok belső hatalmi viszonyainak és egyházpolitikájának alakulását is számba vesszük. A helyi források nyelvi sokszínűsége miatt ez viszont csak a térség kutatóinak bevonásával és a sok tekintetben még mindig párhuzamos nyugati és kelet-közép-európai historiográfiák eredményeinek integrálásával lehetséges.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelyei

AMAE

Archives du ministère des Affaires étrangères (Párizs)

ASMAE

Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri (Róma)

2. Kiadott források és szakirodalom

ADSS

1969–1981 *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la seconde guerre mondiale*. Vol. 5. *Le Saint Siège et la guerre mondiale Juillet 1941 – Octobre 1942*. Vol. 11. *Le Saint Siège et la guerre mondiale Janvier 1944 – Mai 1945*. Ed. par Blet, Pierre – Graham, Robert A. – Martini, Angelo – Schneider, Burckhardt. Città del Vaticano, 1969, 1981.

Balogh

2002 Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. Bp., 2002. (Élet-kép sorozat.)

2012a Balogh Margit: Fakultatív hitoktatás és a konkordátum-fiasco. Hitoktatási küzdelem és körülményei, 1946–1947. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 24. (2012) 3–4. sz. 109–119.

2012b Balogh Margit: Szentszéki–magyar kapcsolatok a koalíció (1945–1949) éveiben. In: *Magyarország és a római Szentszék. (Források és távlatok.) Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*. Szerk.: Tusor Péter. Bp.–Róma, 2012. 367–410.

2015 Balogh Margit: *Mindszenty József (1892–1975)*. I–II. Bp., 2015.

Borhi

2015 Borhi László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*. Bp., 2015.

Chenau

1990 Chenau, Philippe: *Une Europe vaticane? Entre le plan Marshall et les traités de Rome*. Bruxelles, 1990.

2003 Chenau, Philippe: *Pie XII. Diplomate et pasteur*. Paris, 2003.

2009 Chenux, Philippe: *L'Église catholique et le communisme en Europe (1917–1989). De Lénine à Jean-Paul II.* Paris, 2009.

Coppa

2003 Coppa, Frank J.: Pope Pius XII and the Cold War: The Post-war Confrontation between Catholicism and Communism. In: *Religion and the Cold War*. Ed.: Kirby, Dianne. Basingstoke, 2003. 50–66.

Cywiński

2005 Cywiński, Bohdan: *Tűzpróba. Egyház, társadalom és állam Kelet-Közép-Európában.* II. köt. „...titeket is üldözni fognak” 1944–1958. Bp., 2005.

Di Nolfo

2003 Di Nolfo, Ennio: *Dear Pope, Vaticano e Stati Uniti. La corrispondenza segreta di Roosevelt e Truman con Papa Pacelli dalle carte di Myron Taylor.* Roma, 2003.

Dickinson

2003 Dickinson, Anna: Domestic and Foreign Policy Considerations and the Origins of Post-war Soviet Church–State Relations, 1941–6. In: *Religion and the Cold War*. Ed.: Kirby, Dianne. Basingstoke, 2003. 23–36.

Dudek–Gryz

2006 Dudek, Antoni – Gryz, Ryszard: *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989).* Kraków, 2006.

Falconi

1967 Falconi, Carlo: *The Popes in the Twentieth Century. From Pius X to John XXIII.* London, 1967.

Fattorini

1992 Fattorini, Emma: *Germania e Santa Sede. Le nunziature di Pacelli tra la Grande guerra e la Repubblica di Weimar.* Bologna, 1992.

Fejérdy

2013 Fejérdy, András: Introduzione. In: *La Chiesa cattolica dell'Europa centro-orientale di fronte al comunismo. Atteggiamenti, strategie, tattiche.* A cura di Fejérdy, András. Roma, 2013. 7–14.

2017 Fejérdy, András: Il 1956 come punto di svolta? La rivoluzione ungherese nella politica orientale della Santa Sede. In: *La rivoluzione ungherese del 1956 e l'Italia.* A cura di Fejérdy, András. Soveria Mannelli, 2017. 131–141.

2018 Fejérdy, András: Storia di un progetto abbandonato: la gerarchia cattolica clandestina in Ungheria. In: *Chiesa del silenzio e diplomazia pontificia 1945–1965. Umlčaná cirkev a pápežská diplomacia 1945–1965.* A cura di Hrabovec, Emília – Brugnotto, Giuliano – Jurčaga, Peter. Città del Vaticano, 2018. 115–134.

FRUS

1969 *Foreign Relations of the United States, 1946.* Vol. VI. *Eastern Europe; The Soviet Union.* Eds.: Churchill, Rogers P. – Slany, William. Washington, 1969.

1990 *Foreign Relations of the United States, 1955–1957.* Vol. XXV. *Eastern Europe.* Eds.: Keefer, Edward C. – Landa, Ronald D. – Shaloff, Stanley. Washington, 1990.

Gallagher

2003 Gallagher, Charles R.: The United States and the Vatican in Yugoslavia, 1945–50. In: *Religion and the Cold War*. Ed.: Kirby, Dianne. Basingstoke, 2003. 117–144.

2008 Gallagher, Charles R.: *Vatican Secret Diplomacy: Joseph P. Hurley and Pope Pius XII.* New Haven, 2008.

Hrabovec

2018a Hrabovec, Emília: Introduzione al volume Chiesa del silenzio e diplomazia pontificia 1945–1965. In: *Chiesa del silenzio e diplomazia pontificia 1945–1965. Umlčaná cirkev a pápežská diplomacia 1945–1965*. A cura di Hrabovec, Emília – Brugnotto, Giuliano – Jurčaga, Peter. Città del Vaticano, 2018.

2018b Hrabovec, Emília: Santa Sede e Cecoslovacchia 1945–1965. In: *Chiesa del silenzio e diplomazia pontificia 1945–1965. Umlčaná cirkev a pápežská diplomacia 1945–1965*. A cura di Hrabovec, Emília – Brugnotto, Giuliano – Jurčaga, Peter. Città del Vaticano, 2018. 53–92.

Ickx

2018 Ickx, Johan: L’Ostpolitik di Pio XII. Il «modus vivendi» proposto a Mosca 1946–1947. Il caso di padre Alessandro Töhötöm Nagy S.J. In: *Chiesa del silenzio e diplomazia pontificia 1945–1965. Umlčaná cirkev a pápežská diplomacia 1945–1965*. A cura di Hrabovec, Emília – Brugnotto, Giuliano – Jurčaga, Peter. Città del Vaticano, 2018. 155–179.

Ickx–Keresztes–Somorjai

2020 *Scontrarsi o negoziare? Alternative dei Cattolici nel dopoguerra in Ungheria alla luce di alcuni documenti Vaticani. Ütközni vagy időt nyerni? Katolikus alternatívák 1945 után néhány vatikáni dokumentum fényében*. Szerk.: Ickx, Johan – Keresztes András – Somorjai Ádám. Bp., 2020.

Kálmán

2020 Kálmán Peregrin: *Mindszenty, Tomek, Barankovics. Arcvonások és fordulópontok a keleti politika világában*. Bp., 2020.

Kaplan

1993 Kaplan, Karel: *Stát a církev v Československu v letech 1948–1953*. Brno, 1993.

Kenez

2009 Kenez, Peter: *Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1988*. Cambridge, 2009.

Kent

2002 Kent, Peter C.: *The Lonely Cold War of Pope Pius XII. The Roman Catholic Church and the Division of Europe, 1943–1950*. Montreal–London–Ithaca, 2002.

2003 Kent, Peter C.: The Lonely Cold War of Pope Pius XII. In: *Religion and the Cold War*. Ed.: Kirby, Dianne. Basingstoke, 2003. 67–76.

Kertész

1995 Kertész István: *Magyar békeillúziók 1945–1947. Oroszország és Nyugat között*. Bp., 1995.

Kirby

2003a Kirby, Dianne: Harry Truman’s Religious Legacy: The Holy Alliance, Containment and the Cold War. In: *Religion and the Cold War*. Ed.: Kirby, Dianne. Basingstoke, 2003. 77–102.

2003b Kirby, Dianne: Religion and the Cold War – An Introduction. In: *Religion and the Cold War*. Ed.: Kirby, Dianne. Basingstoke, 2003. 1–22.

Lai

1993 Lai, Benny: *Il papa non eletto. Giuseppe Siri, cardinale di Santa Romana Chiesa*. Roma–Bari, 1993.

Lundestad

1978 Lundestad, Geir: *The American Non-policy towards Eastern Europe, 1945–1947. Universalism in an Area Not of Essential Interest to the United States*. Tromsø–Oslo–Bergen, 1978.

Luxmoore–Babiuch

1999 Luxmoore, Jonathan – Babiuch, Jolanta: *The Vatican and the Red Flag. The Struggle for the Soul of Eastern Europe*. London–New York, 1999.

National Security Council Report

1950 National Security Council Report, NSC 68, 'United States Objectives and Programs for National Security', April 14, 1950. In: *History and Public Policy Program Digital Archive, US National Archives*. <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116191> (letöltés: 2020. december 21.).

Pastorelli

2013 Pastorelli, Pietro: *La Santa Sede e l'Europa centro-orientale nella seconda metà del Novecento*. Soveria Mannelli, 2013.

Pollard

2003 Pollard, John: The Vatican, Italy and the Cold War. In: *Religion and the Cold War*. Ed.: Kirby, Dianne. Basingstoke, 2003. 103–117.

Rétfalvi

2011 Rétfalvi Balázs: Czapik Gyula 1948-as római útja és az apostoli vizitáció ügye. In: *Egyháztörténeti Szemle*, 12. (2011). 2. sz. 3–38.

Riccardi

1992 Riccardi, Andrea: *Il Vaticano e Mosca 1940–1990*. Roma–Bari, 1992.

Roccucci

2011 Roccucci, Adriano: *Stalin e il patriarca. La Chiesa ortodossa e il potere sovietico*. Torino, 2011.

Šmid

2020 Šmid, Marek: *Mission: Apostolic Nuncio in Prague. Czechoslovakian–Vatican Diplomatic Relations between 1920 and 1950*. Prague, 2020.

Somorjai

2017 Somorjai, Ádám: La Chiesa cattolica e la difesa dell'Europa centro-orientale tra la Lepanto ungherese (Belgrado 1456) e il suo quinto centenario (Budapest 1956). In: *La rivoluzione ungherese del 1956 e l'Italia*. A cura di Fejérdy, András. Soveria Mannelli, 2017. 145–156.

Stehle

1975 Stehle, Hansjakob: *Die Ostpolitik des Vatikans 1917–1975*. München–Zürich, 1975.

Stirk–Weigall

1999 *The Origins and Development of European Integration. A Reader and Commentary*. Eds.: Stirk, Peter M. R. – Weigall, David. London–New York, 1999.

Szabó

2003 Szabó, Csaba: *Die katholische Kirche Ungarns und der Staat in den Jahren 1945–1965*. München, 2003. (Studia Hungarica, 48.)

Sztálin

1946 Сталин, Иосиф Виссарионович: *Речь на предвыборном собрании избирателей сталинского избирательного округа г. Москвы*. Москва, 1946.

Tornielli

2018 Tornielli, Andrea: In piena Guerra Fredda Stalin chiese a Pio XII l'ambasciata in Vaticano. I colloqui segreti tra Urss e Santa Sede. In: *La Stampa*, 2018. május 22. <https://www.lastampa.it/vatican-insider/it/2018/05/22/news/in-piena-guerra-fredda-stalin-chiese-a-pio-xii-l-ambasciata-in-vaticano-1.34018268> (letöltés: 2020. december 13.).

Trasatti

1993 Trasatti, Sergio: *Vatican Kremlin. Les secrets d'un face-à-face*, Paris, 1993.

Valente

2020 Valente, Massimiliano: *L'Ostpolitik della Santa Sede e la Jugoslavia socialista*. Roma, 2020.

Vasile

2003 Vasile, Cristian: *Între Vatican și Kremlin. Biserica Greco-Catolică în timpul regimului comunist*. Bucharest, 2003.

Vnuk

1998 Vnuk, František: *Dokumenty o postavení katolické církve na Slovensku v letech 1945–1948*. Martin, 1998.

Żaryn

1997 Żaryn, Jan: *Kościół a władza w Polsce (1945–1950)*. Warszawa, 1997.

2003 Żaryn, Jan: *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*. Warszawa, 2003.

ANDRÁS FEJÉRDY

“THE EUROPEAN AGENCY OF AMERICAN INTERESTS”?

HISTORIOGRAPHICAL STATUS QUO OF PIUS XII'S EASTERN POLICY

This historiographical survey, focusing on the Ostpolitik of the Vatican after the Second World War and particularly its interaction with the policy of the United States towards Central and Eastern Europe, first summarises the changes and dynamics of the American policy between 1945 and 1958, then discusses various assessments of the Vatican's actions, arranged around three key concepts that are fundamental to an understanding of Pius XII's Ostpolitik. First of all, it examines questions associated with the concept of *intransigence*, that is how much the Vatican's Ostpolitik was guided by the pope's anti-communist principles and how these were manifested in practice. Second, it considers the historiographical treatment of problems centred around the concept of *pragmatism*, the extent to which Pius XII was able to conform to the Vatican's tradition of entering diplomatic dialogue with its opponents to serve the interests of the faithful. Thirdly, it examines the assessment of Pius XII's *impartiality*: what was more characteristic of Pius's papacy – an attempt, in the Vatican tradition, to stand above the opposition of the two Cold War blocs or a commitment to the US and the Western world? The investigation of these three themes attempts to derive the main lessons from the historiographical debates and to determine the areas that the newly-opened Vatican sources might qualify, alter or add to our knowledge of Pius XII's Ostpolitik.

Magyarországi Anjouk és avignoni pápák

A szentszéki–magyar kapcsolatok I. Károly uralkodása alatt¹

Maléth Ágnes 2017-ben védte meg disszertációját a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Doktori Iskola medievisztika program, illetve az Université d'Angers, École Doctorale Sociétés, Cultures, Échanges / Centre de Recherches Historiques de l'Ouest (CERHIO) közös, úgynevezett co-tutelle képzésében. Ugyanezen év óta tudományos munkatársként dolgozik a PTE BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszékén működő, Kiss Gergely vezette, „Pápai megbízottak a 14. századi Magyarországon – online adattár / Papal delegates in Hungary in the XIVth century – online database (NKFIH NN 124763)” kutatócsoport tagjaként.² Első monográfiája, doktori értekezésének átdolgozott és nagymértékben kibővített változata, egy friss sorozat, a Kiss Gergely szerkesztésében megjelenő *DeLegatOnline Könyvek* második köteteként látott napvilágot 2020 végén.

Maléth Ágnes munkájában, ahogyan azt a cím is mutatja, a Magyar Királyság és a Szentszék kapcsolataira összpontosít. Az időbeli keretekre ugyancsak utal a cím: a kontaktusok elemzésének kezdő- és végpontját I. Károly magyar király (1301–1342) uralkodása adja. Tematikailag nem lett volna indokolatlan VIII. Bonifác (1294–1303) pontifikátusát is bevonni a vizsgálatba, ugyanakkor a dolgozatban a Magyar Királyság nézőpontja képezi a kutatás alapját, így 1301, III. András halála, illetve az új dinasztia (Anjou) trónért folytatott küzdelmének kezdete jelenti a kiindulópontot. Az elemzés végpontját illetően nem merült fel hasonló kérdés, azt I. Károly és XII. Benedek pápa (1334–1342) halálának éve, 1342 jelenti.

A szerző alapos historiográfiai áttekintéssel kezdi elemzését, a magyar és az idegen nyelvű munkák szerint bontva ketté azt. Ezt követően mutatja be az okleveles, valamint az egykorú elbeszélő forrásokat, már itt is részletes betekintést engedve a kutatás módszertanába, amely eljárás nagy segítséget jelent a jövőbeni kutatóknak, különös tekintettel arra, hogy Maléth Ágnes kiváló ismerője a Vatikáni Apostoli Levéltár (Archivio Apostolico Vaticano, korábban Vatikáni Titkos Levéltár – Archivio Segreto Vaticano) 14. század eleji magyar vonatkozású forrásainak. Kiemelkedően hasznos tehát a szerző kitűzött – és meg is valósított – célja, hogy a korábbi munkákban kiadott forrásokhoz modern és pontos jelzetszámokat csatoljon.

Maléth Ágnes a kötet harmadik fejezetében kutatása módszertanát foglalja össze, felhívva a figyelmet számos nehézségre munkája során, ezek közül talán a magyar tipológia hiányos voltát érdemes kiemelnünk. A kötet nagy erénye a nemzetközi irodalom szaknyelvi fogalomkészletének átvétele, ezáltal is pontosabbá téve a feldolgozást. A szerző mindezek

1 Maléth Ágnes: *A Magyar Királyság és a Szentszék kapcsolata I. Károly korában (1301–1342)*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék, 2020. 497 p. (DeLegatOnline Könyvek, 2.)

2 A kutatócsoport honlapját és az adatbázist lásd: <http://delegatonline.pte.hu/>

mellett különösen nagy súlyt helyezett a személyek, mind a pápai Kúriából érkezők, mind pedig a magyar oldalról velük kapcsolatba kerülők azonosítására.

A könyv negyedik fejezete elsőként a magyar király képviselőjének a pápai udvarban működő rendszerét, valamint annak gyakorlatát mutatja be, külön csoportként kezelve az egyházi és a világi követeket. Fontos cél volt az ismert egyházi és világi személyek pontos azonosítása, kapcsolati hálójuk feltárása. A szerző mindemellett a kezelt ügyeket is elemzi, a következő kategóriákra osztva azokat: diplomáciai és hadi ügyek, egyházi javadalmak, a királyi család spirituális kiváltságai, illetve a követek személyes érintettsége.

A királyi képviselő után Maléth Ágnes a másik oldal, az Apostoli Szék delegáltjai felé fordítja figyelmét. A fejezet egyik nagy erénye, hogy tipológiai elemzést is kap az olvasó a szentszéki megbízottakra vonatkozóan. Ugyancsak ki kell emelnünk, hogy a pápai legátusok esetében – az utóbbi évek tendenciáinak megfelelően és a korábbi kutatások gyakorlatával ellentétben – nem kizárólag a diplomáciai tevékenység vizsgálatára helyezi a hangsúlyt, bár azt is mélységében ismerteti, hanem a pápai küldöttek egyéb, elsősorban jogszolgáltató tevékenységére és egyházpolitikájára. Mindezek mellett kifejezetten fontos az úgynevezett *facultasok*, a szentszéki megbízottaknak adott különleges jogosítványok – a kutatásban korábban szintén figyelmen kívül hagyott – témájának elemzése is. Ezeket elsősorban Boccassini és Gentilis bíborosok esetében vizsgálja részletesen, illetve összeveti a két pápai oldalkövet (*legatus a latere*) jogosítványait is. A legátusok kíséretének elemzése, illetve belső működésük ismertetése sem marad el, ezzel kapcsolatban kiemelhetjük, hogy a kardinálisok kíséretének tagjaiként és a bíborosok megbízásait teljesítendő nem kizárólag klerikusok, hanem világiak, például kereskedők is érkeztek a Magyar Királyságba. Ugyancsak hangsúlyozandó a szerző szerint, hogy a legátusok szolgálatában helyi egyháziak és laikusok is előfordultak.

A legfelsőbb szintű pápai képviselő után a nunciásokat és az adószedőket is hasonló alapossággal mutatja be a kötet. Maléth Ágnes különösen fontos megállapítása a velük kapcsolatban használt elnevezések problematikájával kapcsolatban, hogy a vizsgált korszakban a két típus minden esetben összekapcsolódott, a nunciások mindig adószedői, *collector*i feladatokkal érkeztek a királyságba. Lényeges megállapítás továbbá, hogy az adószedés – összehasonlítva a kapcsolatokat más területeivel – érthető módon kifejezetten konfliktusforrás volt az egyházfők és a magyar király között. A szerző részletesen ismerteti a magyarországi ügymenetet, bemutatja a megbízott klerikusokat, és kitér az eljárásaik során jelentkező nehézségekre is.

A következő alfejezetben a pápai delegált bíróság magyarországi működésének elemzését kapja az olvasó a 14. század elejére vonatkozóan, ami nem lenne teljes az intézmény működésének felvázolása nélkül. A kinevezett bírók és a peres felek, illetőleg a perek témáinak elemzését táblázatos összefoglalók egészítik ki a kötet függelékében. Egyes eljárások – némi kritikával élve, már-már túl – részletes bemutatása betekintést enged a korabeli, olykor rendkívül hosszú és bonyolult, míg máskor egyszerűbb lefolyású bírói eljárások részleteibe. A delegált bírók mellett egy nagyon hasonló, mégis speciális megbízással rendelkező csoportot is bemutat Maléth Ágnes, a jogbiztosító *conservatorok*ét (ők valamely egyházi intézmény védelmét látták el). Ahogy másutt, úgy itt is összefoglalja az intézmény történetét, illetve táblázat segíti az olvasó eligazodását. A szerző a megbízott személyek körének elemzésén túl a védelemért folyamodó egyházi intézményeket is bemutatja. Mindezt az *administratorok* (kormányzók, ügyvivők) és az *executorok* (végrehajtók) működésének elemzése egészíti ki, utóbbiak esetében a pápai beneficiális politikába is mélyebb betekintést nyerhetünk. A királyi, majd a pápai megbízottak után egy olyan csoport elemzése következik,

amelynek szerepére eddig különösen kevés figyelem irányult. Egyrésztől azon szentszéki klerikusok tartoznak ebbe, akik Magyarországon jutottak *beneficium*hoz, másrésztől a több esetben pápai szolgálatban megjelenő magyar egyháziak.

A szerző a könyv ötödik fejezetében a kapcsolatokat alakító személyek ismertetése után a magyar-szentszéki viszony jellegzetességeire tér át, elsőként a dinasztikus konfliktusokra fókuszálva, amelyek közül – súlya és kronológiai megfontolások alapján – a magyar trónöröklés kérdése került az első helyre. Ezt követi Károly dinasztikus politikája pápai vonatkozásainak elemzése. Ezután egy talán kevésbé közismert ügyet, I. Károly királynak a német trónharcokban játszott szerepét, pontosabban az uralkodó és XXII. János pápa (1316–1334) viszonyának ezen aspektusát elemzi a szerző, méghozzá igen alaposan, megköcköztathatjuk, az egyik kedvelt témájával van dolgunk.

A következőkben, *Egyházpolitika* címmel a magyar-szentszéki kapcsolatok egy újabb területére összpontosít. Elsőként az uralkodó, illetve kiváltképp az egyházfők beneficiális politikáját, ezen belül is az úgynevezett pápai rezervációk kérdéskörét elemzi. Mindezt a függelékben olyan táblázatok egészítik ki, amelyek az elnyert javadalmakról, illetve a konzisztoriális javadalmak esetében az azok után befizetett vagy éppen elmulasztott összegekről is tájékoztatnak. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a szerző a források olyan széles körét vizsgálta meg és vetette össze, ami ilyen alaposággal soha korábban nem történt meg. Ez alapján sokkal pontosabb képet kaphatunk a 14. századi magyar egyház hierarchiájáról, gazdasági viszonyairól, az igényelt és a valóban megkapott *beneficium*okról, illetve a pápaság szerepéről.

Maléth Ágnes a hitbéli kérdéseket is külön alfejezetben tárgyalja, kezdve a forrásokban fellelhető spirituális kegyekkel, ezt követően a vienne-i zsinat (1311–1312) eseményeivel foglalkozik. Nem maradnak említés nélkül a korszak teológiai vitái, ahogyan XII. Benedek szerzetesrendi reformjai sem, csupa olyan téma, amely eddig nem állt a szentszéki-magyar kapcsolatok kutatásának homlokterében. Hasonlóan nyilatkozhatunk a Magyar Királyságnak a tervezett keresztes hadjáratokban való érintettségét elemző részről is. A szerző nemcsak a téma elméleti hátterébe nyújt betekintést, hanem a szentföldi és az egyéb irányba tervezett és megvalósított vállalkozások magyar vonatkozású részleteit is elemzi.

A kötet végén részletes adattár található a legfontosabb személyekről, ezt a már többször említett függelék követi az elemzést kiegészítő táblázatokkal, amelyek nagyban hozzájárulnak az új eredmények felhasználhatóságához.

Összességében teljes bizonyossággal állapíthatjuk meg, hogy Maléth Ágnes könyve az első olyan modern feldolgozás, amely a pápaság és az I. Károly-kori Magyar Királyság kapcsolatainak minden lényeges aspektusát elemzi, teszi mindezt a források – és a szakirodalom – legszélesebb bázisára alapozva. Ehhez kapcsolódóan ismételen fel kell hívunk a figyelmet arra, hogy a szerző egyik legnagyobb érdeme a vatikáni források teljes körű felhasználása, továbbá a modern medievisztika módszertanának széles spektrumú alkalmazása. A kötet révén nagyban bővültek ismereteink a 14. század eleji Magyar Királyság történetéről.

Barabás Gábor*

* A szerző a Pécsi Tudományegyetem BTK TTI Középkori és Koraiújkorai Történeti Tanszékének egyetemi adjunktusa (7624 Pécs, Ifjúság útja 6., barabas.gabor@pte.hu).

I. (Nagy) Lajos és Mária uralma¹

Csukovits Enikő újonnan megjelent monográfiája *Az Anjouk Magyarországon* című könyv 2012-ben kiadott első kötetének (*I. Károly és uralkodása, 1301–1342*) folytatása. A Károly Róbert uralkodását követő Anjou-időszakot mutatja be: Nagy Lajos és Mária uralmát. A mű új megközelítésben vizsgálja Magyarország középkori történelmének egyik legdicőségesebb korszakát, azt az időszakot, amikor jelentős volt az ország nemzetközi befolyása, és a lovagi kultúra virágkorát élte hazánkban. A történelmi köztudatban úgy él, hogy sokat tudunk az Anjou-kor második feléről, a szerző azonban felhívja a figyelmet arra, hogy az időszak vizsgálatakor még mindig számos fehér folttal találja szemben magát a középkorkutató. Ennek oka egyrészt az, hogy Nagy Lajos uralkodásának második felétől kezdve nagyon kevés forrást adtak ki (az Anjou-kori oklevéltár kötetei ugyan folyamatosan készülnek, de még nem jutottak el a vizsgált időszak második feléig); másrészt pedig az, hogy a hazai kutatás alig hasznosította a külföldi elbeszélő forrásokat és a külföldi szakirodalmat.

Csukovits Enikő újítása a korábbi munkákhoz képest, hogy széles nemzetközi kitekintésben vizsgálja az Anjou-kort. Felhasznált forrásai között nemcsak a hazai oklevelek és krónikák jelennek meg, hanem olyan elbeszélő munkák, mint Domenico da Gravina, a három (Giovanni, Matteo, Filippo) Villani, Jan Długosz színes krónikái vagy Luxemburgi Károly önéletírása. Ezek mellett további, a hazai irodalomban kevésbé ismert itáliai elbeszélő forrásokat is bevon, mint *Az Albertiek édenkertje*, a *Chronicon Regiense*, a *Cronaca Carrarese* stb. További újdonság, hogy az I. kötet megjelenése óta a téma vizsgálata újabb kutatási eredményekkel gazdagodott: megjelent a Csukovits Enikő által szerkesztett *L'Ungheria angioiana* című olasz nyelvű tanulmánykötet, amely szintén hatással volt jelen munkára. A felhasznált szakirodalom is széles palettájú: az Anjou-kutatás első legjelentősebb, a századfordulón és a két világháború között megjelenő munkáitól (Pór Antal, Miskolczy István) Engel Pál és Mályusz Elemér tanulmányain át egészen a legkurrensebb irodalomig tart. Egyedül Bertényi Iván művei közül lehetett volna több monográfiát, tanulmányt megemlíteni.

A munka szerkezete sokban hasonlít az előző kötetéhez. Kronológiai és tematikus szálak egyaránt meghatározzák a felépítését. A 12 fejezetből kilenc foglalkozik Nagy Lajossal, az utolsó három az 1382–1395 közötti időszakokkal. Az első főfejezet Lajos trónra lépését mutatja be, majd a következő a nápolyi hadjáratokat, a harmadik fejezet az 1351-es törvények keletkezési körülményeiről szól, a következő három főfejezet Nagy Lajos további hadjárataival és diplomáciájával foglalkozik. Végül az udvari életről, az udvari reprezentációról

¹ Csukovits Enikő: *Az Anjouk Magyarországon*. II. köt. I. (Nagy) Lajos és Mária uralma (1342–1395). Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019. 178 p. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

és az uralkodó portréjáról olvashatunk egy-egy fejezetet. Az utolsó három fejezet az Anjoukor végét mutatja be: a „nőuralom” zavaros időszakát, Durazzói Kis Károly kérészéletű uralmát és Zsigmond trónra lépését. A szerző az Anjou-ház kronológiáját nem 1387-ig, Zsigmond koronázásáig viszi, hanem Mária királynő haláláig, 1395-ig, így betekintést nyerhetünk a Zsigmond-kor első néhány évének történéseibe is.

Az első fejezetben a szerző beszámol Nagy Lajos neveltetéséről, trónra kerüléséről és első intézkedéseiről. Hangsúlyozza, hogy a fiatal uralkodónak apjával ellentétben már egy konszolidált, virágzó ország kormányzását kellett átvennie. Itt esik szó arról is, hogy Lajos anyja, Piast (Łokietek) Erzsébet szinte fia uralkodásának végéig jelentős befolyással rendelkezett a kormányzati és a diplomáciai életben. A 16 éves király az Árpádok hagiográfiai legitimitációját és az Anjouk lovagi hagyományát ötvözve teremtette meg a lovagkirályi reprezentációt. Fiatal kora ellenére Lajos radikális változtatást hajtott végre a kormányzati eliten belül: háttérbe szorította a Károly uralkodása alatti legbefolyásosabb bárókat: a Drugetheket, Mikcs bánt és Szécsényi Tamást, és újabb családokra támaszkodott (Lackfiak, Szécsiek), de a tisztségek folytonos cserélgetésével igyekezett elejét venni annak, hogy az egyes bárók kezében túl nagy hatalom összpontosuljon.

Az Endre elleni merénylet és a nápolyi hadjáratok bemutatását nem *in medias res* kezdi a szerző a második fejezetben, hanem először bemutatja a miliót: a virágzó kultúrájú nápolyi udvart kusza érdekeivel és intrikáival. Ezután a *Bárány a farkasok között* című alfejezetben rátér Endre meggyilkolásának közvetlen előzményeire. A nápolyi hadjáratokat – a korábbi feldolgozásokkal ellentétben – nem kizárólag Kükülleire és a Névtelen Minoritára támaszkodva mutatja be, hanem több olasz krónikás munkáját is megszólaltatja. A *Lajos, Szicília és Jeruzsálem királya* című alfejezetben Csukovits Enikő a magyar szakirodalomban kevésbé ismert témát mutat be a nemzetközi Anjou-kutatás eredményei alapján: Lajos nápolyi kormányzatát és intézkedéseit.

A harmadik főfejezet az 1351-es törvényeket elemzi. Itt a szerző hangsúlyozza, hogy Lajos a „hatalom teljességével” uralkodott Magyarországon: a szokásjogot nem vette figyelembe, országgyűlést pedig csak egyszer hívott össze. Az 1351-es országgyűlést főleg a nápolyi hadjáratban részt vett nemesség kollektív kiváltságokkal való ellátására hívták össze. Az ekkor kiadott törvények hűen tükrözik a 14. századra lezajlott társadalmi változásokat. Az „una eademque libertas” és az ősiség nemesi alkotmányunk alapköveivé váltak. Az ősiség a fiúsításhoz és a „nova donatiohoz” hasonlóan igyekezett kizárni az oldalági rokonokat, közvetetten pedig a királyi birtokállományt gyarapította. Az „egy és ugyanazon szabadság” az egységes nemesi réteg létrejöttét kodifikálta. A kilencedet kezdetben az irtásfölddel és szőlővel rendelkező jobbágyoktól szedték, hogy megakadályozzák a kevésbé tehető nemesek jobbágyainak elvándorlását. A törvény a kulcsos városokat felmentette a kilenced fizetése alól, ami a városi polgárság fejlődésére utal. Az uralkodó számos városnak adott falépítési kiváltságot, fejlesztette a külkereskedelmet.

A következő fejezetek Nagy Lajos további hadjárait és külpolitikai lépéseit mutatják be. A király jelentős külpolitikai eredményének számít Dalmácia visszaszerzése Velencétől. A hosszan elhúzódó dalmáciai hadjáratokat és a Velence elleni katonai akciókat a szerző többek között dalmát (*Obsidio Jadrensis*) és itáliai krónikák (a Villaniak krónikája, Lorenzo de Monacis verses krónikája) segítségével mutatja be. Csukovits Enikő hangsúlyozza, hogy a visszaszerzett tartomány végig megőrizte belső autonómiáját, a magyar intézményrendszer hatása csak a hiteleshelyi oklevéladásban figyelhető meg. Az ötödik fejezet Nagy Lajos nyugati és keleti diplomáciáját vizsgálja. Szó esik a Luxemburgiakkal – különösen IV. Károly császárral – és a Habsburgokkal való kapcsolatáról. A továbbiakban a szerző a király szöve-

vényes balkáni politikáját mutatja be. A délvidéki hadjáratoknak és a vazallus államok kialakításának vallásos okai is voltak, Lajos ezeket kvázi keresztes hadjáratoknak tekintette. VI. Ince pápa Nagy Lajost „az Úr atlétájának” nevezte balkáni térítő tevékenysége miatt. Lajos az itáliai politikában pápaellenes volt, azonban a Balkánon nagymértékben támogatta a pápaság katolizációs törekvéseit. A keresztes eszme Lajos számára a környező területeken élő pogányok, patarénusok és ortodoxok erőszakos megtérítését jelentette: nem vezetett hadat a terjeszkedő Oszmán Birodalom ellen és nem csatlakozott Lusignan Péter Szentföldre irányuló harcához sem.

A *lengyel–magyar perszónálunió* című fejezet a pogány litvánok ellen viselt „keresztes hadjáratok” bemutatásával kezdődik. A fejezet második része Lajos lengyelországi uralmával foglalkozik. A törvényes fiú utóddal nem rendelkező III. Kázmér már 1339-ben unokaöccsének ígérte a lengyel trónt, Lajosnak 31 évet kellett várnia, hogy azt elfoglalhassa. A lengyel–magyar perszónálunió belül az uralkodó számára Magyarország végig elsőbbséget élvezett. Mindössze három alkalommal látogatta meg új országát, a kormányzást anyjára, a lengyel származású Łokietek Erzsébetre bízta, aki csak fokozta a belpolitikai zűrzavart. A szerző hangsúlyozza, hogy a lengyel történeti köztudatban máig nagyon pejoratív kép él Nagy Lajos uralmáról. Ennek egyik oka, hogy Jan Długosz Czarnkowi János erősen torzító krónikáját használta fel az 1370-es évek bemutatásához. A lengyel történetírás nem dolgozta fel kellőképpen Lajos uralmát, sokan azt állítják, hogy egyáltalán nem törődött a lengyel közügyekkel, ennek cáfolata az 1374-es kassai privilégium.

A *Nagy Lajos udvarában* című fejezet a király fő és mellékrezidenciáit, az udvar lakóit és a kormányzati változásokat mutatja be. A visegrádi és a budai udvar, valamint a diósgyőri és a zólyomi várkastély ismertetéséhez a szerző az írott források mellett régészek és művészettörténészek munkáit is felhasználta. Ebben a fejezetben hívja fel a figyelmet az 1370-es években történt elitváltásra, ami korántsem volt olyan radikális, ahogy a korábbi történetírás feltételezte. A Lackfiak részleges háttérbe szorulása, valamint Garai Miklós, Demeter érsek és Szepesi Jakab befolyásának növekedése jellemezte ezt az időszakot. Az utóbbi kettőnek fontos szerepe volt az ekkor végbement kancelláriai és bírósági reformokban. Szepesi Jakab az új hivatalnoki réteg, a jogtudó világi értelmiségi fő képviselője volt. A főként diplomáciai feladatokat végző, külföldi egyetemeken tanult királyi káplánok viszont könnyebben jutottak be az elitbe, mint a káptalani iskolákban tanult világi jogtudósok.

Az *udvari reprezentáció formái* című fejezetben a királyi udvar anyagi kultúrájáról, a kegyes és diplomáciai zárandoklatokról, a dinasztikus szentkultuszról, a kegyes uralkodói alapítványokról, a díszes ereklyékről és oltárokról, a szerzetesrendek támogatásáról, az udvari könyvkultúráról, az Anjou-kori történetírásról, valamint a pécsi egyetem alapításáról olvashatunk. Érdekes kérdéseket vet fel a szerző az Anjou-udvar könyvkultúrájával kapcsolatban. A nápolyi hadjáratok során Nagy Lajos elrendelte Bölcs Róbert könyvtárának Magyarországra szállítását. A király műveltségére, olvasottságára több krónika is utal, de az korántsem biztos, hogy írni is tudott. Az uralkodó által megrendelt munka volt a *Képes krónika* mellett az Arisztotelésznek tulajdonított *Secretum secretorum* című királytükör. Azt azonban nem állíthatjuk biztosan, hogy Nagy Lajos olvasta is ezeket, könyvtárának többi könyvéről pedig alig van adatunk. A pécsi egyetem létrejötté a közép-európai egyetemalapítások sorába illeszkedett. A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a bécsi, a prágai és a krakkói egyetemmel ellentétben a pécsi nem uralkodói központ mellett jött létre. Az egyetem működéséről alig vannak forrásaink. Az alapításban legnagyobb szerepet Vilmos pécsi püspök, titkos kancellár játszott, a jogi kart rövid ideig a hírneves Galvano da Bologna vezette.

A kilencedik fejezet Nagy Lajos portréját mutatja be a hazai és a külföldi krónikás anyag segítségével, valamint röviden értékeli Nagy Lajos uralkodását. Csukovits Enikő hangsúlyozza, hogy az uralkodóról kifejezetten pozitív kép élt a köztudatban. Erre utal egy Bonfininél megjelenő kevéssé ismert anekdota, amely az áruhában igazságot osztó uralkodót mutatja be. Ez a szűzsé a későbbiekben a Mátyással kapcsolatos mesékben jelenik meg. Nagy Lajos uralkodása hosszú, békés és gyarapodó időszak volt, ezért minden társadalmi réteg kedvező képet őrzött meg róla. Küküllei és a Névtelen Minorita elsősorban haditetteit és a kereszténység terjesztésének érdekében kifejtett erőfeszítéseit dicsőíti. Mellékneve egy 15. századi olasz krónikában jelenik meg először „Lodovicus potens” változatban.

A *Királylányok a trónon* fejezettel kezdődik a Nagy Lajos halála utáni Anjou-kor bemutatása. A trónutódlási problémák ismertetéséből megtudjuk, hogy Lajos milyen diplomáciai lépéseket tett, hogy három lányának trónigényét előkészítse. Csukovits Enikő hangsúlyozza, hogy az uralkodó utódlással kapcsolatos terveiről nincsenek igazán pontos információink. Elsőszülött lányát, Katalint Orléans-i Lajossal (V. Károly francia király fiával) jegyeztette el, és nekik szánta volna a Nápolyi Királyságot. Katalin korai halálával azonban ez a terv megghiúsult, ezután rokonát, Durazzói Kis Károlyt támogatta a nápolyi trón megszerzésében. Máriát Luxemburgi Károly császár fiával, Zsigmonddal, Hedviget pedig Habsburg Vilmossal „házásította össze”. Nem egyértelmű viszont, hogy melyik házaspárnak szánta Magyarországot és melyiknek Lengyelországot, ugyanis a krónikák ezzel kapcsolatban ellentétes információkat tartalmaznak. A király halála után a 11 éves Máriát koronázták meg, de a hatalmat anyja, Kotromanic Erzsébet gyakorolta. Erzsébetet korábban nagy hatalmú anyósa, Łokietek Erzsébet háttérbe szorította, 1382-ben azonban az özvegy királyné „átvette a kormánypalcát”. Máriát megkoronáztatta, Zsigmondot azonban nem. A „nőuralom” az országot belpolitikai anarchiába taszította és diplomáciai helyzetét is rontotta. Erzsébet megakadályozta Mária és Zsigmond házasságát, Zsigmondot egy időre kiszorította a hatalomból, és a Katalin halálával elejtett francia diplomáciai szálat vette fel újra. Mária és Orléans-i Lajos tervbe vett házassága azonban diplomáciai szempontból kedvezőtlen lett volna az országra nézve az időközben kitört egyházszakadás miatt. Az 1382–1385 közötti időszakot belviszályok és a bárói ligák szembenállása jellemezte. Az anyakirálynő és hű támasza, Garai Miklós nádor intézkedései – többek között a radikális elitcsere – kiváltották a bárók egy részének ellenállását. A Horváti család vezetésével liga alakult Erzsébet és hívei ellen. Erzsébet miatt a lengyel trón betöltésének kérdése is sokáig váratott magára, az anyakirálynő csak 1384-ben indította útnak Hedviget a lengyel nemesség sorozatos követelésére. Erzsébet uralmának a Horvátiak lépése vetett véget, akik az országba hívták az akkor már nápolyi királyként uralkodó Durazzói Kis Károlyt.

A *véres intermezzo* című fejezet nemcsak Kis Károly rövid életű uralmát és az ellene elkövetett merényletet mutatja be, hanem megismerhetjük belőle a szomorú véget ért uralkodó – a hazai közönség számára szinte teljesen ismeretlen – előéletét. Károlyt Lajos fiatalon Budára hozatta, és az udvarban nevelték. Amint elérte a felnőttkor küszöbét, Horvátország, Dalmácia és Szlavónia kormányzását bízta rá a magyar király. Károly 1370-ben Itáliába utazott és házasságot kötött unokatestvérével, Durazzói Margittal. Az 1370-es évek végén Lajos Velence elleni hadjárátát vezette. Itáliai harcai és diplomáciai tevékenysége során elnyerte a „della pace”, azaz a béketeremtő melléknevet. A nápolyi trón megszerzésének lehetősége a nagy nyugati egyházszakadás idején, 1378-ban merült fel, ugyanis Nápolyi Johanna az ellenpápát támogatta. VI. Orbán megfosztotta a királynőt tisztségétől, és Lajosnak ajánlotta fel a trónt. Az idős uralkodó Kis Károlyt bízta meg a nápolyi hadjárattal 1380-ban. Hiába támogatta Johannát harmadik férje, Braunschweigi Ottó, valamint a francia király

öccse, Anjou Lajos, Durazzói Kis Károlynak 1381-re sikerült elfoglalnia Nápolyt. A királynő börtönbe került, azonban még innen is igyekezett mozgatni a Károly elleni szálakat, így végül merénylet áldozata lett 1382-ben. A fejezet a továbbiakban Kis Károly magyar trónra kerüléséről és az ellene elkövetett merényletről szól.

A monográfia *Az Anjou-kor vége* című fejezettel zárul. A Kis Károly halálát követő időszak már a Zsigmond-kort készítette elő. A fejezet főszereplője Luxemburgi Zsigmond, aki akkor még brandenburgi őrgrófként igyekezett megszerezni a magyar koronát. A királynők fogsága alatt a bárók vették kezükbe a hatalmat, és az 1386-os országtanács megalkotta az országlakók pecsétjét. A zavaros helyzetben a báróknak is királyra volt szükségük, a legalkalmasabb jelölt Zsigmond volt, akivel ligát kötöttek. Zsigmondot számos feltétel betartására kötelezték, majd 1387 márciusában megkoronázták. Zsigmond a magyarországi helyzet rendezése érdekében elzalogosította őrgrófságát morvaországi rokonainak. 1387 nyarán velencei segítséggel kiszabadította Máriát, majd pacifikálta a Délvidéket, leszámolván a Horváti-párttal. *Az uralkodóból feleség, férjből uralkodó* című részben a szerző bemutatja, hogy a társuralkodás során miként került át a hatalom teljes mértékben Zsigmond kezébe, miközben Mária befolyása fokozatosan csökkent. 1388-ra Mária már csak formálisan volt társuralkodó, helyzete egyre inkább „királynéivé” vált: saját udvartartással és önálló birtokkomplexummal rendelkezett, de a kormányzati ügyekbe már nem volt beleszólása. A szerző hangsúlyozza, hogy Nagy Lajos hányattott sorsú idősebb lányáról nagyon keveset tudunk, így a történész nem képes megrajzolni Mária portréját. A róla kialakult negatív képet azonban mindenképpen felül kell írni, ugyanis a „nőuralom” zavaros évei alatt a tizenéves Mária csak báb volt Erzsébet kezében. Húgáról, Hedvigről viszont számos forrás tudósít, főként Jan Długosz krónikája. Hedvig múlhatatlan érdemeket szerzett Jagelló litván fejedelemmel kötött házasságával és a pogány Litvánia krisztianizációjának támogatásával. Hedvig a mai napig hallatlan népszerűségnek örvend Lengyelországban, és az ország nemzeti szentjévé vált.

A kötet végén Csukovits Enikő értékeli az Anjou-kort. Mária 1395-ös halálával nemcsak a magyarországi Anjou-ház halt ki, hanem az Árpádok utolsó leányági sarja is sírba szállt, így a *beata stirps* (öröklődő, dinasztikus szentség) szakrális kontinuitása véglegesen megszakadt. Néhány évtized múlva a nápolyi Anjouk is kihaltak. Károly Róbert az oligarchák leverése után királyi teljhatalommal rendelkezett, és ez jellemezte Lajos negyvenéves uralkodását is. A számos sikeres hadjárat növelte az ország diplomáciai tekintélyét. A békeévek alatt meghatározó társadalmi átalakulás és demográfiai fejlődés ment végbe az országban, melynek külkereskedelmét Nagy Lajos támogatta. Éhínségek és járványok alig érintették Magyarországot. A királyi teljhatalom Mária uralkodása alatt ingott meg először a 14. században, bárói ligák szegültek szembe az uralkodóval. Zsigmond már kénytelen volt a ligákkal együtt kormányozni, a 15. századtól kezdve pedig a nemesség is részt kért a hatalomból. Mindez előkészítette a rendi monarchia kialakulását. Az Anjou-kor vége az országot nemcsak belpolitikai, de külpolitikai kihívások elé is állította, az 1390-es évektől valós fenyegetést jelentett a terjeszkedő Oszmán Birodalom.

A monográfia számos kevésbé ismert történetet, érdekes adalékot is bemutat. Ilyen a Pietro della Gazzata krónikájában említett adat, mely szerint Nagy Lajos leprában halt meg. Csukovits Enikő szerint ez lehet a magyarázata az uralkodó passzivitásának az 1370-es évek második felében, továbbá a hadjáratok elmaradásának. Regényes imposztortörténe-tekről is értesülünk a *Rokonok és vendégek* című részből. Lajos udvarában felbukkant egy ál-András herceg, valamint egy Giannino di Guccio nevű csaló, aki francia trónörökösnek állította magát, ugyanis beszámolója szerint Lajos nagynénjének, Magyarországi Klemenciának és X. Lajosnak volt az elcserélt gyermeke. Nápolyi Johanna tragikus végzetéről is értesü-

lünk a könyvből: Anjou Lajos feleségének írott levelében említi, hogy az idős királynőt Kis Károly zsoldosai két párna között fojtották meg, hogy ne maradjanak külsérelmi nyomok. Arról is olvashatunk, hogy 1376-ban egy szénásszekér lefoglalásának esete vezetett Erzsébet anyakirálynő kíséretének lemeszárlásához Krakkóban.

A könyv stílusa olvasmányos és gördülékeny, a szerző izgalmasan tárja eléink a regénybe illő korszak történéseit, de úgy, hogy közben az olvasó ne vesszen el a részletekben. A könyv struktúrája logikusan felépített. A munka rövidítésjegyzékkel, majd földrajzi- és személynévmutatóval zárul. Az olvasó dolgát megkönnyítette volna, ha a bibliográfia a lábjegyzetek mellett a könyv végén is megjelent volna, esetleg tematikus elrendezésben. A monográfia a nemzetközi Anjou-kutatás keretében vizsgálja a korszakot. A szerző nem megfellebbezhetetlen kijelentéseket tesz, hanem saját kutatási eredményeit veti össze más történészek álláspontjával. Sok esetben felhívja a figyelmet az ismeretek hiányára, ezzel is ösztönözvén a további történészi kutatásokat. A monográfia elsősorban szakmai közönségnek készült, de a középkor iránt érdeklődők is élvezettel forgathatják.

*Urbán Máté**

* A szerző az ELTE Savaria Egyetemi Központ Bölcsészettudományi Centrum Történelem Tanszékének egyetemi adjunktusa (9700 Szombathely, Károlyi Gáspár tér 4., urban.mate@sek.elte.hu).

„A szomszédos Magyarországon az utóbbi napokban az ellenforradalom garázdálkodik...”

Az 1956-os magyar forradalom csehszlovák dokumentumai¹

A cseh, a szlovák és a magyar történetírás régóta adós volt az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc csehszlovákiai visszhangjának teljes körű feltárásával, ezért örvendetes, hogy 2018-ban megjelent Mitrovits Miklós és Bencsik Péter hatalmas anyagot tartalmazó forráskiadványa. A vaskos kötet is bizonyítja, hogy a forradalom nemzetközi vonatkozásainak kutatása során még számos újdonságra bukkanhatunk, annak ellenére, hogy a források gyűjtése és kiadása már jó ideje megkezdődött. Igaz, a levéltári anyagok az egykori szocialista táborban csak a rendszerváltás után váltak szélesebb körben hozzáférhetővé. A korábbi szakmunkák főleg az irodalomból, a memoárokból és a korabeli újságokból merítették anyagaikat, levéltári forrásokat csak korlátozottan használtak.

A most ismertetendő kemény fedeles forráskiadvány a magyar forradalomra adott csehszlovák reakciókat mutatja be, a csehszlovák pártvezetés és kormány viszonyulását az eseményekhez. A források összegyűjtésével, válogatásával, szakszerű értelmezésével a szerzők támpontot adtak az újabb kutatásokhoz is. A kötet anyaga mindössze néhány hónapot fog át, az első dokumentum 1956. október 19-i keltezésű, az utolsó 1957. március 21-i. A forráskiadványban 297 dokumentum szerepel, melyek négy cseh és egy szlovák levéltár gyűjteményeiből származnak. A dokumentumok válogatása során a két kutató Prágában a Cseh Nemzeti Levéltárban, az Állambiztonsági Iratok Levéltárában, a Központi Katonai Levéltárban és a Cseh Köztársaság Külügyminisztériumának Levéltárában található dokumentumokat vizsgálta át és gyűjtötte össze, Szlovákiában a pozsonyi Szlovák Nemzeti Levéltárban kutatott. A budapesti Magyar Nemzeti Levéltár anyagait nem tudták beemlíteni a kötetbe, mivel a vonatkozó állományok az anyaggyűjtés éveiben nem voltak kutathatók.

A kötetben két bevezető tanulmány szerepel, mind a két szerző más-más szempontok bemutatására vállalkozott. Bencsik Péter az összehasonlító módszer alkalmazásával arra kereste a választ, hogy miért nem tört ki Csehszlovákiában 1956-ban felkelés annak ellenére, hogy Csehszlovákia és Magyarország akkori helyzete sok tekintetben hasonlóknak tűnt (bár Csehszlovákia gazdaságilag fejlettebb volt, mint szomszédjai, és az életszínvonal is magasabb volt). 1956 tavaszán Csehszlovákiában is voltak egyetemisták által szervezett megmozdulások, felvonulások, tüntetések, de ezeket a politikai vezetés kontrollálta. Az egyik megmozdulás Prágában zajlott: a diákok 1956. május 20-án majálist szerveztek, amelyen több követelésüket is nyilvánosságra hozták, jelentősebb összetűzésre a hatalommal azonban

¹ Mitrovits Miklós – Bencsik Péter: *„A Szovjetunióval örök időkre és soha máshogy!” Az 1956-os magyar forradalom csehszlovák dokumentumai.* Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 927 p. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak.)

nem került sor. A pártvezetés a diákok néhány igényét teljesítette, zömüket viszont elutasította. (Antonín Novotný, a Csehszlovák Kommunista Párt [CSKP] első titkára az engedékenység – miként a Központi Bizottság [KB] 1956. május 14-i ülésén ki is fejtette – veszélyesnek ítélte, és a szokásos módon a vezetés egységének megteremtését szorgalmazta.) A csehszlovák kormány mindazonáltal okulva a korábbi hibákból, hangulatjavító intézkedéseket vezetett be, egyebek mellett a dolgozók fizetését megemelték. A gazdasági tényezőknél kívül lényeges szerepet játszott, hogy Csehszlovákiában nem volt Nagy Imréhez hasonló kvalitású pártvezető, olyan befolyásos személy, aki körül (először a párton belül) ellenzék alakulhatott volna ki.

Mitrovits Miklós írásában azt tekintette át, hogy milyen volt a cseh és a szlovák politikai vezetők Magyarország-képe, miként értékelték az 1956. októberi–novemberi eseményeket, honnan merítették az információikat, továbbá milyen következtetést vontak le a magyarországi történelekből. A csehszlovák pártvezetés azonnal reagált az október 23-i budapesti eseményekre, október 24-ére összehívták a CSKP KB Politikai Bizottságának ülését. Antonín Zápotocký államelnök felszólalásában kijelentette, hogy Magyarországon „a helyzet komoly, a pozícióink meggyengültek”. Döntést hoztak arról, hogy kapcsolatba kell lépni a magyar vezetőkkel, és szorosan együtt kell működni Moszkvával, de azt is megállapították, hogy a szovjetek nélkül nem tehetnek semmit. Kinyilvánították, hogy Magyarországon ellenforradalom zajlik. Az október 24-i határozatból jól kirajzolódik a csehszlovák vezetés állásfoglalása: a CSKP irányvonala helyes, mert soha nem távolodott el az SZKP XX. kongresszusán elfogadott határozatoktól, a párt és a munkásosztály egységétől, így a párt és a nép kapcsolata szoros maradt. Leszögezték, hogy a párt politikájában kiemelt szerepet kap az életszínvonal folyamatos emelése, a népi demokratikus berendezkedés megerősítése és fejlesztése, a Szovjetunióval való barátság, a tervgazdaság fejlesztése és a termelékenység növelése.

Az ülés jegyzőkönyve szerint a csehszlovák vezetés ekkor még nem foglalt állást Nagy Imre politikáját illetően. A CSKP vezetése ugyanis még nem tudta, hogy az SZKP XX. kongresszusa utáni hatalmi harcban melyik irányvonal – a hrucsovi vagy pedig a molotovi – győzedelmeskedik Moszkvában. A tanácskozást követően gyakorlati lépéseket is tettek: készenlétbe helyezték a csehszlovák hadsereget, és az október 24-i és 25-i katonai intézkedések 1956 végéig érvényben maradtak. Október 24-én megtiltották valamennyi magyarországi újság behozatalát Csehszlovákiába. A csehszlovák pártvezetés attól tartott, ha Szlovákiára is áttérjednek a megmozdulások, a Szovjetuniótól függetlenedő, lázadó térség összeérhet, területileg az Adriától a Balti-tengerig terjedhet. Ennek megakadályozására több védelmi rendszabályt vezettek be. Szlovákiában beszüntették az idegenforgalmat, nehogy a nyugati ügynökök és más nemkívánatos elemek aktivizálódhassanak. Október 24-én Pozsonyban és a határ közeli szlovákiai városokban, ahol nyugtalanságot tapasztaltak, azonnal letartóztatták a „gyanús” személyeket. Ehhez az is elég volt, ha valaki a magyar eseményeket „szabadságharcként” emlegette.

Prágában és Pozsonyban sokkal jobban értették a magyarországi eseményeket, mint a többi szocialista országban. Azonnal lemondták a csehszlovák kormánydelegáció már hónapokkal korábban egyeztetett kínai útját, tudván, hogy a távolból nehéz döntéseket hozni. A lengyel események megtárgyalására Moszkvába rendelt Antonín Novotný október 24-én megbeszéléseket folytatott Nyikita Hruscsovvá és más kommunista államok vezetőivel – a tanácskozáson immár inkább a magyar ügy volt napirenden –, ezt követően indokoltnak tartotta a szovjet fegyveres erők budapesti beavatkozását. Még aznap visszatért Prágába, ahol el-

mondta: Hruscsov élesen bírálta a magyar vezetést, mert passzív maradt. A magyar eseményeket „ellenforradalmi puccsként” jellemezte, a felkelőket pedig „banditáknak” nevezte.

A kötetben helyet kapott dokumentumokból jól látható, hogy a csehszlovák vezetés egyik legnagyobb aggodalma az volt, hogy a magyarországi felkelés átterjedhet Csehszlovákiára. Az iratok alapján bebizonyosodik, hogy 1956 októberében Csehszlovákia vezetőiben megjelent a magyar revizionizmustól való félelem is. A revizionizmus felelőtlenségét kiválóan alkalmazták propagandacélokra is. A csehszlovák vezetés és az elvű sajtó retorikájában állandóan az egykori fasiszta elemekkel, horthysta katonatisztekkel, reakciókkal, grófokkal, kapitalista kizsákmányolókkal riogattak. A Horthy-rendszer emigrációból hazatérő embereit nevezték meg az ellenforradalom irányítóiként, azt állítva, hogy az elűzött egykori fasiszta elemek tértek vissza Magyarországra. Következésként azt sugallták, hogy az „ellenforradalom” célja fasiszta diktatúra létrehozása Magyarországon, aminek következményeként megjelenik a magyar területi revizionizmus. Antonín Zápotocký államelnök 1956. november 3-i rádióbeszédében, amit két nap múlva az *Új Szó* magyarul is közölt, kifejtette: „...Magyarországon az utóbbi napokban az ellenforradalom garázdálkodik, amely a dolgozó nép ellen fasiszta fehérterror kezdett”. A csehszlovák sajtó a magyarországi munkásokat a fehérterror, az ellenforradalom áldozataiként mutatta be, akiknek nincs köze az eseményekhez, csupán elszenvedői a történéseknek. A munkásoknak a forradalomban betöltött szerepét a nyilvánosság előtt tudatosan elhallgatták. A propaganda célja az volt, hogy félelmet keltsen a csehszlovákiai lakosságban, azt sugallva, hogy ha Magyarországon győz az „ellenforradalom”, Csehszlovákia is veszélybe kerül. A sajtóban megjelent írások a Szovjetunió beavatkozását fontosnak, szükségesnek és jogosnak tartották.

Az iratokból világosan kitűnik az is, hogy miként reagált a csehszlovák hatalom a forradalom leverésére. Csehszlovákiában már november 4-én kiadtak egy jelentést a magyarországi szovjet győzelemről. A CSKP KB táviratilag utasította a pozsonyi vezetést és a kerületi pártszerveket, hogy másnap, munkakezdekor mindenütt tartsanak röpgyűlést. A röpgyűléseken – a pártfunkcionáriusok instrukciói alapján – a dolgozók különböző felajánlásokat tettek a magyarok megsegítésére. A korábbi politikai támogatást a gazdasági segítségnyújtás követte. A CSKP KB Politikai Bizottsága 1956. november 5-én úgy döntött, szolidaritási alapot hoz létre a Magyar Népköztársaság dolgozói számára (élelmiszer, gyógyszer, tűzifa, építőanyag és fogyasztási cikkek több millió korona értékben). Az első kormányküldöttséget 1956. november 16-án a csehszlovák miniszterelnök vezette Budapestre: 90 millió koronáról szóló áruségély-szerződést vitt magával, és mindennemű támogatást megígért a Kádár János vezette kormánynak. A csehszlovák hatóságok magyar nyelvű sajtótermékek kiadásában és azok terjesztésében is segédkeztek Magyarországon. A szlovákiai pártközpont több mint félszáz magyarul beszélő szlovákiaiból propagandaosztágot hozott létre, amely a határ menti magyarországi járásokban szinte naponta szervezett gyűléseket és összejöveteleket: ezeken a helyi lakosoknak a párt intézkedéseivel való egyetértésüket kellett hangoztatni. A szlovákiai helyi szervek bizonyos fokú önállóságot kaptak a határ menti megyék pártvezetőinek támogatásában és befolyásolásában. A segítségnyújtás keretében a fegyver-, ruha- és élelmiszer-szállítmányok a határ közeli településeken kívül Győrbe, Miskolcra és Budapestre is eljutottak. A segélyek eljuttatásán kívül feladatuk volt információk szerzése, illetve a magyarországi elvtársak „megszervezése”.

Arra is választ kaphatunk, miért maradtak el a magyarországihoz hasonló forradalmi megmozdulások Csehszlovákiában. Ez részben annak köszönhető – miként Bencsik Péter is utalt rá bevezetőjében –, hogy a gazdasági helyzet és az életszínvonal összehasonlíthatatlanul jobb volt Csehszlovákiában, az 1953-ban megkezdett óvatos irányváltás és a gazdasági

lépések 1956-ra meghozták a gyümölcsüket. A stabilitás eredményeként a lengyelországi és a magyarországi események nem váltottak ki komoly összetűzéseket. Csehszlovákia társadalma az 1950-es években nem volt felkészülve politikai fordulatra, ez csak az 1960-as évek második felében következett be.

A másik fontos tényező a vezetés gyors, határozott és egységes fellépése volt, egy gyengébb központi vezetés nehezebben tudta volna kezelni a helyzetet. A csehszlovák vezetés számára a magyar felkelés fájdalmas pontra mutatott rá, miszerint néhány nap alatt, könnyen megdönthető a szocialista rendszer. A magyarországi fejlemények azzal a tanulsággal jártak, hogy a folyamatok nem megfelelő kontrollálása esetén veszélybe kerülhet a szocializmus ügye. A csehszlovák kommunista vezetők elsődleges érdeke volt, hogy a forradalmat mielőbb leverjék, és a rendet helyreállítsák Magyarországon. Ezért is támogatták a gyors fellépést Magyarországgal szemben. Különösképp aggasztónak tűnt számukra az az eshetőség, hogy Magyarország kikerül a szocialista blokk országai közül, mert úgy vélték, a magyar kisebbség állandó nyugtalanság forrásává válhat. Meg kell jegyeznünk, hogy 1956-ban a felvidéki magyarság megmozdulásai – egy-két elszigetelt esetet kivéve – nem voltak jelentősek, a magyarok a passzív ellenállást választották. Az 1956-os események után Csehszlovákiában is retorziók érték azokat, akik kiálltak a forradalom mellett, de az egész kisebbséget már nem lehetett kollektívan büntetni. Ebben az időszakban ez már nem állt érdekében Csehszlovákiának, de nem lett volna összhangban a Szovjetunió nagyhatalmi érdekeivel sem. A csehszlovák–magyar viszonyra is hatással volt az 1956-os események alakulása: Kádár János halálával tartozott Novotnýnak. A csehszlovák pártvezetés ugyanis politikai, erkölcsi, nemzetközi és anyagi támogatást is nyújtott a Kádár-rendszer konszolidációjához.

A kötet dokumentumai sok, a szakirodalomban korábban rögzült tévedésre is rávilágítanak. Megtudhatjuk például, hogy 1956. november 2-án nem Moszkvában találkozott Novotný és Sirokó Hruscsovval, hanem Bukarestben. Eddig teljesen ismeretlen eseményekről is információkat kaphatunk. A 97. irat azt tartalmazza, hogy Georgij Zsukov tábornok 1956. november 4-én táviratot küldött a Csehszlovák Néphadsereg vezetésének, amelyben azt kérte, hogy adjanak kölcsön a szovjet hadseregnek 1-1 lőszeregységet 100 milliméteres tankelhárító lövegekhez, illetve 122 milliméteres tarackokhoz. A 208. dokumentum arról tájékoztat, hogy a magyar szervek a rendőrség számára 5000 gumibotot kértek 1956 decemberében, de 1957. január 23-ig mindössze 450 darabot tudtak leszállítani, végül 1957. március 15-én teljesítették a teljes mennyiséget. Ezenfelül 500 darab pisztolyt, géppisztolyt és lőszert, illetve az állambiztonsági és hírszerző munkához adóvevőket, magnetofonokat, fényképezőgépeket és objektíveket kértek. A magyar szervek cserébe három darab Csepel márkájú motorcsónakot adtak.

Fontos dokumentumok kerültek elő arról, hogy hány magyar állampolgár ment át Csehszlovákiába, illetve milyen eljárás indult ellenük. Az adatok még nem tekinthetők véglegeseknek, újabb kutatások még inkább pontosíthatják azokat. A 25. irat alapján 1956. október 23-tól november 28-ig 1367 személy lépte át a határt, közülük 1264 főt visszaküldtek, 73 főt vizsgálati fogságba helyeztek, 28 személy ellen büntetőeljárást indítottak. A 117. dokumentum állítása szerint 290 fő ÁVH-s vagy pártfunkcionárius érkezett Csehszlovákiába, ahol szívesen fogadták őket, azonnal szállást és ellátást kaptak, ugyanakkor megfigyelésükről is gondoskodtak. A 80. számú dokumentumból megtudhatjuk, hogy Füleknel egy 23 főnyi, fiatalokból álló magyar csoport ment át a határon. Amikor megkérdezték tőlük a hatóságok, miért jöttek, kétféle választ adtak. A fiatalabbak azt mondták, azért, hogy szórakozzanak a városban, másik részük viszont azt felelte, hogy területeket szerezzenek.

A kötet válogatásában nem szerepelnek iratok a csehszlovákiai magyarság helyzetével és tevékenységével kapcsolatban. Az említésre méltó, jellemző események egyike, hogy Szlovákiában – különböző szolidaritási akciók miatt – felelősségre vonták a komáromi és a pozsonyi magyar iskolák diákjait, valamint az iskolák igazgatóit is. Az egyik osztályban 1957. március 15-én elszavalták a *Nemzeti dalt*, erre a belügyi szervek még aznap megszállták az iskolát, és napokon keresztül folytak a kihallgatások. Az iskolaigazgatót nacionalistának bélyegezték, és elbocsátották. Az állami és pártszervek évekig a megbízhatóság vagy a megbízhatatlanság bizonyítékának tekintették, hogy ki milyen álláspontot foglalt el ezekben a napokban.

A kötet végén annotált névmutató és bibliográfia segíti az olvasó tájékozódását. A könyvet néhány fénykép színesíti, ezzel is közelebb hozva a korszakot. Összegzésként elmondhatjuk, hogy Mitrovits Miklós és Bencsik Péter magas szakmai színvonalú, nagy jelentőségű kiadványt állított össze. A kötet a téma iránt érdeklődő kutatók számára megkerülhetetlen hivatkozási pontnak számít. Eleget tesz annak az igazságnak is, hogy minden tudományos mű akkor tölti be jól a szerepét, ha nem kizárólag lezárt ismereteket ad, ha nem megkérdőjelezhetetlen állításokat fogalmaz meg, hanem további gondolkodásra készíti az olvasót és kérdéseket fogalmaz meg az érdeklődőkben. Úgy látjuk: a könyv kiadásával a szerzők fontos lépést tettek a három nép közös történelmének feltárása és megismerése terén, amire nagy igény és nagy szükség van.

*Janek István**

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa (1097 Budapest Tóth Kálmán u. 4., janek.istvan.matyas@abtk.hu).

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0083-6265 (Nyomtatott)

ISSN 2732-2114 (Online)

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat

A kiadásért felel Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

A szerkesztési, tördelési munkálatokat

a BTK TTI tudományos információs témacsoportja végezte

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy